

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ» ԹԻԻ 1

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ԺԹ. ԴԱՐՈՒ
ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Վարդան Օզինեանի
Յիշատակին

Նորտիպ
1943 / 2020
ԳԱՀԻՐԷ / ԲԱՐԻԶ

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

Սոյն վերահրատարակութիւնը սկսաւ Փարիզի
հայոց Մայր եկեղեցւոյ գրադարանին մէջ,
Հայկազն Վարդան Օգինեանի տարելիցին,

Մասնակցութեամբ Կեդրոնական Վարժարանին
Ֆրանսայի նախկին սաներու Միութեան:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ
(1851-1908)

ԲՈՎ Ա Ն Դ Ա ԿՈՒԹԻՒՆ

Նախաբանի տեղ	5
Պատմություն ժ. Դարու Թուրքիայի հայոց	9
Արևմտեան հայոց Արդի գրականությունը	73
Արևմտեան հայոց Արդի գրականությունը Ե.	127
Գրական Յուզքեր	185
Թուրքիոյ Հայոց Գրականությունը «1880 - 1900	202
Գրական Դէմքեր	221

ՆԱԽԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

«Համազգային»ը անոր համար չստեղծուեցաւ, որ հայ կրթութեան ծառայէ եւ ատով արդէն վերջացած համարէ իր առաքելութիւնը: Շատ աւելի լայն է գործունէութեան հորիզոնը, որուն կը ձգտի ան եւ որ կը կոչուի հայ մշակոյթ, թէ՛ իբրեւ շարժում, թէ՛ իբրեւ ոգի:

Հարկ եղաւ ընդունիլ, թէ մեր պարտքն էր ուրուագծել շարժումը, որ ուժերու լարում մըն է, եւ ամրացնել ոգին, որ դարերու կիրք մըն է:

Սերունդը, որ նախորդ պատերազմէն առաջ կամ անոր հետ ելաւ հրապարակ եւ որ «երէց» ըլլալու առաւելութիւնն ու դժբախտութիւնը ունի միաժամանակ, պէտք չէր հետը տանէր իր առաքինութիւնները եւ թերութիւնները միայն ձգէր այս աշխարհին մէջ:

Իրաւ է, որ այդ սերունդը միշտ ներկայ եղաւ մշակոյթի բոլոր ճակատներուն վրայ:

Իրաւ է, որ իրմէ բան մը աւելցուց եղածին վրայ, ու նոր գեղեցկութիւններ նուաճուեցան իրմով:

Այսչափը թերեւս բաւական է, որպէսզի չըսեն թէ ասուպի մը պէս երեւցաւ անհկա ու յարդի բոցի մը պէս անցաւ:

Սակայն ինչ որ բաւական է, ամբողջը չէ: Կը թուի, թէ մենք պատրաստուած չէինք «ամբողջ»ին համար՝ դարու մը մէջ, ուր մարդիկ «ամբողջական» ճակատամարտներ կը մղեն, «ամբողջական» յաղթանակներ շահելու համար: Ինչ որ ըրին կամ

ինչ որ տուին երէցները, կոտորակի պէս բան մըն է միայն ի խնդիր «ամբողջական» յաղթանակին, որուն վկաներն ու մասնակիցները պիտի ըլլան, թերեւս երէցներուն վերջինները եւ կրտսերներուն առաջինները:

Անշուշտ մեր գրականութեան համար թանկագին նպաստ մըն է գեղարուեստական ստեղծագործութիւնը, այսինքն բուն իսկ արուեստի գործը, բայց աննշան շահ մը չէ նաեւ պահպանումը մեր հայրենի ժառանգութիւններուն: Մեր ճիտին պարտքն է պահել այդ ժառանգութիւնները ո՛չ թէ պակսեցնելով լայնքէն կամ երկայնքէն, այլ բազմապատկելով թէ՛ լայնքէն եւ թէ՛ երկայնքէն. ու պահել՝ ո՛չ միայն գուրգուրալով մեր ունեցածին վրայ, այլ մանաւանդ նորոգելով եւ վերանորոգելով զայն, անոր վրայ աւելցնելով բան մը, որ մեզմէ առաջ չկար եւ որ կրնայ խարիսխ մը ըլլալ մեզմէ վերջիններուն համար:

Այս մտահոգութեանց արդիւնքն է, մօտաւորապէս, «Մշակութային Խորհուրդ»ը, որ կազմուեցաւ Գահիրէի մէջ, երէցներու եւ կրտսերներու գործակցութեամբ եւ որ կ'ուզէ գրականութիւն եւ արուեստ ընելու դեր մը տալ ինքնիրեն. այսինքն՝ մէկ կողմէ ստեղծագործութեան մղել կենսունակ ու օժտուած տարրերը, օգտագործելով ո՛չ միայն անոնց զօրոյթը, այլեւ մտքի baggageը. իսկ միւս կողմէն հաւաքել ու տարածել ինչ որ կրցած է տալ մեր մշակոյթը իր զանազան երեսներուն մէջ, եւ որ, խնամոտ ձեռքերու պակասէն, մոռցուելու կամ կորսուելու անմիջական վտանգին տակ կը գտնուի այսօր:

«Մշակութային Խորհուրդ»ը ապահոված է աշխատակիցներու ստուար թիւ մը, գոնէ այն չափով ինչ չափով որ հնարաւոր է ատիկա ներկայ պայմաններուն մէջ: Ոչ միայն ճիգ մը պիտի թափուի յանուն գեղարուեստական գրականութեան, այլեւ մեթոտիկ աշխատանք մը պիտի կատարուի ուսումնասիրելու համար մեր պատմութիւնը, գրականութիւնը, լեզուն եւ մշակոյթի ուրիշ մարզեր: Ստեղծագործական այս ճիգին առընթեր, խնամով պիտի զատուին եւ հետզհետէ լոյսին հանուին լաւագոյն գործերը մեր լաւագոյն գրողներուն, որոնց պակասած է առիթը, գուցէ նաեւ նիւթական միջոցը, իրենց ողջութեան իսկ հատորի մէջ ամփոփելու ինչ որ մտքի իրենց վաստակը կրցած է տալ մեր «փոքրածու»ին:

Այս շարքին առաջինը կը կազմէ ներկայ հատորը, — «Պատմութիւն ԺԹ. Դարու Թուրքիոյ հայոց գրականութեան», որ դատումի փորձ մըն է շրջանի մը մասին, ուր մեր վերածնութեան առաջաւոր դէմքերը կը ներկայացուին կարճ, բայց խիտ վերլուծման պարունակի մը մէջէն: Վերլուծման այս փորձին հեղինակը, Արփիար Արփիարեան, խառնուածքով ամենէն բարբախուն եւ զգայնութեամբ ամենէն խռովայոյզ գրագէտն է իր ժամանակին: Իր գրչին արտադրանքը, ցրուած շրջանի թերթերուն եւ հանդէսներուն մէջ, ամենէն վաւերական յաջողուածքներէն է մեր գրականութեան, ինչպէս հրապարակագրութեան, եւ ամենէն քիչ ծանօթը մեր մէջ:

Արփիար Արփիարեան իրապաշտ շարժումին լաւագոյն եւ առաջին ներկայացուցիչներէն է մեր

մէջ՝ Կամսարականի, Բաշալեանի, Զօհրապի եւ ուրիշներու հետ: Մշակեց անիկա, իբրեւ գրագէտ, վիպական սեռը, աւելի շատ նորավէպի քան վէպի ձեւին տակ, երբեմն հրապարակագրական բարեխառնութեամբ, բայց անպայման արուեստով, որքան որ կրնայ կեդրոն մը ըլլալ արուեստը Արփիարեանի խառնուօքով գրագէտի մը մէջ:

Հրատարակութեան տալով ներկայ հատորը, «Համագգային»ի Մշակութային Խորհուրդը կը կարծէ կորուստէ փրկած ըլլալ գործ մը, որ հարուստ ենթահողով շրջանի մը սեւեռումն է: Ու սեւեռման այս փորձը կատարուած է մարդու մը կողմէ, որ ապրեցաւ, գործեց ու մեռաւ նոյնքան հարուստ ենթահողով ուրիշ շրջանի մը մէջ:

«ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ»Ի
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԺԹ. ԴԱՐՈՒ
ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՅՈՑ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ա.

Թուրքիոյ հայոց արդի գրականութիւնը հայրենի երկրէն հեռու, օտար հողի վրայ աշխարհ եկաւ. ու դեռ հոնկէ կը հետամտի իր բարգաւաճմանը: Պարզենք այն պատճառները, որոնք մեզի վտարանդի գրականութիւն մը տուին:

* * *

Վերջին չորս դարերուն մէջ թրքահայատակ Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական ու մտաւորական կեանքին կեդրոնը գաղթավայր մը եղած է Կ. Պոլիսը: Օսմանցիները Հայաստան եւ Անատոլու իրենց տիրապետութիւնը որքան աւելի տարածեցին, իրենց մայրաքաղաքն ալ այնքան աւելի գերակշիռ ազդեցութեամբ մը իշխեց Թուրքիոյ ընդհանուր հայոց վրայ:

Կ. Պոլիս Թուրքիոյ մայրաքաղաքը հոչակուելուն պէս սկսաւ հայերը իրեն քաշել բազմադիմի առաւելութեանց հրապոյրովը: Երբ Ֆաթիհ Բիւզանդիոնին տիրեց, հոն շատ քիչ հայ գտաւ. չորս դար ետքը Կ. Պոլիս 125,000 հայ բնակիչ ունէր: Նոյն ատենը յոյներուն թիւը 124,000ի կը հասնէր. եւ անոնք երկրին բնիկներն էին:

Թուրքիոյ հայերը օսմանցիներուն մայրաքաղաքը իրենց ալ ազգային մայրաքաղաքը համարեցան հետեւեալ պատճառներով:

Կ. Պոլսոյ առումէն յետոյ, Փաթիւ հոն հայոց համար կրօնական նոր իշխանութիւն մը ստեղծեց՝ Պատրիարքութիւնը: Հայ ազգը իր եկեղեցական կազմակերպութեանը մէջ չէր ունեցած իշխանութիւն մը Կ. Պոլսոյ հիմակուան Պատրիարքութեան նմանող: Երեք կաթողիկոսութիւն, որոնց գերագոյնը էջմիածնի Մայր Աթոռը, կը ներկայացնէին հայոց եկեղեցական նուիրապետութիւնը: Մինչեւ Յովակիմին պատրիարքացումը, Հայոց Եկեղեցիին կրօնական ու վարչական իշխանութիւնները ի մի ձուլուած էին. հայկական պատրիարքութիւն մը՝ սկզբնաւորութիւնը եղաւ այդ կեդրոնացման քայլացումին:

Նորահաստատ Պատրիարքարանը, իբր վարչական իշխանութիւն, հետզհետէ իր իրաւասութեանը ենթարկեց երեք կաթողիկոսութիւնները, ինքը զուտ կրօնականին մէջ էջմիածնի ենթարկուելով: Ու երբ հայոց հոգեւոր կեդրոնավայրը ուրիշ պետութիւններու իշխանութեանը ներքեւ անցաւ, այն ատեն Թուրքիոյ հայոց հետ էջմիածնի յարաբերութիւնները շատ սահմանափակուեցան: Առաքում միւռոնի, եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն Պատրիարքարանէն վկայեալ վարդապետներու, ահա գլխաւորապէս ինչ որ Կաթողիկոսին իրաւունքը մնաց: Իսկ Պատրիարքը մեծամեծ առաւելութիւններ վայելեց իբր սուլթանին հպատակ հայոց պետն ու գլուխը: Իրեն տրուած իրաւունքներուն ընդարձակութեամբը, կառավարութեան հանդէպ ստանձնած պարտականութիւններուն մեծութեամբը,

Պատրիարքարանը Հայաստանի ու ամեն հայաբնակ նահանգներուն վրայ հզօրապէս ներգործող իշխանութիւն մը հանդիսացաւ հետզհետէ: Ու օրին մէկն ալ մինչեւ իսկ Եւրոպայի առջեւ յանուն Հայաստանի խօսելու ձեռնհասութիւնը պիտի ունենար:

Պատրիարքարանին քով կը սկսէր բարձրանալ ազդեցիկ դասակարգ մըն ալ, որուն զօրութիւնը նահանգները պիտի զգային:

Այդ դասակարգին ծագումը Հայաստանի քաղաքներէն ու գիւղերէն էր:

Կ. Պոլիս գաղթող հայերը հոն պիտի կրնային հարստանալու շատ նպաստաւոր պայմաններ գտնել: Հայաստան ծովեզերքէն հեռու է. իր առեւտրական մթերանոցը, ինչպէս եւ ներածութեան ու արտածութեան մեծ պողոտան, Պոլիսը եղած է: Պոլիսը առեւտրական կեդրոն, հայը՝ վաճառական ժողովուրդ՝ բնականաբար այն տեղ պիտի վազէր:

Իսլամադէն պատերազմիկ ցեղն ալ պէտք ունէր, իր հիմնած նոր կայսրութեան բարգաւաճումին համար, հայուն պէս ժողովուրդի մը. ուստի շատ դիւրութիւններ ընծայեց մայրաքաղաքին մէջ հայոց թիւը ստուարացնելու համար: Պրուսայէն Թուրքիոյ նախորդ մայրաքաղաքը՝ հայ գաղթականութիւն մը 1461ին Պոլիս տեղափոխուեցաւ Ֆաթիհ Մէհմէտին հրամանովը: Նոյն աշխարհակալը 1475ին Խրիմէն եւ 1479ին Գարամանիայէն բազմաթիւ հայեր Պոլիս փոխադրել տուաւ: Ֆաթիհին յաջորդները շարունակեցին անոր հայասէր քաղաքականութիւնը: Երբ Եսվուզ սուլթան Սէլիմ Դավրէժը 1513ին առաւ, հոնկէ շատ մը հայ արուեստագէտներ Պոլիս

ղրկեց: Պարսիկներու եւ թուրքերու պատերազմները, 1554-1577, հայ նորանոր գաղութներու Կ. Պոլիս հաստատման պատճառ եղան: Այսպէս, հայերը մերթ իրենց սիրայօժար հաւանութեամբը, մերթ դժբախտ հանգամանքներէ բռնադատեալ, կ'երթային սուլթաններուն մայրաքաղաքը շէնցնելու եւ իրենք ալ շէննալու:

Հայերը իրենց խելքովը, ճարտարութեամբը, աշխատասիրութեամբը եւ դիւրաթեք ողնայարովը յաջողեցան երկրին վարչութեան մէջ մեծկակ տեղ մը գրաւել: Ու օր մը իրենց սեփականութիւնը եղան փողերանոցը, վառօդարանը, արքունական ու պետական ճարտարապետութիւնը: Լեցուեցան Դուռը, դատարանները, վարչական ամէն պաշտօնատուները, դեսպանատուները: Եկան տիրապետող ցեղին բարձակից եղան կայսրութեան գերագոյն խորհուրդին մէջ, իբր վարիչ նախարարներ: Իրենց յանձնուեցաւ նոյնիսկ սուլթանական գանձարանին մատակարարութիւնը: Միեւնոյն ատեն հայերը Կ. Պոլիս ամենակարգ դիրք մը գրաւեցին անկախ ասպարէզներու մէջ, որպիսիք են բժշկութիւն, փաստաբանութիւն, ճարտարապետութիւն, սեղանաւորութիւն եւ այլն:

Հայերը Կ. Պոլիս զօրանալով ու թուրք նախարարներուն, ինչպէս եւ պալատին հետ ալ սերտ յարաբերութիւններ հաստատելով, հզօրապէս կ'ազդէին թէ՛ նահանգային գործերուն, եւ թէ՛ ազգին ընդհանուր վիճակին վրայ: Կ. Պոլսոյ այս զօրութիւնը բնականաբար մայրաքաղաքին ամենամեծ տեղ մը պիտի տար հայոց կեանքին մէջ: Պոլիսը, իբր վարչական կեդրոն, մահմետականներուն համար

որքան կարեւորութիւն որ ունէր, այնքան ալ — եւ շատ մը պատճառներով թերեւս աւելին ալ — ունէր հայոց համար. ուստի եւ հայերն ալ գործնականին մէջ զայն իրենց մայրաքաղաքը նկատեցին:

* * *

Կ. Պոլիս Հայաստանի կեանքին մէջ իր ստացած գերակշիռ ազդեցութեամբը դարձաւ եղաւ նաեւ ցեղային միութեան կեդրոն մը հայ ազգին համար: Հայկական ամէն նահանգ իր առանձին կեանքովը կ'ապրէր, առանց ընդարձակ յարաբերութեան մէջ գտնուելու ուրիշ նահանգի հետ: Ակնը Վանէն, Մուշը Սիսէն, Խարբերդը Բաղէշէն շատ հեռու էին: Ոչ առեւտրական, ո՛չ քաղաքական, ոչ մտաւորական հարկ մը իրարու կը մօտեցնէր իրարմէ լեռներով ու ձորերով անջրպետեալ ճանապարհազուրկ քաղաքները: Պատմութիւնն ու Եկեղեցին հայ կը պահէին իւրաքանչիւր քաղաքը, իւրաքանչիւր գեղը, առանց սակայն ընդհանուր հաղորդակցութիւն մը հաստատելու ամէնուն միջեւ: Ծայրահեղ ապակեդրոնացում, ուր հոգեկան անտեսանելի կապ մը միայն մեզ իրարու կը զօդէր: Բայց երբ Հայաստան ու Անատոլու հետզհետէ Օսմանեան կայսրութեան մաս կազմեցին ու անոր կեդրոնին հետ սերտ յարաբերութեան մէջ մտան, հայերն ալ իրենց քաղաքներէն ու գեղերէն հոն գալով սկսան իրար գտնել, իրարու միանալ: Ա՛լ Սեբաստիա, Կարին, Մարզուան, Ատանա չկային: Հայերը այլ եւ այլ թաղեր բնակելով իրարու կը խառնուէին «ընդ հովանեաւ (այսինչ) սուրբ եկեղեցւոյն»: Այդ բոլոր սրբահպատակ թաղերը Պատրիարքարանի մը

շուրջը կը բողբուէին: Պատրիարքարանը կ'ըլլար կեդրոնածիփ զօրութիւն մը, որ, ինչպէս Պոլսոյ թաղերը, նոյն եւ նահանգներն ալ իրեն կը քաշէր: Ազգային Միութիւնն էր, որ կը պատրաստուէր:

Սահմանադրութիւնը Միութեան պսակումն եղաւ: Իւրաքանչիւր նահանգի հայութիւնը — նոյնիսկ Հայաստանէն դուրս նահանգներունն ալ — ազգային կեանքի իր տեղական ինքնուրոյնութիւնը պահելով հանդերձ, անդին Պոլիս ալ իր երեսփոխանը ղրկելով կը միանար Հայ-Ազգայնութեան մարմինին:

Առանց վարանումի կ'ընդունինք, որ եթէ Հայաստանի որեւէ մէկ քաղաքը կեդրոնավայր հանդիսացած ըլլար մեր միութեան, տարակոյս չկայ թէ բարիքը շատ աւելի մեծ պիտի ըլլար: Պիտի յառաջդիմէինք աւելի ազգային զարգացմամբ: Բայց երբ աչքի առջեւ կ'ունենանք Թուրքիոյ վարչական կազմակերպութիւնը, կը զգանք թէ անհնարին էր, որ Հայաստանի որեւէ քաղաք մը կարենար Պոլսոյ մենաշնորհը իրեն սեփականել:

* * *

Երբ Պոլիս, այդ օտար գաղթավայրը, պարագաներու անդիմադրելի բերմամբը Թուրքիոյ հայոց քաղաքական եւ տնտեսական կեանքին, ինչպէս եւ ազգային միութեան ալ կեդրոնը կը հանդիսանար, բնական էր, որ մեր մտաւոր զարգացմանն ալ կեդրոնավայրը դառնար, ու հոն ծնէր մեր նոր գրականութիւնը:

Տպագրութեան գիւտը մեր ալ մտաւորական զարգացումը պիտի արագէր: Դժբախտութիւնը

այն եղաւ, որ քաղաքական հանգամանքները մեր գրականութիւնը, ինչպէս եւ մեր մտաւորական յառաջդիմութիւնը, խոտորեցուցին կանոնաւոր բնաշրջումի ընթացքէն:

Հայոց մէջ տպագրութեան ծաւալումէն առաջ, Հայաստան իր վանքերովը մեր մտաւորական պէտքերը կը հոգար: Իսկ երբ հայկական տառեր ձուլուեցան ու հայկական գրքեր տպագրուիլ սկսան, վանքերուն մատենագրական պաշտօնը ալլեւս պիտի վերջանար, եթէ իրենք ալ տպարան չունենային: Չունեցան. հետեւանքը յայտնի է: Բայց աշխարհականներն ալ տպարան չունեցան Հայաստան:

Ի սկզբան շատ դժուարութիւններ կային Հայաստան տպարան մը հաստատելու համար: Շոգեհնաւին գիւտէն յետոյ մամուլի փոխադրութեան աւելի դիւրութիւն կար, բայց թուրք իշխանութիւնը չթողատրեց Հայաստան տպարանի հաստատութիւն: Գիրք կամ թերթ Հայաստանէն դուրս կարելի էր տպագրել: Ուրեմն եւ մեր գրականութիւնն ալ հո՛ն պիտի հիմնուէր, ուր մամուլ կար:

Պոլսոյ հետ Իզմիր ալ տպարան կրցաւ ունենալ, ուստի եւ Իզմիրի հայերն ալ մասնակցեցան նոր գրականութեան մը ստեղծումին:

Իսկ Մխիթար Աբբան ալ հարկադրուած էր իր հիմնած Միաբանութիւնը Հայաստանէն, մինչեւ իսկ Թուրքիայէն ալ դուրս տեղաւորել:

Այսպէս ահա, օտար հողի վրայ մեր հին գրականութիւնը կը փնտռէր իր ասպնջարանը, եւ օտար հողի վրայ կը ծնէր մեր նոր գրականութիւնը:

Բ.

Մխիթարեան Միաբանութեան երկասիրութիւնները երեք ճիւղի կը բաժնուին, — պատմական, լեզուական, մատենագրական: Մեր նոր գրականութեան վրայ ասոնցմէ իւրաքանչիւրին ներգործութիւնը համառօտ մը յիշեցնենք:

Մխիթարեանց առաջին գործը եղած է հայոց պատմութեան տարածումովը ապահովել մեր ազգայնութեան պահպանումը: Իրենց պատմական հրատարակութիւնները հզօրապէս նպաստեցին մեր անցեալին յարութեանը: Մեր ժամանակակից կեանքը նախ եւ առաջ մեր հին պատմութեան ստեղծագործութիւն է: Երբ Կ. Պոլսոյ հայոց մտաւորական շարժումին վրայ խօսինք, հոն պիտի տեսնենք պատմութեան ազդեցութիւնը նոր սերունդներուն մտքին վրայ:

Մխիթարեաններ եղան նաեւ մեր լեզուին աւանդապահները, ու զայն զարգացուցին: Լեզունիս երկրին մէջ կենդանի կը մնար, բայց իր ուժը կը սպառէր: Երբ լեզու մը չի յառաջդիմեր, ա՛լ կը սկսի հիւծիլ: Մեր լեզուն չէր կրնար յառաջդիմել, վասնզի մտքերնիս ալ չէր յառաջդիմեր: Քաղաքական աղէտները դարերու մէջ հայ ցեղը հետզհետէ տկարացնելով, տկարացուցած էին եւ անոր լեզուն ալ: Իսկ օտար աշխարհներ՝ հայ լեզուն հայ ժողովուրդին բոլորովին անպէտ ըլլալու վտանգին կ'ենթարկուէր: Մխիթարեանները ի մի համբարեցին լեզուին բառերը, ոճերը ու

զանոնք միանգամայն գործածութեան մէջ դրին նորանոր հրատարակութիւններով: Բառարաններ ու բազմատեսակ գրքեր հայ լեզուի ընտելացումը եւ անոր գործածութիւնը դիւրացուցին, մասնաւորապէս անոնց՝ որոնք լեզուն սորվելու համար դիւրութիւն չունէին նախնեաց բոլոր գիրքերը համբերատար աշխատութեամբ ուսումնասիրելու:

Մխիթարեանները թարգմանեցին հելլէն եւ լատին մատենագրութեանց գլուխ գործոցները: Եւրոպան ալ գրելու արուեստը ասոնցմէ սորված է եւ կը շարունակէ սորվիլ: Թուրքիոյ հայոց գրականութեան մէջ կը տեսնուի հելլէն-լատին դպրութեանց ազդեցութիւնը:

Որքան աւելի խորապէս քննենք Մխիթարեան հրատարակութիւններուն յատկութիւնները, այնքան աւելի խորապէս պիտի համոզուինք անոնց դերին բարերար ներգործութեանը մեր մտքին վրայ, մեր լեզուին վրայ, մեր ոճին վրայ:

* * *

Նոր գրականութեան միւս կեդրոնը Իզմիր եղաւ: Իզմիրի հայոց գրականութեան պատմութիւնը կնճռոտ չէ: Քիչ շատ եւրոպականացեալ համարուող հելլէն քաղաքի մը մէջ, որ հարուստ էր, հայ գաղթականութիւն մը, նիւթապէս բարգաւաճ կ'ունենայ իր տպարանը, տեղական մամուլը եւ գրականութիւն մը, որ գլխաւորապէս թարգմանական է:

Իզմիրի հայերը ազգային ընդհանուր կեանքին անմիջական, ընդարձակ մասնակցութիւն մը չէին կրնար ունենալ. իրենց տեղական կեանքն ալ նեղ շրջանակի մը մէջ կը սահմանափակուէր: Հեռու կը

մնային Հայաստանէն. մայր հայրենիքի հետ իրենց յարաբերութիւնները ո՛չ բազմատարած էին, ոչ ալ յաճախակի: Այս բոլոր հանգամանքները աննպաստ էին տոհմային դրոշմ կրող գրականութեան մը ստեղծած ձգտումներուն: Իզմիր առաջին անգամ տպարան ունեցաւ 1759ին: Այդ թուականէն ի վեր իր հրատարակութիւնները գլխաւորապէս օրագրական ու թարգմանական եղած էին: *Արշալոյս Արարատեան, Արփի Արարատեան, Ծաղիկ, Մէտէորա, Արեւելեան Մամուլ* կէս դարու մէջ միմեանց յաջորդեցին կամ միասին ապրեցան: Հեղինակութիւնները սակաւաթիւ են. դարագլուխ կազմող, անմոռացութեան սահմանուած գիրք մը չկայ:

Իզմիրի տպագրուած թարգմանութիւններն են, որ իրենց տեսակին մէջ նորութիւններ եղան եւ ազդեցին մտքերու ընթացքին վրայ:

Այդ թարգմանութիւնները գլխաւոր երկու բաժանումի կը վերածուին, — զուարեացնողներ, հրահանգողներ:

Առաջին բաժանումին կը պատկանին Մոնթէ-Քրիսթոյի պէս գրքերը: Ասոնք հայ ժողովուրդին ընթերցանութեան ախորժակ բերին: Հետաքրքրութիւն արթնցնող, երեւակայութիւն գրգռող, հրապոյր պարզեւող գրքեր, որոնք լափուեցան: Իզմիրեան թարգմանութիւնները մեծ զարկ տուին ընթերցասիրութեան. ով որ գիրք մը կարդալ կը սկսէր, ա՛լ չէր կրնար զայն ձեռքէն ձգել մինչեւ աւարտումը: Այդ գիրքերը, յափշտակեցին ժողովուրդին միտքը, հզօր եւ տեւական ազդեցութիւն մը ունեցան: Կ. Պոլսոյ օրագրական մամուլն ալ օրինակ առաւ Իզմիրէն: Այսօր այդ մամուլը իր

յաջողութեանը համար շատ բան պարտական է գուարեացնող վէպերու թարգմանութեան:

Իզմիրեան այդ կարգի թարգմանութիւնները նոյնիսկ իրենց տեսակին մէջ, եւրոպական գրականութեան վրայ գաղափար մը տուին, մասնաւորապէս անոնց՝ որոնք անընդունակ էին մեծ գրականութեան արտադրութիւնները հանրօքով կարդալու: Ինչ որ ալ ըլլայ, այդպիսի գիրքերը ժողովուրդին իմացուցին, թէ իրենց գիտցածէն տարբեր ոճով գրականութիւն մը կայ Եւրոպայի մէջ: Այդ թարգմանութեանց միջոցաւ ազգին մէջ տարածուեցան եւրոպական պատմութեան վրայ գաղափարներ, գիտական տեղեկութիւններ, բարոյականի գործնական դասեր:

Երկրորդ բաժանումը բնորոշող գիրքը Հիւկոյի *Թշուառները* են: Այդ մեծ գլուխ գործոցը իր մանրամասնութիւններուն մէջ անշուշտ շատ հասկանալի չէր հայ ժողովուրդին: Նոյնիսկ քիչ շատ կանոնաւոր կրթութիւն մը ստացողները շատ դժուարութիւններ պիտի քաշէին *Թշուառները* ինչպէս որ պէտք է հասկնալու համար: Բայց Հիւկոյի շունչը կը սարսուեցնէ, կը հովահարէ ամբոխն ալ: *Թշուառները* աներեւակայելի նորութիւններով հմայեց հայ ժողովուրդը:

Այս երկրորդ շարքին մէջ են այն փոքրիկ հատորներն ալ, որոնք պարունակութեամբ *Թշուառներէն* թէեւ հիմնովին կը տարբերին, բայց մեծ գրականութեան կը պատկանին. օրինակ՝ *Կէօթէի Վերթերը*, *Միւսէի Դարուս մէկ զակին խոստովանանքը*:

Այսպէս ահա Միսիթարեանները մեր հին

պատմութիւնը, մեր հին լեզուն, հելլէն-լատին դասական հին գրականութիւնը մեր մէջ ծաւալելով կը ջանային մեզի մեր հայրենիքին հարազատ զաւակը պահել եւ աշակերտել տիեզերական վսեմ արուեստին: Իզմիրի գրագէտները կու գային ծերօն կաղնիին վրայ պատուաստել ժամանակակից լեզուն, ժամանակակից գրականութեան գեղեցկութիւնը:

Գ.

Մեր գրականութեան պատմութիւնը ըրած ատենիս երբ «Թուրքիոյ Հայեր» բացատրութիւնը կը գործածենք, անով պէտք է պարզապէս «Կ. Պոլսոյ Հայեր» հասկնալ: Հայաստան գիրք ու թերթ ունեցած չէ:

Իսկ Կ. Պոլսոյ գրականութեան յատկանիշը հրապարակագրութիւնը եղաւ. վասն զի պոլսեցիները կռուի կեանքով մը ապրեցան: Քանդումի եւ կառուցման կռիւներու կեանքը: «Յառաջադիմութիւնը շինելու մէջ չի կայանար միշտ, այլ նաեւ՝ քանդումի մէջ ալ», դիտել տուած է Պըքլ:

Քանդումի այդ ձեռնարկը յայտնապէս երեւան գալ սկսաւ 1850ին բոլորտիքը. ուստի՝ երբ հիմա Պոլսոյ գրականութեան վրայ յետադարձ ակնարկ մը տալ կ'ուզենք, չուկէտը այդ 1850 թուականը կը դնենք: Մեր աւանդական գաղափարները այդ ատենները սկսան իրենց դէմը նոր գաղափարներ գտնել: Այդ թուականներէն կը սկսի բացուիլ թողարանը նոր մտքի մը, որուն վազքը 1895ին դադար կ'առնէ, առժամապէս: Պահպանողականութեան ու յառաջդիմութեան կռիւներու ծագումը:

Այդ ծագումը ծայր կու տայ ԺԶ. դարուն վերջերը, Կ. Պոլիս առաջին հայ տպարանին հաստատութեամբ 1567ին: Նոր հիմնարկութիւնը սկիզբները ուրիշ բան չեղաւ, բայց եթէ Հայաստանի վանքերուն ձեռագրական աշխատութիւնները դիւրացնող գործիք մը: Բայց պիտի դիւրացնէր նաեւ նախնական կրթութեան տարածումը: Տպարանէն դպրոցը կը ծնէր. երկուքէն՝ վերածնունդը հայ մտքին:

Դանդաղկոտ յառաջխաղացութիւն, բայց ետեւնիս հազարաւոր տարիներու կոշկոռ մը կար. երկաթի մը պտըտիկ կտորը զայն պիտի ծակէր ու հոնկէ նոր մտքին համար անցք մը պիտի պատրաստէր դէպի ապագան: Ռահվիրան պէտք ունէր ժամանակի օժանդակութեանը:

Կ. Պոլիս առաջին տպարանին հաստատութենէն դարուկէս ետքն է, որ առաջին դպրոցն ալ կը բացուի ԺԹ. դարուն առաջին քառորդին. Տէր Թողիկեան դպրատուն մը անշուշտ. բայց վերջապէս հարիւրաւոր տղոց ա, բ, գ, կը սորվեցնէր: Հինգերորդ դարու ոսկեդարեան գրականութիւննիս ալ այբուբենէն ծնաւ:

Տպարանին ու դպրոցին հզօր աջակիցը հանդիսացաւ շոգենաւը: Մեր մտքին առջեւ Եւրոպայի համբան կը բացուէր:

Շնորհիւ շոգենաւին, Կ. Պոլսոյ հայերը սկսան Եւրոպայի հետ առեւտրական ընդարձակ յարաբերութիւններ հաստատել: Վահառականութեան պահանջումովը օտար լեզուներու ուսումը Պոլսոյ դպրոցներուն մէջ ներմուծուեցաւ: Օտար լեզուները բնականաբար իրենց հետ օտար, այսինքն՝ նոր

գաղափարներ ալ պիտի մտցնէին նոր սերունդին մտքին մէջ:

Այդ նոր սերունդը, դարձեալ շոգենաւերուն ընծայած դիւրութեանը շնորհիւ, պատեհութիւն կ'ունենար նոյնիսկ Եւրոպայի մէջ ընտելանալ եւրոպական մտքին:

Մինչ մէկ կողմէն նոր վաճառականութիւնը Անգլիա կը դիմէր, միւս կողմէն ալ հայ տղաքը կրթուելու համար Ֆրանսա ու Իտալիա կը մեկնէին: Պոլսոյ քաղքենի դասակարգին պատկանողներէն ոմանք իրենց զաւակները Փարիզ կը զրկէին մասնագիտութիւն մը սորվելու համար: Գացողներու խումբին մէջ կային նաեւ անանկներ ալ, որոնք ունեւորներու զաւակ չէին, բայց կը յաջողէին երթալ: Ասոնք ամէնքը գրեթէ երիտասարդ եղած կ'երթային: Իսկ միեւնոյն ատենը՝ Վենետիկ ու Բատուա բացուած Ռափայէլեան եւ Մուրատեան վարժարանները կ'երթային պատանիներ, գրեթէ մանուկներ, որոնց ուղեղները պիտի զարգանային Մխիթարեանց ձեռքովն իսկ:

* * *

Ֆրանսայէն եւ Իտալիայէն վերադարձող աշակերտները Պոլսոյ հայոց կեանքին վրայ շատ հզօր եւ վեճական ազդեցութիւն ունեցան: Կու գային իրարմէ տարբեր գաղափարներով սնած: Այդ տարբերութիւնները սակայն իրարու հետ կը ներդաշնակուէին ազգային կեանքին բարգաւաճմանը համար: Փարիզ զարգացած երիտասարդութիւնը աւելի ընդհանուր, համամարդկային գաղափարներով տոգորուած էր, քան թէ զուտ հայկականներով: Իսկ Մխիթարեանց աշակերտներուն յատկանիշն էր —

ինչպէս հիմակուան ընթացիկ բացատրութեամբ մը պիտի ըսուէր — ազգայնամոլութիւնը, նասիոնալիզմ:

Ֆրանսա գացող երիտասարդութիւնը Պոլսէն խելահաս կը մեկնէր, բարոյապէս ճնշող մթնոլորտի մը ազդեցութեանը ներքեւ: Հասնելով Փարիզ, հայ երիտասարդները անյագօրէն կը լափէին Քինէի, Միշլէի, Հիւկոյի, Լամարթինի խօսքերն ու գրքերը: Ու ժամանակը ընդհանուր մարդասիրութեան, տիեզերական եղբայրակցութեան դարն էր. 1848: Երիտասարդները զուտ հայ կ'երթային Փարիզ, ու հոնկէ՛ եւրոպականացեալ-հայ կը վերադառնային:

Փարիզէն հիմնովին տարբեր միջավայրեր էին Վենետիկ ու Բատուա: Արտաքին աշխարհէն անջատուած վարժարաններ՝ գրգանուշ դարաստաններ՝ անոնց մէջ մտերմական կեանքով կը մեծնային հայ տղաքը: Իրենց լեզուին դայեակը մեր դիւցազանց լեզուն էր՝ գրաբարը. իրենց սրտին դաստիարակը՝ մեր պատմութիւնն էր: Ու Սուրբ-Ղազար՝ բացակայ հայրենիքին յիշատակարանը: Տիեզերական մարդասիրութեան բազմաշառաչ գոռումներուն տեղ, զուտ իտալական հայրենասիրութեան ցաւի մրմունջը իրենց սրտերը կը կեղեքէր, անոր զայրոյթին գոռը իրենց հոգիները սրտմտութեամբ կը լեցնէր: Ալֆիէրի, Ֆոսքոլոյ, Բինտեմոնթէ, Բելլիքոյ, Մանժոնի գաղափարի իրենց կրթիչները եղան: Վենետիկեան լակունային թխորակ կանաչ ջրերը կարմրերփին տեսան. Սան-Ճիորոնոյէն հոսած իտալական արիւնէն կարմրեցած: Թէտեսքոն իրենք ալ ատեցին:

Գաղափարական տարբեր տարբեր կրթութիւնով Պոլիս վերադարձող երկու երիտասարդութիւնները

մտաւորական միեւնոյն ըմբոստացման սպայակոյտը պիտի կազմէին:

Այդ միջոցին Պոլիս տոհմային կեանքի մէջ բռնապետութիւնը մարմնացող երկու իշխանութիւն կար. Գում-Քաբուի վաղնջուց, եւ Սագըզ-Աղաճիի նորահաստատ Պատրիարքարանները:

Երկու իշխանութիւնները թէեւ հաւասարապէս կը բռնապետէին, սակայն իրենց նպատակները համանման չէին: Գում-Քաբու յառաջդիմութիւնը կը շփոթէր անհաւատութեան հետ: Կը վախնար որ նոր գաղափարները, նոյնիսկ լեզուականները, հայ ժողովուրդը իր հայրենի աւանդութիւններէն կ'օցտեն, եւ հետեւաբար իրեն մոռցնել կու տան իր ազգութիւնը, երկիրն ալ մէկտեղ: Գում-Քաբուի բռնապետութեան նպատակը ազգայնութեան պահպանումն էր, ուստի եւ իր ձգտումը ազգասիրական: Կը կարծէր պատերազմիլ ընդդէմ համամարդկային գաղափարին, որուն է՛ն աչքի զարնող ներկայացուցիչը Ռուսիեանը կը համարէր:

Իսկ Սագըզ-Աղաճիի Պատրիարքարանը կը փափաքէր համամարդկային գաղափարներու տարածման. ուստի եւ կը ջանար ամէն միջոցով մահացնել ազգայնական զգացումը, որ կը մարմնանար յանձին Պէշիկթաշլեանի, — Մխիթարեանց աշակերտ մը:

Այս քանի մը նկատողութիւնները պէտք է աչքի առջեւ ունենալ, որպէսզի կարելի ըլլայ Կ. Պոլսոյ գրական ձգտումին եւ ուղղութեան ամբողջութիւնը ըմբռնել: Այդ գրականութիւնը տեսակ մը վերացական, անհամ, անհոտ տաղաչափութիւն չեղաւ: Ոմանք եւ մասնաւորապէս ռուսահայ քննադատներ, այնպէս

կարծեր են, թէ Վոսսիորի ասիերէն գրող հայերը երգած են միայն ծաղիկը, լուսինը, զեփիւռը:

Ու արձակ գրողներն ալ պարզապէս քէֆի տեսակ մը գրականութիւն ըրած են, առանց գաղափարական ո՛ր կէ ձգտումի: Այս սխալ դատողութիւնը հետեւանք է հարևանցի տեսութեանց, երեսէ և ոչ թէ քիչ մը խոր փորուած քննութեան:

Առ այժմ հոս կը թողունք Եւրոպայէն վերադարձողները, որոնք Պոլիս ըմբոստացման կռիւը պիտի մղեն: Նկատողութեան առնենք 19րդ դարուն մէջ տեղուանքը Կ. Պոլսոյ եւ Հայաստանի յարաբերութեանց վիճակը:

Դ.

Հետզհետէ Բիւզանդիոն հոսող հայերը հոն ի մի ձուլուելով ստեղծեցին նոր տիպար հայ մը՝ Պոլսեցի հայը: Ընդարձակածաւալ տարածութիւնը որ Հայաստանը Պոլսէն կ'անջրպետէ, մայրաքաղաքին հայն ալ բարոյապէս կամաց կամաց կը զատուցանէ երկրին հայէն: Բիւզանդիոն կ'ալլափոխին հայրենի վարք ու բարք, կը դեղնաշորթին կրօնական աւանդութիւններ, կը ծնի նոր լեզու մը: Հայաստանէ պոլսեցիին այս օտարացումը մեր տոհմային գրականութեան զարգացման վրայ անբարի ազդեցութիւն մը պիտի ունենար:

Պոլսեցի հայուն մեծ տկարութիւնը լեզուի մը պակասութիւնը եղաւ: Հայաստանի իւրաքանչիւր նահանգը թէեւ իրեն յատուկ գաւառաբարբառ մը կը

խօսի, բայց ժողովուրդը ընդհանուր լեզու մը ունի, որուն նախատիպը գրաբարն է: Թրքահայատակ Հայաստանէն մինչեւ Արարատեան նահանգը այդ լեզուն իր բառերովը, բացատրութիւններովը, առածներովը կը ներկայացնէ կազմակերպեալ միակ լեզու մը: Հայաստանի ո՛ր կէ՛ քաղաք մը, եթէ Պոլսոյ առաւելութիւնները վայելած ըլլար, պիտի ունենայինք աւելի բնական աշխարհաբար մը, աւելի կարճ ժամանակամիջոցի մէջ: Մեր գրականութեան զարգացումն ալ աւելի արագ պիտի յառաջանար եւ աւելի ուժգնապէս պիտի կրէր տոհմային դրոշմը:

Հայաստանի ու Անատոլուի գանազան քաղաքներէ Պոլիս եկող հայերը իրենց հետ կը բերէին իրենց գաւառաբարբառները, իրենց գրաբառնակը: Միացեղ բայց բազմահետ լեզուն Պոլիս թրքերէնի հալոցին մէջ հալելով թրքական կաղապարի վրայ պիտի թափուէր: Մեր աշխարհաբարը թրքերէնի քերականութեան, թրքերէնի կազմակերպութեան վրայ սկսաւ յօրինուիլ, ինքնաբերաբար, պարզապէս մտովի թարգմանութեամբ: Տարիներու ընթացքին մէջ օտար լեզուներ եւս պիտի գային նորաթեք բարբառին զարգացմանը աջակցելու: Ու գրաբարն ալ հրապուրիչ բռնապետութեամբ եւ հայրենատուր իրաւունքով պիտի ուզէր ինքը կերտել նոր գրականութեան մը ստեղծումին նախասահմանեալ նորալուր բարբառը: Եւրոպական կրթութիւն ստացող երիտասարդներէն ոմանք այս խառնակութիւնը տեսնելով, ուզեցին տիրող շփոթութենէ օգտուիլ եւ լեզուին տրամաբանական ընթացք մը տալ ընտրողականութեամբ: Կը թուի թէ իրենք ալ կը կրէին ընտրողական փիլիսոփայութեան ազդեցութիւնը:

Քուզէնի* դպրոցը այն ժամանակները դեռ կը ծաղկէր ու ապագայ ալ կը խոստանար: Տրամաբանական լեզուի մը ստեղծման հետամտողները կարող չեղան ըմբռնել, որ պոլսական լեզուն որքան ալ ալլալուկ տարերքներու խառնուրդ մը կը թուէր, բայց եւ այնպէս պիտի ըմբոստանար ընդդէմ տրամաբանական որեւէ լուծի: Պոլսեցի հայուն բերնին պահանջումներն էին, որ պիտի սահմանադրէին ներդաշնակութեան օրինագիրքը: Մեր նոր բառարանը, մեր նոր քերականութիւնը այդ օրինագիրքին պիտի հպատակէին: Ռուսիեան, Օտեան, խանդավառութեամբ արբշիռ երիտասարդներ, չուզեցին ուսումնասիրել լեզուներու բնաշրջման ընթացքները: Պոլսեցիին հայերէնը ուզեցին հնազանդեցնել իրենցմէ արձակուած հրամաններու՝ ասկէ *Ուղղախօսութիւնը*:

Պատրիարքարանի իշխանութիւնը այս *նորելուկ կանոնագրէն* վախցաւ: Լեզուի մը բնաշրջման խորհրդաւոր պայմանները ինքն ալ կ'անգիտանար: «Ուսումնական» երիտասարդները անսխալական համարեցաւ: *Ուղղախօսութիւն*ին մէջ նորալուր լեզուի մը անկրօնութիւնը կարծեց տեսնել: Պահպանողական իշխանութիւնն էր, ուստի ուզեց Եկեղեցին ու ազգը պաշտպանել վտանգին դէմ: Հալածանք ընդդէմ նոր երիտասարդութեան: Հալածեալներուն ինքնապաշտպանութեան էն ապահով միջոցը

(*) Ծ. Հ.— Վիքթոր Քուզէն, փիլիսոփայ եւ ֆրանսացի պետական դէմք, ծնած Փարիզ, 1792ին- պետ ընտրողական հոգեպաշտութեան (*spiritualisme éclecétique*) դպրոցին: Գրած է «Ճշմարիտին, Գեղեցիկին եւ Բարիին մասին» անուն գիրք մը: Մեռած է 1867ին:

Թշնամիին վրայ յարձակումն է: Ռուսիներն, Օսեան, իրենց համախոհները յարձակողականի դիմեցին:

Այդ նոր երիտասարդները, բազմադիմի յատկութիւններով օժտուած, իրենց ուժն ու կորովը հանրային կեանքի վերանորոգման կոխներուն նուիրեցին ու հրապարակագիրներ եղան: Իրաւ է, որ վերջը Սահմանադրութեան հաստատութեամբ յաղթանակը տարին ընդդէմ անսահման իշխանութեան, բայց Ուղղախօսութեան դրօշակը ծալուած տեղը մնաց:

Երբ ուղղախօսները արձակ համարձակ գրեցին իրենց ուզած քերականութեամբը, անդրադարձան, թէ առաջուրնէ շատ աւելի տկար վիճակի մէջ էին: Հետեւողներ չունեցան, դպրոց չհիմնեցին, զիրենք հասկցող չկար: Կրօնական իշխանութիւնն ալ քիչ չզարմացաւ ձերբազատներուն անկարողութիւնը տեսնելով: Ինչ որ բռնապետական հալածանքներու միջոցաւ խափանել կ'ուզուէր, ահա ինքնին կը խափանուէր սահմանադրական թոյլտուութեամբ: Լեզուներու կազմութեան կը նախագահէ բռնաւոր մը, որ շատ աւելի երկաթէ կամք ունի, քան պատրիարքական իշխանութիւնը: Անոր զօրութեանը առջեւ ուսումը իր անզօրութիւնը կը զգայ, եւ տրամաբանութիւնը հալածական կը փախչի: Այդ բռնադատը՝ պառաւին բերանն է: Չորս դարեր Պոլիս հասցուցած էին պառաւներու նոր սերունդ մը: Պառաւներու դպրոցն էր, որ լեզուին ուղղութիւն պիտի տար:

* * *

կրօնական ասանդութիւններն ալ հետզհետէ կը սկսին տկարանալ: Հայաստանէն գաղթական հայը ջերմեռանդ հաւատացեալ մըն էր, հայրենի ասանդութիւնները երկիւղածութեամբ պահպանող մը: Երկրին յիշատակները սակայն հետզհետէ կը տկարանան, անոր զակին սրտին այլեւս չեն խօսիր, ու անհասկնալի կը դառնան անոր թոռանը: Նոր երիտասարդութիւնը զերծ ու ազատ մնալով այն բոլոր սարիքներէն, որոնք հայրենի երկրին մէջ հայուն միտքը կը կապեն, կը կապկպեն. Պոլիս կ'ուզէր ազատ թռիչ մը առնել: Բայց իրեն դէմ կը կանգնէին հին սերունդը, պատրիարքական իշխանութիւնը:

Նոր սերունդը կը զգայ, որ Պատրիարքարանը իր ազդեցութեանը տակ ունենալու է, որպէսզի կարողանայ Պոլիսն ու Հայաստանը եւրոպական կրթութեամբ, եւրոպական գաղափարներով վերանորոգել: Բայց պատրիարքական իշխանութիւնը պարզապէս եկեղեցականներուն ձեռքին մէջ չէ, այլ՝ աշխարհականներուն ալ: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ ըսել՝ մանաւանդ աշխարհականներուն ձեռքին մէջ:

Անշուշտ զուտ լեզուական խնդրէ մը պիտի չծնէր 1850-60ի յուզումը: Պատրիարքական իշխանութիւնը կանոնաւորելու եւ սահմանափակելու ձգտումը կրօնական պատերազմի մը համեմատութիւնները սկսաւ առնել: Այդ պատերազմն էր, որ մտքերը կը յուզէր, օրագրութիւնը կ'ուժովցնէր, եւ հրապարակագրութիւնը իշխանութեան մը աստիճանին կը բարձրացնէր:

Կռիւները վերջացան Սահմանադրութեան հաստատութեամբ: Բայց ակ շարժումը սկսած էր.

ընդհանրութիւնը հանրային կեանքի խնդիրներով կը զբաղէր շատ ընդարձակածաւալ սահմաններու մէջ: Օրագրութիւնը հաստատապէս հիմնուած էր. ու հայ տաղանդները զանազան ձեւերու ներքեւ կը նուիրուէին հրապարակագրութեան:

Հրապարակագրութիւնը աւելի լայն առումով մը հասկնալու ենք: Պարզ յօդուածին հետ թատրերգութիւնն ալ, ոտանաւորն ալ անմիջական նպատակի մը կը ծառայեն: Տակաւին ոչ ոք մտքէն կ'անցընէ «արուեստը արուեստին համար» գրականութիւն մը:

Եթէ քննելու ըլլանք այն յարաբերութիւնները, զոր 1850էն առաջ ու անկէ ետքը Հայաստան եւ Կ. Պոլիս ունեցած են իրարու հետ, պիտի անդրադառնանք, թէ հիմնական փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած է: Մինչեւ ԺԹ. դարուն առաջին կէսը Պոլիսը Հայաստանի ազգային կեանքին վրայ հզօր ազդեցութիւն մը չէ բանեցուցած: Մայր հայրենիքէն շարունակ եկողներն էին, որ իրենց հետ բերած աւանդութիւններովը կ'արգիլէին Կ. Պոլսոյ նախորդ գաղթականներուն ազգային հիւծումը: Իսկ Կ. Պոլսոյ հայն ալ կը ջանար դրամի միջոցաւ նպաստել Հայաստանի հաստատութիւններուն. վանքերը շէն, եկեղեցիները պայծառ կը պահէր: Բայց 1850էն ետքը Պոլսոյ հայերը Հայաստանի քաղաքական եւ մտաւորական առաջնորդութեան կը կոչուէին պարագաներուն բերմամբ: Հիմա Պոլիսն էր որ Հայաստանի գաղափար կը ղրկէր իր օրագիրներով ու գրքերովը: Պոլիսն էր որ Հայաստանի կանոնաւոր կազմակերպութիւն մը պիտի տար, Պոլիսն էր որ Հայաստանի ապրած կեանքը իր մտատանջութեանը

առարկայ պիտի ընէր: Պոլսական գրականութիւնը
թէեւ նորածիլ, բայց կոշումի մը ծառայեց:

Ե.

Պոլսոյ այդ գրականութիւնը, որ 1850էն կը
թուագրենք, հանգրուանի մը կը հասնի 1880ին:
Այդ թուականին Արեւելքի մէջ կարեւոր դէպքեր
պատահած են ու հայոց կեանքի պայմաններն
ալ փոխուած: Եւ 1850ի սերունդին պատկանող
գրագէտներն ու հրապարակագիրները մեծ մասամբ
աներեւութացեր են: Ոմանք մեռած, ոմանք
յոգնած, ոմանք փճացած: Նոր սերունդ մը արդէն
պատրաստուելու վրայ է: Գիրքը աւելի եւ աւելի
կը սակաւանայ, օրագրութիւնը աւելի եւ աւելի կը
զօրանայ: Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ հայերը գրական
փոխադարձ սերտ յարաբերութեան մէջ կը մտնեն:
Երկրորդ հանգրուանը 1895ին է: Այժմ դառնանք
1850-1880ի գրականութեան բնորոշ գիծերուն:

* * *

Գեղարուեստական, կամ ինչպէս կրնանք ըսել՝
«գեղակրական»- էսթէթիք- գրականութիւնը այդ
երեսուն տարուան ժամանակամիջոցին մէջ գրեթէ
գոյութիւն չէ ունեցած: Գեղակրի յատկութիւններով
օժտուած են Պէշիկթաշլեան, Ռուսինեան, Օտեան:
Հատուկտոր գրուածները, զոր մեզի թողած են այդ
տաղանդաւոր գրագէտները, կը հաւաստեն, թէ
ասոնք ոչ միայն Գեղեցկին հաշակը ունէին, այլ
նաեւ՝ գեղեցկօրէն գրելու յատկութիւնը. սակայն

իրենցմէ եւ ոչ մէկը մեծկակ բան մը թողուց: Հիւկոյի Ուրուականքի թարգմանութիւնը հմայիչ է: Թերեւս մինչեւ իսկ բնագիրը գերազանցող գեղեցկութիւն մը: Օտեանին թախանձագին եւ քիչ մըն ալ բռնադատ պահանջումովն է, որ Պէշիկթաշլեան այդ թարգմանութիւնը ըրած է: Գրաբարագէտ հայ մը գեղակրական արուեստին հմայքովը կը դիւթի այդ հայացումին մէջ: Օտեանին հոգեկան տենչանքն ալ կը յայտնուի մեզի: Իր խոնջէնքի ժամերուն մէջ գեղեցիկ գրականութեան կարօտը կը քաշէր: Պէշիկթաշլեանի ուրիշ թարգմանութիւններն ալ, նմանողութեամբ գրած բանաստեղծութիւններն ալ, ցոյց կու տան, թէ այդ սիրուած հեղինակը գեղարուեստական գրականութիւն մը պիտի կրնար թողուլ մեզի, եթէ կեանքի տարբեր պայմաններու մէջ գտնուած ըլլար: Իսկ Օտեանին նամակները, յօդուածները կ'ապացուցանեն, թէ մեծ հեղինակութիւն մը ըլլալու նախասահմանեալ էր: Ռուսիոյնեան արուեստագէտ մը եղաւ, բառին շատ լայն նշանակութեամբը: Եւ այս երեք գրագէտներէն ոչ մէկը մեծ երկասիրութիւն մը թողած է:

Այս յիշատակութիւնը անցողաբար կ'ընենք հաւաստելու համար, որ Թուրքիոյ հայոց պակասած չեն մեծ կարողութիւններով օժտուած գրագէտներ: Այս յօդուածին ամբողջութեանը մէջ ընդհանուր կերպով մը կը պարզուին բոլոր այն պատճառները, որոնք Օտեան-Պէշիկթաշլեան սերունդին տաղանդը չէզոքացուցին մեծ գրականութեան մը համար: Ու այդ պատճառները կը շարունակուին մինչեւ հիմակ ալ:

* * *

Վերածնունդի սկզբնաւորութեան այդ 1850-1880 թուականին ծնաւ ու մեծցաւ գրականութիւն մը, որուն նպատակն էր ժողովուրդին վրայ անմիջական ներգործութիւն: Մաքառումի տարիներ էին, նոր զգացումներու փթթումի եղանակն էր: Պէտք էր շուտ գրել, շուտ երգել, եւ շատ: Հապճեպէն չէր կրնար ծնիլ գործ մը, որ գեղեցիկ ըլլար ու տեւականութեան սահմանուած:

Այդ երեսուն տարուան ժամանակամիջոցին «ծաղկեցան» թատրերգութիւնը, երգը- որ բանաստեղծութիւն կը կոչուէր- օրագրութիւնը, հառախօսութիւնը, ու ետքէն ալ վիպասանութիւնը:

Թատրերգութիւնը առաջնակարգ տեղ մը կը գրաւէ այն ատենին գրական արտադրութեանցը մէջ: Իր նիւթերը ամէնքն ալ մեր ազգային հին կեանքէն առնուած են:

Հայրենասիրութիւնը սկսած էր հայ սրտերուն մէջ զուտ կրօնասիրութեան միանալ: Դպրոցները օրէ օր կը շատնային ու քիչ շատ կը կանոնաւորուէին թէ՛ Պոլիս եւ թէ՛ Հայաստան. ընթերցանութիւնը կը տարածուէր: Հայոց պատմութիւնը դուրս կ'ելլէր նախնեաց մատենագրութեան կամ ետքի գրաբար բազմահատոր հրատարակութեանց շարքէն ու կը ժողովրդականանար դասագրքերու միջոցաւ: «Յուշիկներ»ը Բազմավէպին մէջ սկսան հրատարակուիլ. ժողովուրդը իր նախահայրերը աչքերուն առջեւ տեսնելու ըղձանքովը բորբոքուած էր: Մխիթարեանց աշակերտները Վենետիկէն կը վերադառնային թատրոնասէր: Թատրոնը կը սկսէր Պոլսոյ մէկ թաղը, Օրթագեղ, տան մը մէջ: Հոնկէ կը փոխադրուէր դպրոցներու սրահները,

մինչեւ որ իրեն յատուկ բեմը ունենար: Եւ ունեցաւ: Պոլսոյ զանազան թաղերը թատրոններ շինեցին: Խասագեղ, Օրթագեղ, Կէտիկ Փաշա սիրուն շէնքեր կառուցուեցան: Եւրոպացիներու կեդրոնավայրը՝ Բերա, իր մեծ թատրոններուն մէջ հայ դերասանական խումբեր տեսաւ: Պոլսոյ գրեթէ ամէն թաղ՝ դպրոցները, սրճարանները ժողովրդական թատերաբեմի կը փոխուէին. մասնաւորապէս բարեկենդանին: «Վարդանանց» ներկայացումը ազգային պարտականութիւն էր ամէն բարեկենդանի Հինգշաբթին:

Այսօր կրնանք այդ ատենին ողբերգութիւնները այն պատճառաւ միայն հաճոյքով կարդալ, որ ժամանակին ոգին ցոյց կու տան: Ժողովուրդը թատրերգութիւն մը պարզապէս իր ազգային զգացումովը կը դատէր: «Վարդանի» ներկայացման մէջ Վասակի դերը ստանձնողը եթէ Ադամեան մը իսկ եղած ըլլար ու այդ իր դերը արուեստին գերագոյն կատարելագործութեամբը ներկայացնէր, ծափերը իրեն համար չէին: Իրեն մուտուք եւ հայհոյութիւն: Ծափերը կը վտարէին դէպի Վարդան, հոգ չէր, թէ մեր հերոսը մարմնացնողը ամենախղճուկ բացազանչող մը եղած ըլլար: Ժողովուրդը իր աչքին առջեւ գաղափար մը կ'ուզէր տեսնել, իր սրտին խօսող գաղափար մը: Անոր կը ծափէր:

Հեղինակները բնականաբար ժողովուրդին մակարդակէն շատ վեր չէին կրնար թռչիլ,- ենթադրելով իսկ թէ առաջնակարգ թատրերգակներ ըլլալու կարողութիւնը ունեցած ըլլային:

Պէշիկթաշլեան առաջին տեղը կը գրաւէ այդ հին թատրերգակ բանաստեղծներուն մէջ: Իր ոճը

պարզ է, նոյնիսկ երբ վսեմին շեշտերովը կը մոնչէ: Լեզուն դիւրահասկնալի: Այդ ողբերգութիւններուն մէջ, որոնք մեր արդի դատումովը շատ պակասաւոր են, երեւան կու գայ եւրոպական մատենագրութեան ընտելացած միտք մը:

Թովմաս Թերզեանի ողբերգութիւնները Պէշիկթաշլեանի հեղինակութիւններէն վեր էին արուեստի տեսակէտով: Սակայն անոնք եւրոպական գործերու հայացումն էին, մարդու եւ տեղի անուններու փոփոխութեամբ:

Նարպէյի տաղաշափեալ «Արշակը», միշտ եւրոպական հետեւողութեամբ, կը մնայ դեռ մինչեւ այսօր ուսահայոց թատերաբեմին վրայ:

Դուրեանի տրամներն ալ միեւնոյն շարքին մէջ են: Մեր պատմական կեանքէն անարուեստ գրուածներ:

Կ. Պոլսոյ հայոց թատրերգակ հեղինակները բազմաթիւ եղած են: Ամէն անուններու յիշատակութեանը պէտք չենք տեսներ: Ամէնքն ալ մոռացութեան դատապարտուած են անոնց համար, որոնք մեծ գեղարուեստին զգացումն ու գաղափարը ունին: Բայց անոնք իրենց ժամանակին մէջ շատ մեծ արդիւնք ունեցան: Մեր հին կեանքին համար որմէ

...Իսկ մեզ հազիւ հեռուէն

նըւաղ արձագանգ մ'եկած հասած է գործին:

Այդ արձագանգը սկսաւ շեփորի մը պէս գոռալ,

«թունդ թունդ հանեց հայոց սրտերը»:

«Անարուեստ» ողբերգութիւնները մինչ մէկ կողմէն սրտերու վրայ կ'ազդէին, միեւնոյն ատեն

հայ լեզուն կը զօրացնէին ժողովուրդին մէջ: Գրական բարբառի մը կ'ընտելացնէին Պոլսոյ հայոց ականջները, մանաւանդ անոնց ականջները, որոնք շուկայական խօսակցութեանց վարժուած էին:

Եթէ հիմակ Հայաստան ու Պոլիս ազգային թատրերգութեանց ներկայացումի թղլտուութիւն եղած ըլլար, տարակոյս չունինք, որ Պէշիկթաշլեանի, Դուրեանի, Նարպէյի եւ ուրիշներու ողբերգութիւնները դարձեալ ժողովուրդէն խանդավառ ցնծութեամբ պիտի ծափահարուէին:

Այդ թատրերգութեանց 1850էն յետոյ գտած ընդունելութիւնը վիճակացոյց մըն է Կ. Պոլսոյ հայոց կարճ ժամանակի մէջ ըրած յառաջդիմութեանը: Ու Կ. Պոլսոյ նորաթեք հայերէնն ալ հետզհետէ գրական ձեւ ու կերպարանք առած է, մինչեւ ընդհանրութեան հասկնալի ըլլալու աստիճան:

Ուշագրաւ երեւոյթ մը սակայն ան է, որ եւրոպական լեզուներէ թարգմանուած, օտար բարձր ներկայացնող տրամներ ալ մէկէնիմէկ շատ ընդունելութիւն գտան հայոցմէ: Թողունք Նէլի Աշտարակը եւ նման խաղեր, որ ամէն տեղ ժողովրդական են, ինչպէս վիպասանութեան մէջ Մոնթէ-Քրիսթոն, բայց Հիւկոյի մեծ տրամներն ալ ներկայացուեցան հայեվար եւ զգլխեցին ունկնդիր ժողովուրդը: Ֆելիքս Բիայի գլուխ գործոցն ալ տենդոտ սարսուռով ողջունուեցաւ:

Այս թարգմանութիւնները կը հաւաստեն, թէ 1870էն 1875 Պոլսոյ ժողովուրդին մէջ գրական ճաշակը բաւական զարգացած էր. գեղարուեստական հայեվար հեղինակութիւն մը պիտի կրնար գտնել զինքը հասկնալու եւ ծափելու համար պատրաստուած գոնէ խումբ մը: Բայց մեծ հեղինակութիւնները

չեն կրնար ուսման ու կրթութեան տարածումին շնորհիւ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ առաջ գալ: Զերմանոցի մէջ կարելի է շուտով պտուղ ու ծաղիկ հասցնել, բայց կաղնի՝ ոչ:

* * *

Կ. Պոլսոյ «բանաստեղծութիւնն» ալ թատրոնին ճամբէն կը յառաջանայ: Խանդավառութեան ժայթքումն է: Սահմանադրութիւնը ամէն մտքեր յափշտակած է: Հայուն արեւելեան երեւակայութիւնը թոյլ առած՝ երանութեան աշխարհ մը կ'երազէ: Դարերէ ի վեր հանգչած մտքերը կը ցնցուին: Կը խոյանան դէպի երկինք, բայց ոչ թէ հոնկէ բալադէմ լուսնին հետ մեկամաղձօրէն լալու: Ո՛չ, մինչեւ Մասիս պիտի սլանան:

Այդ երգերը հիմակ ա՛լ մոռցուած են: Կը պահուին հաւաքածուներու մէջ, ու երբ կը կարդանք զանոնք, իրենց անմեղունակ գրականութիւնը կը ժպտեցնէ մեզ: Բայց անոնք գարնանային զարթնումի օրուան մը ծլումն են, նոր դրախտալեզուի մը թոթովումները, ասպագային մատենագրութեան առաջին քարը:

* * *

Ճառական սեռը անհամեմատ կերպով կը գերազանցէ թէ՛ թատրերգական, թէ տաղաշափական գրականութիւնը: Միջակ ատենաբանութիւնները, որոնք անեղ թիւ մը կը կազմեն, իրենց տեսակին մէջ շատ վեր են միջակ ողբերգութիւններէն եւ միջակ տաղերէն:

Ու քիչ չեն այն ճառերը, որոնք առատօրէն հիւթեղ գաղափարներ կը պարունակեն ու միանգամայն ամպիրոնական գեղարուեստին շնորհովը

կը պերճանան: Շիշմանեանին, Ռուսինեանին, Պէշիկթաշլեանին, Օտեանին, Ասլանեանին եւ դեռ ուրիշներու ատենաբանութիւնները այսօր իսկ շատ մեծ հաճոյքով կը կարդացուին:

Բեմբասացական գրականութիւնը 1850էն ետքը առանց դժուարութեան բացառիկ զարգացում ունեցաւ, վասնզի այդ սեռը դարերէ ի վեր կը մշակուի մեր մէջ, մասնաւորապէս քարոզին ձեւին տակ: Գրականութիւն մը կը կատարելագործուի դարաւոր ժառանգութեամբ: Մեր քրիստոնէացման թուականէն մինչեւ ԺԹ. դարը, անընդմէջ յարատեւութեամբ եղած ենք ժողովուրդ մը, որ քարոզ կու տայ, քարոզ կը լսէ: Անցեալէն հարուստ ժառանգութիւն մը ունինք:

Մեր արդի աշխարհական ատենաբաններուն ունեցած մէկ առաւելութիւնն ալ այն եղաւ, որ ուղղակի ամբօխին հետ խօսելու հարկադրեալ չէին: Կը ճառէին ժողովներու մէջ, որոնք ընդհանրապէս բաղկացած են աւելի կամ նուազ աստիճանով զարգացեալ հայերէ: Այսպիսի ունկնդիրներու առջեւ հայ ատենաբանները իրենց տաղանդին բոլոր զօրութիւնը երեւան կրնային բերել:

Սահմանադրական ժամանակին հոգին հրապարակագրութիւնը եղաւ: Գրողներուն թիւը անհուն է, բայց շատ քիչեր կը գտնուին, որոնք հրապարակագրութեան մէջ գրական տաղանդ փայլեցնեն: Մտթէոս Մամուրեան գրական օրագրողի մը տիպարը եղաւ իր *Վրոյրի*, եւ մասամբ ալ *Շահնուրի* նամակներուն մէջ: Օրագրութիւնը իրեն քաջեց գրողներու խումբեր, վասնզի մաքառումի տարիներ էին: Ու յետոյ, օրագրութիւնը մարզարան մըն է եւ նախադուռ մը գրականութեան:

* * *

էն քիչ մշակուած հիւղը վիպականը եղաւ: Թէեւ 1850էն յետոյ քանի մը վէպ հրատարակուած են, բայց պէտք է 1876 թուականէն ասդին անցնիլ, տեսնելու համար Թուրքիոյ հայոց վիպական գրականութեան լուրջ սկզբնաւորութիւնը: Ծերենցն է (բժիշկ Յովսէփ Շիշմանեան), որ մեր հին կեանքէն գրած վէպերովը համբայ կը բանայ մեր ապագայ վիպասանութեան:

Նորածիլ գրականութիւն մը, որ դեռ շատ տկար է, կարող չէ վիպասանութիւն արտադրել: Շատ հնարաւոր է աշխատութեամբ մտքի կարողութիւններ զարգացնել, բայց վիպասանը, որ միանգամայն բանաստեղծ մըն է, լոկ աշխատութեամբ չէ, որ երեւան կու գայ: Հարկ է վիպասան ծնած ըլլալ եւ մշակել բնատուր յատկութիւնները՝ անոնց զարգացմանը նպաստող միջավայրի մէջ: Վիպասան ըլլալ ցանկացողները չեն, որ կը պակսին մեզի: Այս փափաքը տածողներէն շատերուն կը պակսի կարողութիւն, ոմանց ալ՝ կեանքի դիւրութիւններ միայն:

* * *

Գրականութեան այս ստորաբաժանումէն դուրս կը մնան պատմական ու հայրենագիտական երկերը: Ասոնք կը մշակուին մասնագէտներու միջոցաւ, առանց մեր նոր կեանքին հետ սերտ կապի:

Արեւելեան վերջին պատերազմէն ետքը, Պոլսոյ հանրային կեանքին մէջ նոր սերունդ մը երեւան եկաւ: Անոր գրականութեան պատմութիւնը կը գրենք ուրիշ առթիւ: Այսօր առաջապահ մը հանգչինք նախորդ սերունդէն քանի մը դէմքերու առջեւ:

ՊԱԼԵԱՆՆԵՐԸ

Այդ անցեալին մէջ չորս անուն իրարմէ անբաժան կը պահուին. Նիկողոս Պալեան, Յարութիւն Պալեան, Գրիգոր Օտեան, Նահապետ Ռուսինեան: Մահը տարտղնեց զիրենք: Հայրենի մէկ հողվորդիք մը անոնց ոսկորներուն դամբարանը չէ: Նիկողոս Պալեան Պոլիս Օրթագեղ կամ Պէշիկթաշ. եղբայրը՝ Փարիզ. Փարիզ եւ Օտեան. Ռուսինեան՝ Պոլսոյ Շիշլին: Այս էջերուն մէջ միացնենք զիրենք:

Չորսնալ 1850ի թարմ սերունդին առաջնորդները: Իրենց հայրերը հին հայ քրիստոնեաներ էին. իրենք՝ մէկէն ի մէկ եւրոպականացած հայեր:

Պալեանները Թուրքիոյ հայոց է՛ն ժողովրդական մէկ ընտանիքը եղած են: Արքունի ճարտարապետութիւնը իրենց ընտանեկան ժառանգութիւնն էր: Հարիւրներով կը համրուին այն հայերը, որոնք Պալեաններուն շնորհիւ աշխատած են արքունական ու կառավարական շէնքերու կառուցմանը. միշտ գոհ մնացած են ու շատերը հարստութեան տէր եղած:

Պալեան եղբայրներու հայրը՝ Կարապետ ամիրան, — կամ ինչպէս ան ատենը կ'ըսէին՝ «խալֆա ամիրան» սուլթան Մէհիտին շատ սիրելի էր: Իր վայելած համակրանքէն, ինչպէս եւ իր ունեցած դիրքէն միշտ կ'օգտուէր՝ հայ ժողովուրդին ծառայութիւններ մատուցանելու համար: Դեռ քառասուն տարի առաջ օսմանեան սուլթաններուն

վարմունքը իրենց ծառայող հայոց հետ, քիչ մը արեւելեան հին վէպերը կը յիշեցնէ: Պատմելով մին այն կատակներէն, զոր սուլթան Մէհիտ Պալեաններուն հետ կ'ընէր, գաղափար մը կուտանք այն ատենուան բարձրուն վրայ:

Սուլթան Մէհիտը օր մը Նիկողոս Պալեանը կը կանչէ ու իր դիմացը աթոռի մը վրայ նստեցնելով ձեռքը չպուխ մը կու տայ, որ ծխէ: Նոյն միջոցին Կարապետ ամիրային ալ իր քովը գալու հրաման կը դրկէ: Ճարտարապետը սուլթանին սենեակը մտած ըստէին երբ զաւակը այդ անհարկի դիրքին մէջ կը տեսնէ, անմիջապէս կը հասկնայ, թէ սուլթանը զինքը յանկարծակիի բերելով զբօսնուլ կ'ուզէ: Առանց ըստէական վարանումի, հաճոյակատար դերասանութեամբ կ'այլալի, կը շփոթի, կը խոսվի ու դողդղալով «Ծօ՛ Նիկողոս, ծօ՛ Նիկողոս, կը թոթովէ հայեվար, ծօ՛, ատ ի՞նչ խալթ է կ'ընես. ծօ՛ տղայ, խելքի՞դ է եկեր. ծօ՛ ի՞նչ փորձանք պիտի բերես գլխնուս»:

Ու սուլթանն է, ահագնաքրքիջ խնդումով կը զուարճանայ:

Արքունիքին այդքան սիրելի անձնաւորութիւններ բնականաբար շատ ազդեցութիւն կ'ունենային հանրային կեանքին վրայ: Բայց որդիները գաղափարով հակառակ էին իրենց հօրը: Կարապետ ամիրան չափազանցօրէն պահպանողական հայ մը, թունդ կրօնամուլ, որեւէ վերանորոգումի թշնամի: Կատարեալ տիպարը Խաւարեալին: Զաւակները՝ կատարեալ տիպարը Լուսաւորեալին: Յակոբ պէյ կրտսեր եղբայրը՝ գեղարուեստասէր ու գրասէր ճարտարապետ: Անդրանիկը՝ Նիկողոս պէյ,

նոյնպէս արուեստագէտ մեծ տաղանդ մը, բայց Սահմանադրութեան ալ հիմնադիրը:

Վերեւ յիշեցինք Պատրիարքարանի կողմէ Ռուսինեանի դէմ յարուցուած հալածանքը աշխարհաբարի բարեկարգման խորհուրդներու առթիւ: Եկեղեցական ու ամիրայական ճնշումը խեղդամահ կ'ընէր մանաւանդ անոնք, որ 1848ի Փարիզէն Պոլիս կը վերադառնային: Սահմանադրութեան գաղափարը Նիկողոս Պալեանի գրասենեակին մէջ յղացուած է: Ռուսինեան այս իրողութիւնը սրտայոյզ ատենաբանութեամբ մը 1870ին յայտնեց Ազգային ժողովին մէջ, սուրբ Նիկողայոսի նախատօնակին:

Նիկողոս Պալեան երիտասարդ մեռաւ, դեռ երեսունը չմտած: Բայց իր մտերիմները՝ Ռուսինեան եւ Օտեան, Սահմանադրութիւնը հիմնադրողներէն եղան, ու զայն իրենց ձեռքովը գործադրեցին:

Յակոբ պէյն ալ ֆրանսական կրթութիւն ստացած էր: Իր բնատուր ձիրքերուն զարգացումը կը պարտէր Ֆրանսայի, զոր կը սիրէր խանդակաթ սիրով: Գրականութեան ու գեղարուեստի սիրահար մը. կը յիշեցնէր իտալացի ու գերմանացի այլ իշխանները, որոնք իրենց շուրջը գրագէտներէ ու արուեստագէտներէ արքունիք մը կը ստեղծեն եւ անոնց բարեկամն ու զօրավիգը կը հանդիսանան:

Կ. Պոլսոյ Օրթագեղ թաղը, որ երկար ատեն հայ մտաւորականութեան կեդրոնավայր մը եղաւ, տեսակ մը հայ Ակադեմիա իր մէջ հաստատուած տեսաւ: Յակոբ պէյ Օրթագեղ կը բնակէր: Արքունի ճարտարապետը իր ծովեզերեայ բնակարանին մէջ իր շուրջը կը հաւաքէր հայ գրագէտներն

ու արուեստագետները եւ միասին կ'աշխատէին
հայ լեզուին, հայ թատրոնին զարգացմանը: Մեծ
սրահ մը յատկացուած էր գումարումներուն:
Կանաչ կապերտով ծածկուած սեղանի մը շուրջ
«ակադեմականներ»ուն աթոռները կարգաւ դրուած
էին: Այդ սրահին մէջ պատմաբանները ամենալուրջ
ուսումնասիրութիւններու կը հետամտէին,
լեզուագետները հայ լեզուին հոխացմանը
կ'աշխատէին, բանաստեղծները խանդավառ
կ'երգէին: Ու անոնց՝ որոնք պէտք ունէին
ասպնջականը իր պարգեւները լիաբուռն կը շռայլէր:

Յակոբ պէյ պզտիկ թատրոն մը կառոյց
Օրթագեղ, դպրոցին շրջափակին մէջ: Այնքան
սիրուն ու գեղեցիկ շէնք մը, որ «ոսկի տուփիկ»
կը կոչուէր: Ջայն Բարեսէր ընկերութեան նուիրեց:
Իրենց տաղանդը նախ հոն երեւան հանեցին
Ադամեան եւ տիկին Հրաչեայ: Պէյը իրենց
զօրավիգն էր, քաջալերիչը, բարեկամը, պաշտպանը:
Այդ թատրոնին մէջ նեկայացուեցան Շէյքսպիրի ու
Շիլլերի թատրերգութիւնները, որոնց հերոսները
Թերզեան հայ կը մկրտէր: Հոն ի հանդէս բերուեցան
Հիւկօ, Տիւմա Հայր եւ Որդի, Ֆէլիքս Բիա, Մուլիէո:

Օր մըն ալ մահը յանկարծակիի բերաւ այդ
տունը: Յակոբ Պէյին կինը մեռաւ: Ամուսինը
մեկնեցաւ Փարիզ, իր ցաւը ուղեւորութեամբ քիչ
մը ամոքելու համար: Շատ չանցած իրեն մահուան
գոյժն ալ կը հասնէր Պոլիս:

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

Օտեան 1850-1880ի սերունդին է՛ն սիրուած ու յարգուած դէմքերէն մէկն է: Հայ ազգը անոր մահուանը շսպասեց իր համակրանքին արտայայտութեանը համար: Սիրոյ եւ մեծարանքի փայփայանքներ գգուեցին Օտեանը, անոր հանրային կեանքին սկզբնաւորութեան թուականէն մինչեւ մահը: Ու հիմակ ալ իր անունը գուրգուրալիր երկիւղածութեամբ մը կը յիշատակուի: Ու պիտի յիշատակուի միշտ ալ:

Ժողովրդական է ու ժողովրդական կը մնայ Օտեան, վասն զի մտատիպար մը եղաւ: Մտատիպար մը հայ պաշտօնէի, մտատիպար մը հայ քաղաքագէտի, մտատիպար մը հայ ազգասէրի, մտատիպար մը հայ կրօնասէրի, մտատիպար մը հայ գրագէտի: Մտատիպար մը, զոր ինքը իրեն համար ստեղծած էր ժողովուրդ մը, դարերու հնշումին տակ յոգնած:

Օր մը Ազգային ժողովին մէջ իր ատենապետական աթոռէն յայտարարեց տրամութեան զգածեալ շեշտով մը. «Ան հայը, որ իր պետական պաշտօնին ընծայած դիրութիւններէն օգտուելով իր շահերուն կը զոհէ այս խեղճ ու տարաբախտ ազգը, անիծեա՛լ ըլլայ, երի՛ցս անիծեալ»: Ժողովուրդն ու երեսփոխանութիւնը «ամէ՛ն» որոտացին սարսուզին:

Օտեան այս նզովքը հանդարտ խղճմտանքով կ'արձակէր: Իր դիրքին մէջ միշտ պատուոյ զգացումէն առաջնորդուեցաւ: Հաւասար հաւատարմութեամբ ծառայեց թէ՛ Դրան որուն պաշտօնեան էր, թէ Ազգին որուն զաւակն էր:

Շատ դժուար է Օտեանին գրականութիւնը համառօտաբար ներկայացնել: Օրագիրներու մէջ, Ազգային ժողովի ատենագրութեանց մէջ, գրքերու մէջ՝ իբր յօդուած, իբր ատենաբանութիւն, իբր յառաջաբան ցրուած են, ու մանաւանդ՝ իբր նամակ գրուած: Այդ բազմաքանակ հրատարակութիւնները կամ ձեռագիրները ի մի հաւաքելով, անոնցմէ քաղուած հաւաքածոյ մը պիտի կրնար հայ ազգին աչքերուն առջեւ ցուցադրել մարդն ու իր ատենը, երեսունհինգ տարուան ժամանակամիջոցի մը մէջ:

Օտեանին գրութիւնները երեք մասի կը բաժնուին: Ինչ որ թարմ երիտասարդութեանը գրած է, ինչ որ չափահաս երիտասարդութեանը, ինչ որ յոգնութեան տարիքին մէջ: Ամէնքն ալ միշտ միեւնոյն գրական պերճութեամբը կը փայլին:

Բայց չափահասութեանը՝ արդէն իր գրականութիւնը հիւանդոտ է: Ազնուապետական հիւանդութիւն մը լամարթինական, շաթօպրիանական: Մտրակող, հալածող, հալածուած գրագէտը չեղաւ: Անմեղ աղջկան մը պէս գորովասիրտ մնաց, պատրանքներով միշտ առլի:

Երիտասարդութեանը, արդէն յուսահատութեան աղաղակ մը կ'արձակէ «զմէ՞ կեանք, զմէ՞ սիրտ»: Ու կեանքին վերջին օրերուն մէջ, մինչ պէտք էր տակաւին կորովի ըլլալ, կ'աղաղակէ.

«Պէտք է երթամ. այս վերջին տարիներուս ուրուականը եւ ապագային ցուցանաքը. այս երկու բաներուն մէջ կ'ապրիմ, եւ ա՛լ չեմ կրնար:

«Մարդուն ճակատագիրը հոս կը սկսի, բայց հոս չի լմննար. ուրիշ տեսակ մեկնութիւն չէ կարելի տալ կենաց առեղծուածին: Հօրս, մօրս, սիրելեացս,

բոլոր որ ո՛չ եւս են յաշխարհի աստ, կարօտն ունիմ:
Աստուծոյ իդնն ու անձուկն ունիմ»:

Կը մեռնէր ինքն իրմէ դժգոհ: «Ոչ ոք ինծի
չափ իրաւունք ունի երթալու, կը գրէ. ո՛չ թէ անոր
համար թէ ինչ գործ որ կրնայի գործել, ինչ դեր որ
կրնայի կատարել, զայն գործեցի կատարեցի. չէ՛, այլ
միայն ուրուագրեցի»:

Հասաւ ժամանակ մը, որ Օտեանի առջեւ
բացուեցաւ լայնարձակ ասպարէզ մը, ուր իր
մտաւոր կարողութիւնը ցոյց պիտի տար: Ու
նոյնհետայն ահռելի աղէտները ծանրացան իր վրայ:
Փարիզ քաշուեցաւ, ու «մեծ վտարանդի» տիտղոսը
ստանալով, դժբախտ մեռաւ:

Ի՞նչ եղաւ, ո՞ւր մնաց ինչ որ Օտեան
«ուրուագրեց»:

ՆԱՀԱՊԵՏ ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

Յակոբ պէյլին ակադեմական գումարումներուն
հոգին Նահապետ Ռուսինեանն էր: Բժիշկ, քաջ
ֆրանսագէտ, քաջագոյն հայագէտ, գեղասէր
մատենագիր, պերճախօս ատենաբան, գաղափարի
նուիրուած հոյակապ անձնաւորութիւն մը:

Պալեանը ինքզինքը անյարմար կը զգար
հանրային գործօն կեանքի: Ամէն անգամ, որ
երեսփոխան կ'ընտրուէր, հրաժարականն ալ կու
տար: Իր ազգին կը ծառայէր իր չորս կողմը
բարիք սփռելով, ընտանիքներ երջանիկ ընելով
ու զօրավիզ հանդիսանալով հայ բանուորին, հայ
գեղարուեստասէրին: Իսկ Ռուսինեան, թէեւ ինքն

ալ գեղարուեստին ու գրականութեան սիրովը խանդավառ, բայց խելայեղօրէն յարած էր ազգային գործունեայ կեանքին:

Նիկողոս Պալեանի մահէն յետոյ, Օտեան եւ Ռուսինեան մնացին գործօն դեր մը կատարող: Երկուքն ալ միեւնոյն բարձր գաղափարներով տոգորուած, իրարու սրտակից մտերիմներ, բայց մտքի տրամաբանութեամբ իրարու ներհակ: Օտեան յառաջդիմութիւնը բնաշրջումով կ'ուզէր կատարել տալ, Ռուսինեան յեղաշրջումով:

Ռուսինեան կեսարացի էր: Իր երկրացիներուն յատկանիշը դրականութիւն եւ ուժեղութիւն է: Ինքն ալ օժտուած էր այդ ժառանգական յատկութիւններով: Ազգային կեանքին ամէն երեւոյթներուն մէջ կը ներկայանայ զօրաւոր կամքի եւ կորովալիր մտքի տիպար մը:

Փարիզ մինչ մէկ կողմէն բժշկութիւն կը սորվէր, միւս կողմէն իր միտքը կը կրթէր գրականութեան եւ պատմութեան ուսումնասիրութեամբ: Փրանսայի 1789էն 1848ի մտաւորական ու քաղաքական պատմութիւնը զինքը ամբողջապէս կը գրաւէ: Պոլիս վերադարձին, կ'ուզէ իր ցեղն ալ կերպով մը ֆրանսացիներուն ուղղութեամբը յառաջդիմել տալ:

Նոր գաղափարներու տարածման, վարչական նոր կազմակերպութեան մը հիմնարկէքին համար պէտք կը զգայ աշխարհաբարին տրամաբանական զարգացմանը: Կը ստեղծէ Ուղղախօսութիւնը, որ քերականութիւնն է նոր աշխարհաբարին: Օտեան թարմ երիտասարդ կը յարի Ռուսինեանի: *Ուղղախօսութիւնը* իր էութեանը մէջ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ գրաբարի ու աշխարհաբարի ձուլում մը,

ղեկավարութեամբ տրամաբանական մտացածին օրէնքներու: Ռուսինեան կը սխալէր: Բայց սխալողը ինք չեղաւ միայն: Իրմէ ետքը շատցան, եւ մինչեւ այսօր ալ մեծկակ թիւ մը կը կազմեն Ռուսինեանի մտածումէն առաջնորդողները: Ասոնք կը կարծեն, թէ տրամաբանելով կրնան այծեամբ, որ լեզու կը կոչուի, օրինապահական ճամբէ մը շիփ շիտակ քալեցնել տալ, առանց ոստոստումի, առանց ցատկոտութի:

Ռուսինեանի աշխարհաբարը դպրոցի մը հիմնադրութիւնը չեղաւ: Իր լեզուն իրենը կը մնայ: Սակայն հետաքրքիր ընթերցող մը երբ կը կարդայ արձակ ու ոտանաւոր գրուածները, երբեք չի խրտչիր: Կը զգայ թէ այդ բառերը, այդ դարձուածները անշուշտ մտքէն ինքնաբուխ չեն ժայթքած: Ռուսինեան իր գրականութեանը մէջ նմանած է չինացի արուեստագէտին, որ կեանք մը կը սպառէ դրուագելու համար փոքրիկ տուփ մը: Տառապագի՛ն աշխատանք, որ անճառելի հեշտանքով կը պարարէ ստեղծագործ արուեստագէտին ամբողջ էութիւնը: Այդ հեշտութեամբը կ'ողողուէր Ռուսինեանի հոգին, ամէն անգամ որ դժուարահան գրագէտը գեղապանծ բանաստեղծութիւն մը կամ մինչեւ իսկ բառ մը կ'երկնէր:

Իբրեւ նմոյշ Ռուսինեանի ոճին, այստեղ դնենք իրմէ երկու հատուած:

Ահա՛ բանաստեղծութիւն մը, որ չորս տողի մէջ մեր աչքերուն առջեւ կ'երգունէ մեկուսացման, մոռացման համար երազուն հոգի մը: Իր ու իր սերունդին ըղձանքներուն հոգեբանութիւնը գուցէ:

*Մին եզվար հող ունենայի, դիր ըլլար դար կամ թէ ծործոր,
Վազուկ շըրով, թէ եւ քըշիկ, վըտակ ըլլար ակ կամ թէ հեղեղ,
Մէջը մին ծառ կը տընկէի, ծիրանի ծոր կամ թէ խնծոր,
Մէջը մին հիւղ կը շինէի, աղիւս, եղէգ եւ կամ բաղեղ:*

Ոչ միայն գեղօն մը, ալլե գեղերգ մըն ալ է փափկութեան արուեստին այս գլուխ գործոցը:

Հետեւեալ բանաստեղծութիւնն ալ ֆրանսերէն երգի մը հայացումն է: Նորմանտիան Կիլիկիա եղած է: Կարդալով զայն, կը տեսնենք, թէ մեր աշխարհաբարին հիմնովին կը հակառակի, բայց կը զգանք նաեւ, որ Ռուսիոյն իրեն յատուկ արուեստ մը ունի: Ինչ որ ուրիշի մը գրչին տակ անբնական պիտի թուէր, շատ բնական կը թուի երբ Ռուսիոյնէն կու գայ:

ԿԻԼԻԿԻԱ

Երբոր բացուին դռներն յուսոյ,
Եւ մեր երկրէն փախ տայ ձըմեռ,
Չքնաղ երկիրս մերս Արմենիոյ,
Երբ փալէ իւր քաղցրիկ օդեր:

Երբոր ծիծառն ի բոյն դառնայ,
Երբոր ծառերն հագնին տերեւ,
Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ, որ ինձ ետուր արեւ:

Տեսի դաշտերըն Սուրիոյ,
Լեռոն Լիբանան եւ իւր մայրեր.
Տեսի գերկիրն Իտալիոյ,
Վենետիկ եւ իւր կոնտողներ:

Կղզի նման շիք մեր Կիպրա,
Եւ ոչ մէկ վայր է արդարեւ
Գեղեցիկ քան զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ, որ ինձ ետուր արեւ:

Հասակ մը կայ մեր կենաց մէջ,
Ուր ամենայն իղձ կ'աւարտի,
Հասակ մը ուր հոգին ի տենչ
Յիշատակաց իւր կարօտի.

Յորժամ քնարս իմ ցրտանայ,
Սիրոյն տալով վերջին բարեւ
Երթամ ննջել յիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ, որ ինձ ետուր արեւ:

Վիկտոր Հիկոյի Ռիւյ Պլասին ոտանաւոր
Թարգմանութեան մէջ է, որ Ռուսինեան իր եզական
հայերէնը ամբողջովին ցուցադրեց:

Օտեան եւ Ռուսինեան հաւասարապէս տիրած
էին հայերէն լեզուին: Օտեան շէր ուզեր նոր բառեր
կերտել: Ընդհանրապէս կը ջանար գոյութիւն
ունեցող բառերը գործածել աւելի ընդարձակուած
կամ բարեփոխուած նշանակութեամբ: Ռուսինեան
նորեր կը ստեղծէր միշտ, կը կոտորտէր եղածները ու
անոնց բեկորներէն կը դարբնէր նորանոր բառեր:
Ռիւյ Պլասի Թարգմանիչը յեղափոխեալ հայերէնով
մը կը գրէր: Իր համոզումն էր թէ ժողովուրդ մը
յեղաշրջելու համար անոր կեանքին ամէն պայմանները
մի անգամէն յեղաշրջելու է: Իսկ իր բարեկամը
իր բոլոր գրութեանցը մէջ գրաբարին հոգիին ու
դարձուածներուն պաշտօն կը մատուցանէր:

Մեր հիմնիկուան ընթացիկ լեզուին մէջ շատ բառեր կան, որոնց կիրառութիւնը կամ ստեղծումը կը պարտինք այս երկու քաջ հայագէտներուն:

Իսկ խորհրդարանական բառերն ու բացատրութիւնները գրեթէ ամէնքն ալ Ռուսինեան ինքն հայացուցած է: Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին Ներքին Կանոնագիրը ինքը յօրինեց, եւրոպական խորհրդարաններու կանոնագրութեանց հետեւողութեամբ: Անոր մէջ ամփոփեց ատենական գրեթէ բոլոր բառերը:

Հայացուց նաեւ անունները, որոնցմով Ֆրանսայի Մեծ Յեղափոխութիւնը մկրտած էր հին եղանակները: Ժէրմինալը՝ Շլօն (9/21 Մարտ — 7/19 Ապրիլ). Ֆլօրիալը՝ Ծաղկօն (8/20 Ապրիլ — 7/19 Մայիս). Ֆրիւքթիտօրը՝ Մրգօն (6/18 Օգոստոս — 4/16 Սեպտեմբեր):

Ռուսինեանի հաւատքը Ֆրանսայի 1789ն էր: Անոր սկզբունքները կ'ուզէ ծաւալել հայոց մէջ, անոր տօնացոյցը մերը կ'ուզէ ընել եւ անոր մտքովը կազմակերպել հայոց վարչութիւնը:

Սահմանադրութիւնը իր բոլոր ըղձանքներուն իրականացումը եղաւ:

Ռուսինեան հայ եկեղեցականութեան բարեացակամ չէր: Նոր սերունդին ծրագիրն էր հայ ազգին վերանորոգումը իր ներքին կեանքին մէջ: Վերանորոգումը կատարելու համար պէտք է կռուիլ ազգային իշխանութեան դէմ: Այդ իշխանութիւնը պաշտօնապէս եկեղեցականներուն սեփականութիւնն է, ուստի բնականաբար կռիւր ասոնց դէմ պիտի մղուի: Ու կռուելու համար պէտք է ատել: Ընդունելու ենք նաեւ որ Ֆրանսայի հակակղերական

գաղափարներն ալ տպաւորութիւն թողած էին հայոց մտքերուն վրայ: Աշխարհիա բոլոր եկեղեցականները համերաշխ կը համարէին, եւ իրարու համար փոխադարձաբար պատասխանատու կը բռնէին: Երբ Սահմանադրութիւնը հաստատուեցաւ, նոր սերունդին ալ ատելութիւնը կամաց կամաց մեղմացաւ, մինչեւ որ օր մը անհետանար: Օտեան, որ իր երիտասարդութեանը կը գրէր «ով որ գլուխը վեղար մ'ունի, սիրտը՝ սատանայ մ'ունի», ալ ժամանակին հետ հաշտուած էր վարդապետներուն հետ, վասն զի անոնք ալ եւս իշխանութիւն չունէին հայ մտքին վրայ: Բայց Ռուսինեան անողոքելի մնաց: Սահմանադրութեան թուականէն շատ տարիներ յետոյ միշտ նոյն զգացումները կը տածէր վեղարաւորներուն նկատմամբ: Դիւանի բեմէն էր, որ Ռուսինեան Սմբրոսիոս վարդապետին երեսին — եւ անոր հետ ամբողջ հայ եկեղեցականութեան երեսին կը պոռար. «Դ՛ո՛ւք, դ՛ո՛ւք, դ՛ո՛ւք, դուք էք հայ ժողովուրդին ամէն աղէտներուն պատճառը»:

Ամէն անգամ, որ Ռուսինեան «ժողովուրդ» բառը արտասանէր, ցոլք մըն ալ աչքերուն մէջ կը փայլէր: Ինքնիրմէն դուրս ելած հաւատացեալի մը ջերմեռանդութեամբը կը խօսէր ժողովուրդին վրայ: «ժողովուրդին» կը հաւատար, ինչպէս հաւատացած էին Տանթոն, Պօտէն:

Ժողովրդին տրիբունը եղաւ Ազգային ժողովին մէջ. միշտ յառաջդիմութեան եւ լայն գաղափարներու ախոյեանը: Խորհրդարանը արտասանած իր ատենաբանութիւնները կատարելագործեալ մէյմէկ օրինակ են կորովի պերճախօսութեան:

Ռուսինեանը իբրեւ հեղինակ իր ատենաբանութիւններուն

մէջ պէտք է փնտռել: Ինչպէս ըսուեցաւ այս յօդուածին սկիզբը, 1850էն յետոյ հանրային կեանքի մաքառումներն էին, որ կը գրաւէին ու կը սպառէին տաղանդաւոր երիտասարդութեան մտաւորական ուժերը: Այդ հոյակապ անձնաւորութիւնն ալ իր բոլոր ժամանակը Ազգային ժողովին առաջնորդութեան նուիրեց: Եւ ի՛նչ աննման խղճահար առաջնորդ մը: Երբեք չեղաւ այն երեսփոխանը, որ ափյափոյ, հապճեպով, ըրաւէին տպաւորութեանը ներքեւ խօսէր: Ամէն խնդիր երկար ու բարակ կ'ուսումնասիրէր մանրակրկիտ քննութեամբ, բազմակողմանի տեսութիւններով: Իր բոլոր մտածութիւնները հանդարտօրէն գրի կ'առնէր, լեզուական եւ գրական խնամոտ հոգածութեամբ: Եւ այսպէս իր ատենաբանութիւնները լրջօրէն պատրաստելէ յետոյ, զանտնք Ազգային ժողովին մէջ կ'արտասանէր հեղինակաւոր շեշտով մը: Ամէն ոք մտիկ կ'ընէր այդ պզտիկ մարդը երկիւղած լռութեամբ: Երեսփոխան եւ ունկնդիր գիտէին, թէ այն ատենաբանը ազգին բարիքը իրեն միայն եւ միմիայն կէտ նպատակի ունի. ու դէպի հոն կը դիմէ ոչ լոկ բարի զգացումներով տողորուած, այլե՛ւ բազմահամբաւ հմտութեամբ, լեւի լեցուն գլխով մը, ու զօրաւոր համոզումներով, անդրդուելի սկզբունքներով:

Ռուսիեան իր իշխանութեան մեծութիւնը միշտ բարձր կը պահէր երբեք չխոտորելով իր ճամբէն: Նոյնիսկ իր գրական դաւանանքներուն, իր լեզուական օրէնքներուն հաւատարիմ կը մնար այն ատենաբանութեանց մէջ, որոնցմով պիտի քննէր, պիտի պարզէր, պիտի լուսաբանէր տնտեսական, պատմական, օրէնսդրական կնճռոտ, դժուարալոյծ

խնդիրներ: Օր մը գրաւոր պատրաստած էր ազգային տուրքերու վրայ Երեսփոխանական ժողովին արտասանելիք հառը. զայն Օտեանին ցոյց կու տայ: Յետ ընթերցման, Օտեան կարծիք կը յայտնէ, թէ այդ հայեվարը աղէկ հասկցող երեսփոխանները բազմաթիւ պիտի չըլլան, ուստի եւ հաւանական չէ, որ հառին մէջ յայտնուած գաղափարները յաղթանակ տանին:

— Ի նչ փոյթ, որ չհասկնան, կը պատասխանէ Ռուսինեան: Եթէ հասկնալ կ'ուզեն, թո՛ղ լեզուս սորվին:

Այս խրոխտ յայտարարութեան մէջէն չե՞նք նշմարեր հարազատ աշակերտ մը «թո՛ղ գաղթականութիւնները կորսուին, քան թէ սկզբունքները» երբեմնի վարդապետութեան:

Սահմանադրութեան մը խմբագրութիւնը շատ ծանր գործ էր: Փրանսական ազդեցութիւնը ակներեւ է այդ օրինագրքին մէջ: Ռուսինեան կ'առաջնորդուէր Միութեան գաղափարէն: Նահանգային բաժանումները ի մի ձուլելով մեծ զանգուած մը կազմել, այս եղած էր 1789էն յետոյ Փրանսայի օրէնադիրներուն կէտ նպատակին: Նոյն մտածութիւնը կ'ունենայ եւ Ռուսինեան: Ու նոր կազմակերպութեան օրինակն ալ Ամերիկայի Սահմանադրութենէն կ'առնէ: Կեդրոնացման եւ ապակեդրոնացման ներդաշնակութիւնը: Իւրաքանչիւր նահանգ իր շրջանակին մէջ ինքնավար է իր ազգային գործերուն համար: Այդ ինքնավարութեան օրէնքները միօրինակ են ամէն մէկ նահանգի համար: Ամէնքը իրենց պատգամաւորներուն միջոցաւ կը կեդրոնանան Պոլիս Ազգային ժողովի մը մէջ, որուն գլուխը

Պատրիարք մըն է, երկու ժողովի հետ միասին. մէկը Կրօնական, միւսը՝ Քաղաքական: Կեդրոնը սակայն իր համատարածութեանը մէջ միեւնոյն կազմակերպութիւնն է, ինչ որ նահանգայինը:

Պոլսոյ Ազգային ժողովը եւ Պատրիարքարանը վերհսկող մարմինն են Թուրքիոյ ընդհանուր հայոց վրայ: Համբաւաւոր բանաձեւը, որ օր մը Կիլիկիոյ կաթողիկոսին ընտրութեան առթիւ պիտի հռչակուէր եւ օրէնքի մը զօրութիւնը պիտի առնէր, այդ բանաձեւը արդէն 1850ին բողոքած էր Ռուսինեանի ուղեղին մէջ, ազգային ամբողջ կազմակերպութեան մը համար: Այդ բանաձեւն էր «ընտրութիւնը՝ նահանգին, վաւերացումը՝ կեդրոնին»։ այսինքն՝ կիլիկիացիները պիտի ընտրէին իրենց կաթողիկոսը, ու կեդրոնն էր՝ Պոլսոյ Ազգային ժողովը՝ որ այդ ընտրութիւնը պիտի վաւերացնէր կամ բեկանէր: Այսպէս ալ, Սահմանադրութեամբ ամէն մէկ նահանգ ինքը կը կատարէ իր ընտրութիւնները, բայց վերջին խօսքը կը մնայ վերին խնամակալին, որ է Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը:

Սահմանադրութեան շնորհիւ Թուրքիոյ հայերը մէկ ազգութեան մը, մէկ հայրենիքի մը շօշափելի գաղափարը ունեցան: Եւ այդ գաղափարը դեռ շատ ուրիշ ծնունդներ պիտի ունենար:

Այս կարգ մը տեղեկութիւնները կրնան գրական կեանքի շրջանակէն դուրս համարուիլ: Բայց առանց անոնց օժանդակութեանը պիտի չկրնայինք ըմբռնել Ռուսինեանի մը, Օտեանի մը գրական առերեւոյթ ամլութեան պատճառները: Հանրային կեանքը իրենց ամբողջ ժամանակը գրաւած էր: Հանրային կեանքն էր իրենց հոգն ու մտմտութքը: Իրենց յաջորդող

երկու սերունդներն ալ այդ ծանր մտատանջութեանց
հարկէն ազատ չեղան: Անոնք ալ իրենց
կարողութիւնները հրապարակագրութեան միջոցաւ
նուիրեցին ազգային-ընկերական խնդիրներու: Անոնք
ալ կոռուղներ եղան իրենց նախորդներուն պէս, եւ
իրենց նախորդներուն պէս ժամանակ ու դիւրութիւն
չունեցան գեղարուեստական գրականութեամբ
զբաղելու: Մեղադրելի՞ են: Մտաւորականները
չափազանցօրէն եսամոլներ պիտի համարուէին, երբ
իրենց ցեղին օրուան տենչանքներուն անտարբեր
հանդիսատեսներ մնալով, իրենց մտքի ուժը նուիրէին
պարզապէս գրասիրական հաճոյքներու: Եւ ի՞նչ շունչ
պիտի փչէր գրքէ մը, որ ո՛չ վշտակից է իր ցեղին
ցաւերուն, ոչ ուրախակից անոր խնդութեանցը:

Ռուսիսեան իր այս բոլոր մտահոգութիւններովը
մէկտեղ կրցաւ գրական ժառանգութիւն մը թողուլ:
Իր ատենաբանութեանցը, իր բանաստեղծութեանցը,
իր թարգմանութեանցը հաւաքածուն մեծ հաճոյքով
պիտի կարդացուի անոնցմէ, որ արուեստը կը
սիրեն, ու կը ցնծան, երբ գրական գեղեցկութեան
հանդիպին. նոյնիսկ Ազգային Տուրքերու վրայ
ատենաբանութեան մը մէջ:

* * *

Նոյեմբերի իրիկուն մը, 1876ին, երբ Օտեան
տուն մտաւ, եղբօրորդին, պզտիկ Երուանդը—
հիմակ ինքը գրական Օտեան— առջեւը վազեց
աղաղակելով — չօբար, Ռուսիսեանը մեռեր է:

Օտեան բառ մը չգտաւ ըսելու: Լալ սկսաւ:

Պոլիս ամէնքն ալ լացին:

ՅՈՎԱՆԵՓ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ (ԾԵՐԵՆՑ)

Կ. Պոլսեցի հանրային մարդ, Կ. Պոլսեցի հրապարակագիր, Կ. Պոլսեցի վիպասան, եւ սակայն իր համբաւը աւելի Ռուսիոյ հայոց մէջ տարածուած քան թէ ասդին Թուրքիոյ հայոց մէջ: Թորոս Լեւոնի կիլիկեան կեանքէն վէպը 1879ին Պոլիս կը տպուի: Լրատու մը Թիֆլիսի ռուսերէն թերթի մը մէջ կը ծանուցանէ, թէ արդէն Պոլիս այդ վէպէն 30,000 օրինակ լափած է: Եւ որովհետեւ յաջողութիւնը միշտ յաջողութիւն կը բերէ ըսած են, ահա հրաշապատում գրոյցն ալ իր հրաշքը ցոյց կու տայ: Ծերենց օրուան նորութիւնը կը հռչակուի Թիֆլիս: Յիշենք, որ այդ թուականին Պոլսոյ վարկը Կովկասի հրապարակին վրայ բարձր կը բռնուէր, շնորհիւ ժամանակակից դէպքերուն: Շիշմանեանի գրական համբաւն ա՛լ տարածուեցաւ ու տարածուեցաւ: Թորոս Լեւոնին երկրորդ տպագրութիւն կ'ունենայ: Անոր կը յաջորդեն մեր հին պատմական կեանքէն ուրիշ վէպեր, որոնք ջերմագին ընդունելութիւն կը գտնեն:

Որքան որ ալ Ծերենց իր վերջին վէպերը Թիֆլիս գրած է, բայց իր տեղը միշտ Թուրքիոյ հայոց գրականութեան մէջ է: Իր ամբողջ հանրային կեանքը Պոլիս անցուցած է. իր բոլոր գրածները պոլսական բարբառով են:

Շիշմանեան վիպասան մը ըլլալէ առաջ հանրային կեանքի մարդ մը եղաւ ու մարտնչող հրապարակագիր մը:

Մխիթարեանց նախկին աշակերտը, Փարիզի համալսարանէն վկայեալ բժիշկը Պոլսոյ մէջ գործունեայ անձնաւորութիւն մը եղաւ: Սագըզ-Աղաճիի պատրիարքարանին շուրջը տեղի ունեցած պայքարներուն մէջ Շիշմանեան մեծ դեր մը կատարեց, մասնաւորապէս իր ատենապետի պաշտօնովը: Ինքն ալ հայ ազգին մէկ հատուածին մէջ կը մաքառէր այնպէս ինչպէս Գում-Գաբու կը մաքառէին Օտեան, Ռուսինեան: Ու ետքը ետքը ինքն ալ եկաւ Գում-Գաբուի խորհրդարանին մէջ իր բարեկամներէն թափուր աթոռներուն վրայ բազմիլ:

Հայոց մէջ ամէն անոնք, որ մարտնչողներու սպայակոյտին կը պատկանին, պէտք է որ գրիչը ձեռքերնին ունենան: Շիշմանեան շատ վարպետ էր այդ գէնքին գործածութեանը մէջ: Իր յօդուածները հրատարակող թերթերը եղան գլխաւորապէս Ծիածան, Մասիս, Արեւելեան Մամուլ: Կը գրէր բազմակողմանի հմտութեամբ: Ունէր իրեն սեփական ոճ մը, բաւական պարզ, բայց բաւականէն շատ աւելի գրաւիչ:

Մինչ ո՛չ Օտեան, ո՛չ Ռուսինեան, ո՛չ Պէշիկթաշլեան, ոչ ալ ուրիշ համբաւաւոր գրողներ Հայաստանը տեսած էին: Ծերենց բախտ ունեցաւ երթալ իր աչքերովը տեսնել հայրենի երկիրը ու հայ ժողովուրդը: Ինք հայրենիքի շունչը շնչեց, ու հայրենիքն ալ իրեն ներշնչեց վէպերը, որոնք իր անունն ու յիշատակը կը պահեն, կը պահպանեն: Եւ երբ գրեթէ մոռցուած կը համարուին իրմէն շատ աւելի բարձր ու աւելի գեղեցիկ ոճով գրողները, վասնզի ցիրուցան են իրենց գործերը, ու ժողովուրդին ալ դիւրամատչելի, Ծերենց միշտ կը մնայ: Ու

դեռ շատ երկար ատեն ալ պիտի մնայ, վասնզի գուտ տոհմային գրագէտն է: Իր վէպերը պիտի շարունակեն ազգային պատմութեան ուսուցիչներ ըլլալ հայոց սրտին:

ՏԵՐՈՅԵՆՑ ՊԱՏՈՒԵԼԻ

Կրօնասիրութիւնը՝ կրօնամոլութեան տարած հռչականուն աստուածաբան մը: Պրուսացի Տէրոյենց պատուելին, աւելի հանչցուած «Չամուրճի» մականունովը, կէս դար առաջ եզական դէմք մը կը ներկայանար: Մեր օրերն ալ ապրելով պիտի չկորսուէր խռանին մէջ: Ընդհակառակը: Հիմակ փակուած ըլլալով մաքառումի շրջանը, Պահպանողականութեան պետը իր տաղանդին արժանաւոր յարգանքը պիտի քննէր նոյնիսկ հակառակորդներէն ալ:

Տէրոյենց լեզուագէտ ու բազմագէտ միտք մըն էր: Կրօնագիտական հմտութեանը հաւասարող չկար: Հրատարակած է շատ գրքեր. խմբագրած է ի միջի այլոց՝ Հայաստանը, Երեւակը:

Սահմանադրութեան հաստատման կռուին ատեն մեծ դեր կատարեց: Պահպանողականներուն մտաւորական էն կարեւոր ուժն էր, եւ անոնց պատգամատուն:

Երբ տեսնուեցաւ թէ ա՛լ չարիքը անխուսափելի էր, այսինքն թէ՛ վարչական դրութիւնը հիմնովին պիտի փոխուէր Սահմանադրութեան մը հաստատութեամբը, Չամուրճին ան ատեն ջանաց կանոնագրքին մէջ կղերամտութիւն ներմուծել: Իր թելադրութեամբն ու ազդեցութեամբը եկեղեցականները մինչեւ աստիճան մը իրենց յատուկ իրաւունքները ունեցան, իբր աշխարհականներէն անշատ, որոշ դասակարգ մը: Այսպէս՝

Պոլսոյ եկեղեցականները Ազգային Երեսփոխանութեան քսան պատգամաւոր կը դրկեն, եկեղեցականներու համագումար ժողովէ մը ընտրուած: Սահմանադրութեան առաջին ծրագիրը աշխարհականը եկեղեցականէն անջատող տրամադրութիւններ չէր պարունակեր: Տէրոյնց ուզեց կրօնամոլութեան ապագայ մը երաշխաւորել: Ազգեցիկ ամիրաները իր կոնակն էին: Լուսաւորեալները, Խաւարեալներուն ահեղ ընդդիմադրութեան շարունակութիւնը վերջացնելու համար, տեղի տուին անոնց կարգ մը պահանջումներուն, որով Սահմանադրութիւնը թեթեւիմն կղերական կը թուի:

Սահմանադրութեան ատենն ալ Տէրոյնց միշտ ծայրայեղօրէն կրօնասէր մնաց: Ազգային ժողովը օր մը կը սկսի խորհիլ իր նիստերը Կիրակիները ընելու: Յաջորդ նիստին դիւանէն նամակ մը կը կարդացուի: Բողոքարկութիւն մըն է: Կը պահանջուի Տէրունական օրը աշխատութեան չյատկացնել: Ատենապետը դեռ ստորագրութեանը չհասած, երեսփոխանները կ'աղաղակեն, «Չամուրեհէն է»:

Տէրոյնցի կրօնամոլ գաղափարներուն դէմ երեսփոխանները միաձայն բողոքեցին: Նոյն միաձայնութեամբ ալ որոշեցին նիստ չընել Կիրակի օրերը: Ծայրայեղօրէն միմեանց հակառակող գաղափարները երբեմն ինչքա՛ն շուտով կը հաշտուին, ընդ հովանաւորութեամբ հանգստասիրութեան:

Պատուելին ծեր մեռաւ, միշտ պահելով իր մտաւոր կարողութիւնները, բայց այլեւս մեկուսացած:

ՄԿՐՏԻՉ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

Յիշատակը դեռ երէկուան պէս դալար է մեր գրականութեան մէջ, զի հայրենիքի սէրն ալ միշտ կը դալարի հայ սրտերուն մէջ: «Զգայուն հայրենասիրութեան» ոտանաւորները կը վխտան ժամանակին երգարաններուն մէջ, բայց հազուագիւտ բացառութիւններ են բանաստեղծութիւնները, որոնք խանդավառ զգացումը կը գեղազարդեն եւ պերճ գրականութեամբ ալ: Պէշիկթաշլեան բացառիկներուն բացառիկն է: Հեղինակող կամ նմանող, միշտ կը մնայ մտքերու դիւթիչ, սրտերու հմայիչ:

ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Եզական՝ որովհետեւ էջմիածնի միաբան թէեւ, բայց եւրոպականացեալ միտք եղաւ: Ուսում ստացաւ, լեզու սորվեցաւ, ու հրատարակեց Շար Հայ Պատմագրացը: Եզական՝ որովհետեւ Մանչեսթր իր առաջնորդութեանը չուզեց յօրանալ, պարարտանալ: Հանդէս մը հրատարակեց, Երկրագունտը: Եզական՝ որովհետեւ դրամը դրամին համար չսիրեց, այլ իր բերնէն կտրեց, ստակ աւելցուց եւ գումարը դպրոցի մը հիմնարկութեանը յատկացուց: Եզական՝ որովհետեւ ինք եկեղեցական, ուզեց եկեղեցին մաքրել գոնէ բրածոյ քանի մը աւանդութիւններէն, որոնք մտքերը պէտք եղածէն աւելի կը խաթարեն:

Եզական նաեւ ուրիշ նկատումներով ալ, որոնց վրայ չենք ուզեր ծանրանալ:

Ու սրտի գելումով պէտք է յիշատակենք, որ իր հրատակարած գրքերը հիմակ մոռցուած են, Երկրագունտը աներեւութացած, Շահնազարեան վարժարանը քար քարի վրայ չէ մնացած: Ու ծանրապէս վտանգուած, ինչ որ յիշելու հարկ չենք տեսներ:

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

Ի՞նչ պիտի ըլլար: Գաղտնիքը հետը գերեզման տարաւ: Բանաստեղծ ծնած, իր բնածին կարողութեանց զարգացումովը մեծկակ տեղ մը պիտի բռնէր մեր նոր գրականութեան մէջ: Հիմակ սրտերու մէջ է իր տեղը: Քսանամեանի վաղամեռիկը երեսուն տարիէ ի վեր նորածիլ երիտասարդներուն գրաւիչն է: Տրտմաթախիծ սրտերու ալ սփոփանքն է: Ահա ինչո՛ւ շատ ժողովրդական անուն մը, քանի մը բանաստեղծութիւններով:

ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

Նախորդ սերունդէն մինչեւ մեր օրերը անընդհատ շարունակութեամբ առաջ գացող տաղանդալից հրապարակագրին անունը հանրածանօթ է: Արեւելեան Մամուլի խմբագիրը օժտուած էր մեծ կարողութիւններով, բայց իր ետին մեծ բան մը չի թողուր: Վրոյր ու Շահնուր քրոնիկներէն քաղուած հատընտիր մը միշտ հաճոյքի ընթերցում մը պիտի ըլլայ, յատկապէս պատմասէրներուն

համար: Անով պիտի պահպանուի կայծակնացայտ հրապարակագրին յիշատակը:

Մամուրեան հանրային կեանքի մէջ գործօն դեր չկատարեց: Գուցէ այն պատճառով, որ խօսելու դիւրութիւն չունէր: Կրակոտ պայքարներու մարդը չէր այդ դիտող, խայթող նրբին հեզութեանց սիրահար միտքը: Կանուխէն քաշուեցաւ Իզմիր, ուր գործունէութեան լայն ասպարէզ չկայ: Կ'ապրէր իբրեւ ուսուցիչ ու խմբագիր:

Հայերէն լեզուին տիրացած էր, ինչպէս նաեւ մէկ երկու եւրոպական լեզուներու: Քառասուն տարուան անդադրում արտադրութիւններով հզօրապէս աջակցեցաւ մեր նոր աշխարհաբարին բարգաւաճմանը:

Իր հեղինակութիւններէն ակներեւ կը տեսնուի, որ շատ կարդացած, շատ բան իւրացուցած էր: Իր ամէն մէկ էջին մէջ գրական մարդը երեւան կու գայ: Օրագրողի իր ոճը գրաւիչ նորութիւն մը եղաւ մեր հրապարակագրութեան մէջ: Կարճ, կտրուկ, պատկերալից պարբերութիւնները տողերուն վրայէն, մէջէն կարծես կը ցատկոտէին: Իր այդ ոճովը Մամուրեան շատ օժանդակեց հայ գրականութիւնը եւրոպականացման ճամբու մէջ դնելու:

Իր թարգմանութիւնները ընդհանրապէս այնպիսի գրքեր եղան, որոնք ժողովուրդին ամէն դասակարգէն ախորժով կրնային կարդացուիլ: Այդ ախորժելի ընթերցումները շատ ու շատ նպաստեցին ազգին ամէն խաւերուն մէջ աշխարհաբարի, հետեւաբար եւ հայ լեզուին տարածմանը:

Մամուրեան երեսուն տարիէն աւելի Իզմիր հանդարտ ու խաղաղ կեանքով ապրեցաւ: Մեծ

հեղինակութիւն մը պատրաստելու ժամանակ ու դիրութիւն ունէր, սակայն ակնկալութիւնները պատռեցան: Կը թուի, թէ հռչականուն հրապարակագրին տաղանդական յատկութիւնները աննպաստ էին երկասիրութեանց, որոնք երկարատեւ, համբերող աշխատութիւններէ եւ հիգերէ կը ծնին:

ԳՐԻԳՈՐ ՉԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ

Թարգմանիչ մը, որ ներգործեց նոր սերունդին վրայ: Հիւկոյի Թշուառները թարգմանեց: Անոնք, որ մօտէն դիտած են 1860էն ի վեր մեր հանրային կեանքին փոփոխութիւնները, անոնք աղէկ հասկցած են թէ Թշուառները կարեւոր դեր մը կատարած են մեր մէջ: Այդ հոյակապ գործին թարգմանութիւնը պիտի բաւէր Չիլինկիրեանին մեր արդի գրականութեան մէջ կարեւոր տեղ մը տալու համար, սակայն համբաւաւոր թարգմանիչը ուրիշ շատ գործեր ալ տուած է:

Դիտելի է, որ Չիլինկիրեան չի հետամտիր ախորժալուր վէպերու թարգմանութեան. իր ձգտումը աւելի գրական է, աւելի գաղափարական: Ընդհանրապէս մեզի հեղինակաւոր անունները կը ծանօթացնէ:

Մամուրեանի չափ ժողովրդական եղած չէ, վասնզի իբր թարգմանիչ իր ընտրութիւնները ամէնուն դիրամատչելի չեն: Իբր հեղինակ շատ պարզ ոճ մը չունի: Չիլինկիրեանի գրութիւններէն համ առնելու համար պէտք է գոնէ մինչեւ աստիճան մը գրական զարգացում ունենալ ու եւրոպական մատենագրութեան ընտելացած ըլլալ:

Զիլինկիրեան Իզմիր Ծաղիկը Կրատարակած է: Այդ Կանդէսը Կիմա Կարդացողներն իսկ անոր մէջ պիտի կրնային գտնել գրական ու քաղաքական յառաջդիմութեան մղող այնպիսի յօդուածներ, որոնք այսօր ալ այժմէական պիտի համարուէին:

Իր Կ. Պոլիս ուղեւորութեան նամակները, որոնք առանձին հատորով ալ Կրատարակուած են, պատմական հմտութեամբ լեցուն են: Հեղինակին ոճը տափակ, ընթացիկ ոճ մը չէ: Գրագէտ մարդու դրոշմը կը կրէ այդ հատորիկը: Բայց այցելուն Պոլիս անտես ըրած է հայ ժողովուրդին ահագին զանգուածը: Թուրքիոյ մայրաքաղաքին 120,000 հայոցմէն քանի մը առաջնակարգ կամ երկրորդական կարեւորութիւն ունեցող դէմքեր գրուած են իր ուշադրութիւնը: Բայց այն ահագնաթիւ պանդուխտները, բայց այն բազմաթիւ ժողովուրդը: Ամէնքն ալ անտես եղած են:

Ու այս մոռացութիւնը ա՛լ Կիմակ մեզի տարօրինակ չի թուիր: Թուրքիոյ հայոց գրականութեան համար 1850էն մինչեւ մօտաւոր շրջան մը, ժողովուրդը եւ իր կեանքը գրեթէ գոյութիւն չունէին: Զիլինկիրեան ալ իր ժամանակին մարդն էր:

Բայց Թշուառները շատ թերութեանց արձակուամ կու տան:

ՄԱՏԱԹԻԱ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

Միխիթարեան նախկին վարդապետ մը, որ իբր աշխարհական Պոլիս մեծ ուսումնականի համբաւ վայելեց: Իր քննադատական պատմութեան արժանիքը մասնագէտները կրնան գնահատել: Քառասուն տարի մը առաջ Սէրը կը խմբագրէր:

Ջերմեռանդ գրաբարեան մըն է: Գրաբարի ուսուցումը դիւրացուց յօրինած դասագրքերովը: Աշխարհաբարը խժդժալուր է: Ամերիկեան միսիոնարները Գարազաշեանի թարգմանել տուին Աստուածաշունչը, զոր կէս դար մը առաջ արդէն աշխարհաբարի վերածած էր ամերիկացի մը: Ժողովուրդը նոր թարգմանութենէն պարզապէս սոսկաց: Պայպըլ-Հաուզ պարտաւորուեցաւ հրապարակէն ժողվել Գարազաշեան թարգմանութիւնը, ու անոր տեղը շարունակել հինին տարածումը:

Այս երկու թարգմանութիւնները բազդատողները կը համոզուին «բնական» աշխարհաբարին գերազանցութեանը «տրամաբանականին» վրայ: Ժողովուրդը, որուն համար կը տպագրուի աշխարհաբար Աստուածաշունչը, իր վճիռը տուաւ:

* * *

Թուրքիոյ հայոց գրականութեան պատմութիւնը կ'ուրուագծենք մինչեւ 1880 թուականը: Այս տեսութեան գլխաւոր նպատակը եղաւ ամփոփ կերպով մը յիշեցնել այն պատճառները, որոնք մեր գրականութեան այս ընթացքը տուին:

Կը յուսանք թէ 1880էն մինչեւ մեր օրերուն գրականութեան վրայ ալ տեսութիւն մը ընելու առիթը կ'ունենանք: Ու թերեւս այս առթիւ վերադառնանք 1850 — 1880ի գրականութեան, որ հանրային կեանքին հետ ունեցած անմիջական յարաբերութիւններովը ու իր բազմատեսակ արտադրութիւններովը բազմահարուստ պատմութիւն մը ունի:

է.

Ռուսիոյ Հայոց գրականութիւնը մերինէն հիմնովին տարբեր ընթացքով յառաջացաւ, վասնզի Արարատ-Կովկասեան Հայերը մերիններէն տարբեր հանգամանքներու մէջ ապրիլ սկսան: Անոնց գրականութեան էական յատկանիշը հրապարակագրական չեղաւ: Մաքառումի պէտքը անոնց համար շատ աւելի նուազ էր քան թէ ասդին՝ Թուրքիոյ Հայոց համար: Հոն գրականութիւնը կամաց կամաց կը բարձրանար, հիմնուելով արաստոյ վէմերու վրայ: Հապճեպի պէտք չկար: Հինէն դէպի նոր բնաշրջումը բնական ճամբով մը կը կատարուի:

Երբ Ռուսիա Արարատեան նահանգին ալ տիրեց, Հայոց համար նոր թուական մը բացուեցաւ: Բարեկարգող վարչութիւն մը յաջորդելով նախորդ դրութեան, Հայերը այլեւս հանգիստ պիտի ապրէին: Նոր կեանքը բարեյաջող սկզբնաւորութեամբ կը բարգաւաճէր: Նիւթականին ապահովութիւնը Հայոց ամէն դիւրութիւն կը հայթայթէր մտաւորականին զարգացմանը համար:

Այս յօդուածին սկիզբը գրուած քանի մը տեղեկութիւններ յիշեցուցին, թէ Կ. Պոլիսը զանազան պատճառներով Թուրքիոյ Հայոց կեդրոնավայրը հանդիսացաւ: Ռուսիոյ Հայոց կեանքին կեդրոնը Բեթերսպուրկ չփոխադրուեցաւ, այլ՝ Թիֆլիս: Վրաստանի այս մայրաքաղաքը շարունակութիւնն էր Արարատեան նահանգին:

Ռուսիոյ վարչական կազմակերպութիւնը նահանգային կառավարութիւններու դրութեան վրայ հիմնուած է: Կովկասը իբր առանձին փոխարքայութիւն մը կազմակերպուեցաւ, երկրին պէտքերուն

համապատասխանող կարգադրություններով: Տեղացի ժողովուրդները ազատ էին Բեթերսպուրկի հետ անմիջական եւ յաճախակի յարաբերութեանց հարկէն: Սեւ ու Կասպից ծովերն ալ կը բացուէին վաճառականութեան, Թիֆլիսը կեդրոն ունենալով:

Ամբողջ Ռուսական Հայաստանը ինքնամփոփ կը մնար: Հայերը օտար երկիր գաղթելու, դժբախտութիւնը չկրեցին: Էջմիածինը պահեց իր կրօնական կեդրոնի կոչումը: Իրմէն քիչ մը ասդին գտնուող Թիֆլիսը դարձաւ եղաւ մտաւորական շարժումին կեդրոնը: Գրականութիւնը ցեղին բազմադարեան արմատին վրայ բնականօրէն պիտի ծլէր, ծաղկէր, ուռեանար, իր հիւթը հայրենի հողէն ծծելով: Աբովեանէն մինչեւ այսօր կովկասեան հայոց գրականութիւնը տոհմային գարգացմամբ կը մեծնայ:

Ռուսական տիրապետութեան ներքեւ երբ հայերը աղէկ մը հանգստանալով, նախնական ուսում ստացան, լեզու սորվեցան, իրենց զաւակներն ալ Ռուսիոյ մեծ քաղաքները կամ արտասահման կը ղրկուէին, հիմնաւոր կրթութեամբ օժտուած վերադառնալու համար: Իրենց դարձին, այդ կրթուածները միանալով երկրին մէջ ինքնաբերաբար պատրաստուածներուն, գրականութիւնը պիտի դնէին ամուր կոուանի մը վրայ:

Միեւնոյն ատենները Թուրքիոյ հայոց տղոցմէն ալ Եւրոպա կը ղրկուէին, բայց ասոնք կամ մասնագիտութիւն մը սորվելու կ'երթային, կամ երկրորդական կրթութիւն ստանալու, որուն հիմը դասական գրականութիւնն էր: Ռուսահայ ուսանողներուն մէջ գտնուեցան շատեր,

որոնք իմաստասիրութեան դասընթացքներու հետեւեցան եւ հետամտեցան մանկավարժութեան, հրապարակագրութեան պատրաստող ուսումներու: Այդ երիտասարդներէն ելան Ստեփաննոս Նազարեանցը, Միքայէլ Նալբանդեանցը, Գրիգոր Արծրունին, Ալէքսանդր Քալանթարը, Աւետիք Արասխանեանցը եւ ուրիշ հրապարակագիրներ:

Վիպական եւ հրապարակագրական գրականութիւնները Կովկաս զուգընթաց քալեցին: Առաջնութիւնը սակայն գեղարուեստականինն է: Անցեալին մէջ՝ Աբովեան, Պոօշեան, Սունդուկեան, Աղայեան, Գամառ-Քաթիպա եւ Րաֆֆի: Ներկային մէջ Կովկաս ունի առաջնակարգ գրագէտներ, որոնք հետզհետէ աւելի կատարելագործեալ կ'արուեստեն:

Թիֆլիսեան հրապարակագրութիւնը պոլսականէն կը տարբերի այնու զի նուազ գործնական եղաւ: Կ. Պոլսոյ մամուլը խորհրդարանական կեանքի մը պահանջումները պիտի գոհացնէր: Օրագրական պայքարները գրական արդիւնքներու պիտի յանգէին: Տապալում եւ ընտրութիւն պատրիարքներու, առաջնորդներու, հոգաբարձութեանց եւ այլն, եւ այլն: Ռուսահայոց հանրային կեանքը հոգեւոր ու կրթական շրջանակի մը մէջ պարփակուած է աւելի բարոյական քան թէ գործնական ազդեցութեամբ: Կովկասի հայերը տեսակ մը հայեցողական հրապարակագրութիւն ունեցան, ուստի եւ գրեթէ իմաստասիրական: Ասկէ «սկզբունք», «ուղղութիւն» բացատրութեանց յանախակի կիրառութիւնը կովկասեան մամուլին մէջ: Պոլիս «պատեհականութեան» միջավայր մըն էր, հանրային բազմակնեհիոն կեանքի մը պահանջմամբը. ուստի եւ

«գործնական» օրագրութիւն մը ստեղծուեցաւ:

* * *

Վերջացած դարուն գրեթէ մինչեւ կէսը կովկասի հայերը գրականութեան յատուկ լեզու չունէին: Գրաբարը բարձր գրականութեան մը պահանջումներուն թէեւ կրնար գոհացում տալ, բայց ժողովուրդին անպէտ էր: Հայոց մեծամասնութիւնը իր հին լեզուն թէեւ բոլորովին չէր մոռցած, բայց իրեն քիչ շատ հասկնալի կը մնային կրօնական բացատրութիւնները միայն: Ժողովուրդը անոնց կ'ընտելանար եկեղեցիին մէջ: Մինչեւ աստիճան մը ուսում ստացողներն ալ կրնային կրօնական գրքերը օգտակարապէս կարդալ: Այդ նեղ սահմանէն դուրս գրաբարը հասկնալ կարենալու համար պէտք էր մասնաւոր կրթութիւն ստանալ: Իսկ գրաբար գրելու համար անհրաժեշտ էր այդ հին լեզուն իբր խորին գիտութիւն մը սորվիլ:

Անդին կը մնար ժողովուրդին բարբառը: Անոր յատակը թէեւ հայկական, բայց հետզհետէ մեր երկիրը արշաւող ցեղերը այդ լեզուն սիկախառն, տղմուտ ըրած էին: Պէտք էր հետզհետէ գտել ու մաքրել Արարատեան բարբառը: Ահա ինչ որ սկսան ընել եւ կը շարունակեն ընել ուսսահայ գրագէտները:

Նոր գրողները գրաբար գրեթէ չսորվեցան, վասնզի դպրոցներու մէջ մեր հին լեզուին դասաւանդութիւնը նուազեցաւ: Գրաբարի տգիտութիւնը օգուտներ ալ ունեցաւ, վնասներ ալ:

Օգուտը այն եղաւ, որ գրողները չկաշկանդուեցան «նախնեաց քերականութեան» կանոններով:

Կ. Պոլսոյ հայերը պզտիկուց գրաբար

սորվելով, ականջնին կը լեցուի հողովումներով, խոնարհումներով, դարձուածներով, որոնք բնական չեն երեւիր ընթացիկ լեզուի մէջ, իսկ գրութեան մէջ ալ կարծես անբնական չեն երեւիր: Պոսեցիներուն գրաբարի այս հակումը, որուն վրայ ուրիշ առթիւ կրնանք խօսիլ, գլխաւոր պատճառներէն մէկը եղաւ Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարին *պաշըպօզութեանը*: Որքան գրող՝ գուցէ այնքան ալ լեզու Պոլիս: Կանոնաւորութիւնը նոր սկսած է մտնել, տասնեակ տարիէ ի վեր. *Հայրենիքի* հրատարակութեամբը սկզբնաւորութիւն եղաւ միօրինակ աշխարհաբարի մը հետեւելու գաղափարին: Իսկ Կովկասի հայերը միօրինակ քերականութիւն մը ունին արդէն: Թիֆլիսի ո՛ր թերթն ալ առնէք, կովկասեան ո՛ր հեղինակութիւնն ալ առնէք, ամէնուն ալ քերականութիւնը միեւնոյնն է:

Իսկ վնասը: Կովկասի գրագէտները մեր հին մատենագրութեան լեզուին քաջ ընտելանալով, խորապէս պիտի թափանցէին հայեվարին էութեանը: Լեզուի մը ոգին գրքերու մէջ կը պահպանուի: Ինչ որ անգամ մը գրուած է, անիկա այլեւս մշտատիպ կը մնայ, առանց ենթարկուելու բարեշրջական փոփոխութեանց: Գրագէտը լեզուին ոգին գրքերու մէջ կը գտնէ: Նոր յոյները իրենց նախնեաց մատենագրութեանը մէջ կը փնտռեն արդի լեզուին ղեկավարութիւնը: Նոյնը եւրոպական ազգերն ալ: Եթէ վաղնջական ժամանակներու դիմումի պէտքը անհրաժեշտ պայման չըլլար լեզուի մը բարգաւաճմանը, այն ատեն ո՛չ բառգրքերու հարկ պիտի տեսնուէր, ոչ հին հեղինակութեանց տպագրութեան:

Կ. Պոլսոյ գրողները իրենց նոր լեզուին

կազմակերպութեանը մէջ գրաբարի աջակցութեանը շատ դիմեցին, բայց ուղղակի Հայաստանի Ժողովուրդին բարբառը չգիտցան: Կովկասցի գրագէտը ուղղակի Հայաստանի բարբառը սորվեցաւ, բայց գրաբարէն հեռու մնաց:

Հարկ չէ յիշեցնել, որ այս տեսութիւնը ընդհանրական հանգամանք մը ունի: Ռուսահայ գրագէտներուն մէջ գրաբար գիտցողներ կան: Րաֆֆի մը չէր կարող Րաֆֆի ըլլալ, առանց մեր հին մատենագրութեան ուղնուծուծը հանած ըլլալու: Բայց միջին հաշուով մըն է որ գրաբարագէտ չեն: Ու շատերն ալ նախնեաց մատենագրութիւնը կարդալով հանդերձ լեզուական յատուկ ուսումնասիրութիւններ չեն ըրած:

Այս ամէնուն հետ մէկտեղ, Կովկասի գրական բարբառը կէս դարու մէջ շատ մեծ յառաջդիմութիւն ըրաւ. ու իր մեծագոյն առաւելութիւնն է քերականական միօրինակութիւնը:

* * *

Ռուսիոյ հայոց գրականութիւնը հայրենի հողին վրայ ծնելով ու աճելով, զուտ տոհմային եղաւ: Հայրենիքն է, որ իր ականդութիւններովը, յիշատակներովը, բնութեամբը, իր ամբողջ կենդանութեան կեանքովը գրականութիւնը կը գեղազարդէ ու կը գեղաշնորհէ:

Այսօր աւելի երկար չենք կրնար խօսիլ ռուսահայոց կէս դարու մատենագրութեան վրայ: Ընդարձակ տեսութեան մը պատեհութիւնը հաւանօրէն կը ներկայանայ:

ՀՐՊԵՏ

«Գեղունի» 1 Յունիս, 1902

(Արփիար Արփիարեան)

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Արեւմտեան մեր արդի գրականութիւնը ուսուցիչ եւ թուրք վերջին պատերազմէն կը թուագրի: Տանկահպատակ հայուն ժամանակակից հանրային կեանքը ուսումնասիրողը կը տեսնէ թէ անոր քաղաքականութեան ու մտաւորականութեան պատմութիւնները իրարու ընդելուզեալ ամբողջութիւն մը կը ներկայացնեն: Հայ մատենագրութեան ոգին ընկերային եղած է. գրական մարդը իր ցեղին օգուտ մը պարգեւելու առաջադրութեամբ երկասիրելով, բարոյացուցման նպատակի մը կը հետամտի, գիտակցաբար կամ բնազդմամբ: Մեր ժամանակակից գրականութեան ձգտումը ուսումնասիրելու համար, պէտք է վերջին քառորդ դարուն մեր քաղաքական կեանքին փոփոխումները յիշել:

Մինչեւ 1879 թուականը Թուրքիոյ հայը իր վիճակին բարեփոխումը երբեք յանկարծակաս դէպքերէն ակնկալած չէր: Ի նպաստ իրեն եւրոպական միջամտութեան մը վրայ յուսադիր չըլլալուն, իսլամին հետ կը վարուէր «մեր ազգային քաղաքականութիւնը» կոչուած դարաւոր աւանդութեանց շարունակութեամբ, ջանալով տնտեսապէս ու մտաւորապէս բարգաւաճիլ, միջավայրին թոյլատրած սահմաններուն մէջ: Ու յամրընթաց կը յառաջանար դէպի իտէական մը, զոր դարերէ ի վեր հեռուն, շահատ հեռուն, աղօտալոյս իմն կ'ընդնշմարէր: Քառորդ դար մը առաջ պատահած Արեւելեան ցնցումը այս «ազգային

քաղաքականութիւնը» սաստկահար հարուածեց եւ հայ ժողովուրդը դէմ յանդիման անծանօթին նետեց: Այդ օրէն բացուեցաւ նոր թուական մը, որ երկու շրջանի կը բաժնուի: Առաջինը կը սկսի 1879ին ու կը վերջանայ 1895ին: Երկրորդը՝ 1896էն մեկնելով կը շարունակուի: Թէ՛ մէկ եւ թէ՛ միւս շրջանին մէջ, գրականութիւնը ցեղին վերածնունդի երկունքին սատարեց, մտքերու եւ սրտերու վրայ գերազդեցիկ իշխողութեամբ:

Ա.

Գիրք ու թերթ : Գրաքննութեան դերը: Գաղթային գրականութեան տկարութիւններն ու առաւելութիւնները:

Երբ «արեւմտեան հայոց նորագոյն գրականութիւն» կ'ըսենք, պէտք չէ որ ընթերցողներուն մտքին առջեւ անմիջապէս «գիրքը» գայ ներկայանայ: Քառորդ դարու մը ժամանակամիջոցին, գիրքը Պոլսոյ մտաւորական հրապարակէն հետզհետէ նահանջելով, հիմակ գրեթէ աներեւութացեալ մըն է: Գրողները իրենց ապաստանարանը օրաթերթին եւ պարբերականին մէջ փնտռեցին: Ասոնք ալ թէեւ բազմակաշկանդ պրկեալներ են, բայց անպարար հնարամտութեամբ կը յաջողին շարժման քիչ թէ շատ դիւրութիւններ ձեռք բերել, վասնզի թուրք կառավարութեան պաշտօնեաները կարող չեն չափազանցօրէն ուշադիր ըլլալ հրատարակութեանց, որոնք որոշեալ օրեր եւ ժամեր պէտք է որ կանոնաւորապէս երեւին: Սակայն գիրքը ամբաստանեալ մըն է, զոր հարցաքննիչ

դատաւորը կրնայ ինչքան ատեն ուզէ վար դնել ու երկար բարակ պրպտել:

Մինչեւ 1880 թուականը ո՛չ հատորին ոչ օրագրին համար կանխարգել գրաքննութիւն օրէնսդրուած էր: Մերթ ընդ մերթ հեղինակ մը կամ տպագրիչ մը ձերբակալուելով կը բանտարկուէր, բացորոշ օրէնքի մը դէմ առանց մեղանշած ըլլալու: Մարդը զնտանին մէջ կրնար մեռնիլ ալ, ինչպէս Եղիա Տնտեսեան երաժիշտ-տպագրիչը, որ Պոլիս բանտը եղերական մահուամբ վախճանեցաւ, վասնզի հրատարակած էր հաւաքածոյ մը երգերու, որոնք արդէն հարիւրներով, հազարներով թողուցիկ տպագրեալ՝ ամէն հայու բերան կը պտտէին: Բայց ընդհանրապէս քիչ մը խոհեմութեամբ, քիչ մըն ալ բախտին օգնութեամբը, հնարաւորութիւն կար շատ յանդգնամիտ գրքեր անվտանգ հրատարակ հանել: Պէշկիթաշլեանին համբաւուոր «Դու զո՞վ խնդրես, մայր իմ անուշ»ին «Թրքաց մայրեր թող լան» վրիժագոչ աղաղակը՝ «Խուժից մայրեր»ու ալլափոխեալ, եւ «Ու դուն ուրախ լուրեր տար ի Զէյթուն»ը՝ «Ի մեր տուն»ի, ահա հրացայտ բանաստեղծութիւնները եւ անոնց հետ՝ հայ-պատմական ողբերգութիւնները կրնային Պոլիս տպագրուիլ:

Իսկ ամբողջ մամուլն ալ, առանց ալլեալլեցեղերու եւ կրօնքներու խտրանքի՝ թէեւ ընդարձակ ազատութիւն կը վայելէր, բայց ծանր վտանգներու սպառնալիքին ներքեւ ալ միշտ կը դողդղար, վասնզի իր ապահովութիւնը երաշխաւորող տպագրական օրէնքը «առժամաբար», դադարումի ենթարկուած էր 1866ին, կրետական ապստամբութեան առթիւ: Այդ «առժամաբարը» տեւեց մինչեւ 1880, երբ

կանխարգել գրաքննութեան հաստատմամբ, վարչական քմահաճոյքը բացարձակօրէն բռնապետել սկսաւ, գրաքննութեան համար որեւէ որոշ կարգ-կանոն մը սահմանուած չըլլալով:

Բայց- եւ ահա ինչ որ անհաւատալի պիտի թուի անոնց որ թուրքերը չեն ճանչնար- հանապազօրեայ հայ մամուլին վրայ անմիջապէս կանխարգել գրաքննութիւն չծանրացաւ: Թուրք իշխանութեան աչքին հայը դեռ քաղաքական մեծկակ կարեւորութիւն ստացած չըլլալուն, անոր թերթն ալ տարապայման աչալուրջ հսկողութեան տակ պահելու հարկ չէր տեսնուած: Գրողներն ալ, բնականաբար, պիտի ուզէին անկախօրէն հրատարակուող թերթին դիմել քան թէ հատորին որ կը գրաքննուէր: Սակայն 1888ին հայ մամուլին վրայ ալ գրաքննութիւն հաստատուեցաւ: Փոթորկի մը առաջին նշանները երեւան եկած էին:

Օրաթերթը իր անկախութիւնը թէեւ կորսնցուց, բայց եւ այնպէս կը վայելէր առանձնաշնորհումներ, որոնցմէ գիրքը զրկուած կը մնար: Տպագրական տեսչութիւնը օրագրութեան թոյլատրեց մեր նոր եւ հին կեանքերուն ուսումնասիրութիւնը եւ քննադատութիւնը, միանգամայն Հայաստանի անուան յիշատակութիւնն ալ: Դեռ 1890ի առաջին կիսուն կարելի կ'ըլլար Ալիշանին ու Արծրունիին յոբելեանները լրագրութեան մէջ տօնել եւ «Մշակ»ին խմբագրին կենսագրութիւնը ընդարձակօրէն հրատարակել:

Յետ ժամանակի օրագիրը թէեւ աւելի եւ աւելի պրկուեցաւ, բայց գրքէն նուազ կաշկանդեալ մնալով, գրողները բոլորովին հոն ապաստանեցան:

Գրողները թէեւ կը փափաքէին օրագրին մէջ գրաքննեալ ու վաւերացեալ յօդուածները եւ վէպերը առանձին հատորով ալ հրատարակ հանել, բայց ամենամեծ դժուարութեան մը կը զարնուէին: Պէտք էր երկրորդ գրաքննութեան մըն ալ դիմել, վասնզի գիրքն ու թերթը միեւնոյն պաշտօնատան հսկողութեանը յանձնուած չէին: Թերթը ներքին գործերու նախարարին իրաւասութեանը կը պատկանէր, իսկ գրքին խառնուողը կրթական նախարարութիւնն էր: Երկու պաշտօնատուները իրարմէ տարբեր հայեացքներով կը դատեն իրենց հաւանութեանը յանձնուած գրութիւնները: Օրագրէն մաքսանենգութեամբ ինչ որ անցընել կարելի եղած է, զայն կրթական պաշտօնատան սահմանագլխէն ալ փախցնելու հնարաւորութիւնը գիրքը չգոյութեան դատապարտած է: Եւ ահա արեւմտեան ժամանակակից գրականութիւնը գրեթէ ամբողջովին ցիրուցան, տարտղնեալ կը հանգչի մամուլին հազարաւոր, բիւրաւոր էջերուն մէջ, ուր շատ քիչերը զանոնք փնտռելու կ'ելլեն:

* * *

Շատ հզօրիտ բացատրութեամբ չէ որ Թուրքիա հրատարակուած գրքերու եւ թերթերու ամբողջութիւնը «Արեւմտեան հայոց գրականութիւն» կ'անուանենք ընդհանուր առմամբ: Հայաստանէն գրողները մեր ժամանակակից գրական կեանքին շատ չափաւորապէս մասնակցեցան: Հայկական նոր գրականութիւնը երկու գաղթավայրի մէջ ծնաւ ու կը բարգաւաճի՝ Պոլիս եւ Իզմիր, զորս օտարահող լայնածաւալ անշրպետ մը մեր բնավայրէն կը բաժնէ:

Թրքահպատակ Հայաստանին մտաւորական կեանքը Կ. Պոլսոյ հայոց գերիշխան ազդեցութեանը ենթարկուեցաւ, վասնզի հայոց կեդրոնավայրը կը հանդիսանար իր ընծայած բազմադիմի առաւելութիւններուն շնորհիւ. միւս կողմէն ալ Դուռը տպարանի հաստատման եւ մամուլի արտօնութիւնը Հայաստանին կը զլանար, որով մեր գրականութիւնն ալ կը պարտաւորուէր հայրենի հողէն դուրս տարագրեալ ապրիլ ու մեծնալ: Այս տարագրութեամբ, գրականութիւնը ինքնազարգացումի բնական համբէն մոլորեցաւ: Այդ մոլորման գլխաւոր հետեւանքները լեզուական, գեղեցկագիտական եւ ընկերաբանական տկարութիւններ եղան:

Հայրենիքի ու գաղթավայրի բարբառներուն միջեւ բաղդատութիւն մը ցոյց կու տայ, թէ Հայաստանի լեզուն թէեւ անմշակ կը մնայ, բայց բարեշրջումի օրէնքներուն համաձայն կերպարանափոխուելով, ազգային ոգին աւելի ամրապինդ կը պահէ: Բաղեշցիին, մշեցիին, վանեցիին խօսուածքն իսկ գրաբարին քերականութեան, շարադասութեան ոճը կը յիշեցնէ, նոյնձեւ կամ աղաւաղեալ, այսինքն՝ բարեշրջումի համբուն մէջ: Իսկ գաղթական հայերը կը գրեն թրքաբանութեան հետեւողութեամբ, իրենց խօսած լեզուն ալ թրքականին բառացի թարգմանութիւնը ըլլալով: Այսպէս, երկրին ու գաղթավայրին նորածին աշխարհաբարները իրարմէ կ'անջատուին: Եւ որովհետեւ գաղթավայրն է որ տպարանի արտօնութիւն կը վայելէ, ուստի եւ անոր լեզուն ալ հայրենի բարբառին վրայ կը յաղթանակէ:

Անխնամ, երեսի վրայ թողուած լքեալ մը այդ հայրենի բարբառը, բարգաւաճման որեւէ

հոգածութենէ զրկուած. իսկ գաղթածինը կ'անի, կը զարգանայ գուրգուրական խնամատարութեամբ: Սակայն, լեզուաբանութեան ընդհանուր օրէնքները ուսումնասիրող հայը կ'անդրադառնայ, թէ Հայաստանի աշխարհաբարին մշակումը մեզի պիտի տար գրական լեզու մը աւելի կորովալիր, աւելի ճկուն, նուազ միտք յոգնեցնող ու պերճ մատենագրութեան մը ստեղծումին աւելի յանկագոյն:

Գաղթածին աշխարհաբարնիս՝ Հայաստանի լեզուին տգիտութեամբը, անկարող եղած է շահագործել բազմահարուստ մթերքն այն բառերու եւ բացատրութեանց, զորս կեանքի պէտքերը դարերու ընթացքին մէջ ստեղծած են մեր երկիրը: Գրողները այդ բառերը մեծ մասամբ չեն գիտեր. ու գիտնալին իսկ, անոնց կիրառումը անպէտ պիտի ըլլար, պոլսեցին զանոնք չհասկնալուն: Հայկական նահանգներէն վոսփորեան թերթերուն գրողները կը պարտաւորուին ծանօթագրել իմաստներն այնպիսի բառերու, որոնք հայրենիքի ամէն գաւառները դիւրահասկնալի են ամենօրեայ գործածութեամբ: Ու նաեւ, Հայաստանի հայուն բերանը դեռ մինչեւ հիմա ընթացիկ շատ մը բառեր գաղթային գրականութեան մէջ անգործածելի կը մնան իբր զուտ գրաբարապատկաններ: Եւ պոլսեցի, իզմիրցի գրագէտներ, նոյնիսկ բառգիրք յօրինողներ, յաճախ կը կերտեն բառեր, որոնց աւելի ճիշդ եւ աւելի գեղեցիկ համիմաստները հայրենական հողին վրայ կ'ապրին:

Կ. Պոլսոյ եւ Իզմիրի հեղինակութեանց է՛ն մեծ պակասութիւններէն մէկն է՝ ազգային կեանքէն «պատկեր»ին ընդհանրապէս բացակայութիւնը կամ

տկարութիւնը: Պատկերը միջակ վիպասանութեան, բանաստեղծութեան հմայիչ հրապոյրը չէ, այլեւ փիլիսոփայական խրթնիմաստ համարուող գրութիւններուն իսկ լոյսը, ինչպէս օրինակ՝ Շորընհատէր կամ Նիշէ վերծանողները գիտեն: Բայց որպէսզի պատկեր մը ընթերցողին մտքին մէջ կայծակէ, անոր երեւակայութիւնը ցնցէ, սիրտը յուզէ, հարկ է որ զանիկա անսպասելի բայց յստակափայլ նորութեամբ մը շլացնէ եւ սրտին մէջ յիշատակներ արթնցնէ մէկէնիմէկ: Թուրքիոյ հայոց նման ժողովուրդ մը որ գրական, պատմական, ուսումնական դեռ շատ նախնական կրթութիւն ստացած է, չի կրնար համ առնել, ազդուիլ պատկերներէ, որոնք հեռաւոր երկիրներէ կու գան, կամ մեզ գիտութեան անծանօթ աշխարհներ կը նետեն: Երբ թերթի մը ազգային ուղղութիւնը պարզելու համար Բաշալեան խմբագրական յօդուած մը կը վերջացնէ, ըսելով՝ «Մեր երկրին մէջ, Բութկի Սուրբ Գէորգ ուխտատեղի մը ունինք Մոկաց լեռներուն վրայ: Ժողովրդական աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ վանքին աքլորները կը ձայնեն ճամբորդներուն թէ կարելի՞ է կամ ոչ՝ անվտանգ անցնիլ ձիւնին մէջէն: Այդ ձայնին ամէն ժամանակէ աւելի հիմակ պէտք ունինք»- տարակոյս չկայ թէ ընթերցող հայը շատ կամ քիչ զարգացած ըլլալ՝ աւելի ազդու եւ աւելի հաճելի տպաւորութեան ներքեւ կը թողու, քան թէ դիմում ըրած ըլլար Սուրբ Պեռնարտոսի լեռներուն կամ Ուէսմինսթրի Աբբայարանին: Ծառ ու ծաղիկ, կենդանի, բնութեան տեսարաններ, յիշատակ, աւանդութիւն, ո՞ր մէկը թուել, բազմաթիւ դարերէ ի վեր մեր երկրին մէջ ամբարած են պատկերներու գաղափարներ, որոնք

մեր մատենագրութեան մշտանորոգ գեղազարդումին երկար ատեն պիտի բաւէին: Բայց այդ աւագնակոյտ հարստութիւնը որպէսզի հեղինակին օգտակարապէս սատարէ, պէտք է որ գրագէտն ալ հայրենի կեանքին վաղուց ընտելացեալ մը եղած ըլլայ. ու ան ատենն է որ գրիչը ձեռքն առած պահուն՝ ազգային կեանքէ պատկերն ալ յիշողութեանը բջիջներէն դուրս կը ցատկէ, սրտին ալքերէն վեր կը սուրայ: Պոլսեցի, իզմիրցի գրողը իր «կապոյտ երկինքն ու ծովը» գիտէ, «բուրումնաւետ վարդը, քաղցրախօսիկ սոխակը, մեղմաշունչ զեփիւռը», հայրենի աւանդութիւններէն իրեն հասած ժառանգութեան բաժինը կտոր բրդուհ լսածներն են միայն. ուստի եւ իրեն համար ալ հազուադէպ բարեբախտութիւն մըն է, եթէ հայրենաւանդ ուժեղ կամ գրգանուշ պատկերի նորութեամբ յաջողի ընթերցողը հմայել: Արեւմտեան գրագէտներէն ոմանք՝ անոնք որ ինքզինքնին կը յարգեն երբ կը տեսնեն թէ պատկեր մը ներկայացնելու համար պարտաւոր են օտարէն փոխառութեան դիմել, եւ այնպիսի պայմաններու մէջ որ ընթերցողներուն դիւրմբունելի պիտի չըլլան, ան ատեն լաւագոյն կը համարին իրենց գաղափարները չոր ու ցամաք յայտնել, օրինագրքի մը յօդուածներուն պէս, քան թէ անհասկնալի ըլլալ, կամ հասարակ տեղիքներու դիմել: Բայց չեն պակսիր «մատենագիրներ», որոնց ձեռքերը տակաւին առաջ կ'երթան գրելու «ամպոց շփումէ՛ն, լո՛յս կը ծագի», կամ «ո՛հ, իմ վարժարանս, մեղուա՛ց փեթակ»: Բարեբախտաբար հայրենագիտական, ազգագրական նորանոր հրատարակութիւնները Արեւմտեան գրագէտներուն դիւրութիւն պիտի ընծայեն գրքէն

ըստ բաւականին իմանալ եւ սորվիլ ինչ որ աչքով
չեն տեսած, ականջով չեն լսած:

Գաղթական հեղինակները՝ շնորհիւ այս
օժանդակութեան, դիւրութիւն ունին իրենց
գրածներուն մէջ զուտ հայկական համ հոտ ալ
դնել, բայց չեն կրնար ազգին սիրտը իր հայրենիքը
փոխադրել, հո՛ն բաբախել տալ անոր: Պատմութիւնը
սրբազնացուցած չէ հողը, ուր գրագէտները իրենց
բանաստեղծական ստեղծագործութիւնները ի հանդէս
կը բերեն, որուն վրայ կ'ուսումնասիրեն ապրուած
իրական կեանք մը: Պոլիսը, Իզմիրը մերինը եղած
չեն ու պիտի չըլլան: Բաշալեան մը, Զօհրայ մը,
Կամսարական մը, Միր-Երօ մը, Օտեան մը հայ
սրտերը ալլապէ՛ս պիտի գորովէին ու խռովէին, Հայ
մտքերը ալլապէ՛ս պիտի յուզէին եւ ուղղէին, եթէ
անոնց հնարաւոր եղած ըլլար Մուշ, Վան, Երիզա
փոխադրել իրենց արուեստն ու ընկերաբանական
իմաստասիրութիւնը:

Ահա այն տկարութիւնները, որոնք անխուսափելի
չարիքներ են, երբ գրականութիւն մը կը պարտաւորուի
սնանիլ եւ ապրիլ հողի մը վրայ, ուր ցեղը ո՛չ ապրած է
եւ ոչ ալ կ'ապրի պատմութեան ստեղծած բարոյական
եւ տնտեսական կեանքովը: Բայց Պոլիսն ու Իզմիրը
մեզի ընձեռեցին օգուտներ, զոր պէտք է յիշատակել:
Եւ արդէն, առանց այդ յիշատակութեան, անկարելի
է Արեւմտեան ժամանակակից մտաւորականութիւնն
ու գրականութիւնը հասկնալ եւ բացատրել:

* * *

Եւրոպայի սահմանակից քաղաքներու մէջ մամուլի հաստատութիւնը, Եւրոպայի մտքին հետ մօտէն հաղորդակցումի դիւրութիւնները մեր ասիացի միտքն ու դիրքը եւրոպականացման ճամբուն մէջ դրին:

Պոլսոյ եւ Իզմիրի հայերը սորվելով Ֆրանսայի լեզուն եւ ընտելանալով անոր գրականութեանը, ֆրանսական ոճն ալ Արեւմտեան նոր հեղինակներուն նմանողութեան օրինակ մը պիտի ներկայանար բնականաբար: Այդ հետեւողութիւնը մեր մտաւորականութեան վրայ ունեցաւ ազդեցութիւն մը գերազանցօրէն բարերար ու սքանչելապէս փրկագործ: Մեր գրութեանց մէջ տիրապետող հռետորական ոճը սկսաւ կամաց կամաց տեղի տալ վեհտ, դիւրմբունելի ոճի մը առջեւ, որ գրողին համար ինչքան հրապուրիչ էր, ընթերցողին համար ալ նոյնքան ախորժելի: Գրագէտները ֆրանսերէնն ու գրաբարը ներդաշնակելով, Պոլիս եւ Իզմիր խօսուած բարբառները բարեխառնեցին, ու հիմը դրին աշխարհաբարի մը, որուն իբր բնորոշ յատկութիւնները կը փայլին յատկութիւն, պարզութիւն: Բայց շատ դժուարին էր ու դժուարին կը մնայ, շուտափոյթ արագութեամբ թօթափել լուծն այն թրքաբանութեան, որ Պոլսոյ եւ ուրիշ քաղաքներու հայոց մտքին ու ականջին մինչեւ ստորմիջները թափանցած է:

Եւրոպական գրքին անմիջական ազդեցութիւնը զգալի եղաւ հայոց այն դասակարգին վրայ, որուն ստացած կրթութիւնը շատ նախնական էր: Այդ դասակարգը աստիճանաբար զարգանալով, հետզհետէ պիտի կազմէր ընթերցողներու այն ստուար

կոչուր, որ իր նորարժարձ ընթերցասիրութեամբը պիտի կրնար բարգաւան մամուլի մը գոյութիւնը ապահովել ու մատենագրութեան զարգացումին օժանդակել: Ֆրանսերէնէ թարգմանութիւնները, գլխաւորապէս՝ վէպերը, ժողովրդին միտքը սկսան մարգել, թեթել, ու անոր հաշակը կամաց-կամաց քիչ մը եւրոպականացնել:

Հայացած գրքերը երկու դասի կը բաժնուին. մեծ մատենագրութեան պատկանեալները՝ ինչպէս Հիւկոյի, Սքոթի, Շէյքսպիրի գործերը, եւ՝ «ժողովրդական վէպ» կոչուածները: Տիւմայէն մինչեւ Պոտկոպէ: Այս թերթօն վիպագրութիւնները թէեւ գրական բարձր արժանիք մը չներկայացնեն, բայց եւ այնպէս ֆրանսական կնիքը անոնց զարնուած էր: Պարզ, յստակ, մարդկօրէն գրուածներ, որոնցմէ համ առաւ՝ խրթնիմաստ հոռոմաբանութիւն կամ արեւելեան մասալներ կարդալու դատապարտեալ ժողովուրդ մը: Թուրքիոյ հայը այդ եւրոպական ոճին ընտելութեամբը, հոետորական լեզուէն ալլեւս խրտչիլ սկսաւ, ու իր ազգային հեղինակներն ալ բնական, մարդկային, հասկնալի ըլլալու պարտաւորեց: Գրողները՝ եւրոպական ազդեցութեամբ իրենք իսկ նոր-ոճ գրականութիւն մը ստեղծելու արդէն տրամադիր, սիրտ առին ու զօրութիւն զգացին, ժողովուրդը զիրենք ըմբռնելու ըստ բաւականին պատրաստուած գտնելով:

Մեծ մատենագրութեան թարգմանութիւնն ալ թերթօն-վիպագրականին զուգընթաց յառաջացաւ: Հիւկոյէն մինչեւ Տանթէ ունեցանք: Իմաստասիրական, գիտական, պատմական մեծ հեղինակութիւններէ թարգմանութիւններ հատուկտոր եղան: Ժողովրդին

զարգացման աստիճանը, կրօնական եւ քաղաքական նկատումներն ու արգելքները աւելի ընդարձակօրէն հայացումներ չթողատրեցին:

Գաղթածին աշխարհաբարին արագօրէն զարգացմանը շատ օգնեց օրագրութիւնը: Բազմադիմի ու այլազան նիւթերու վրայ օրը օրին գրելու հարկէն, խմբագիրները եւ յօդուածագիրները ստիպուեցան քաղաքական, տնտեսագիտական, խորհրդարանական, ուսումնական, գեղարուեստական եւ այլ ուրիշ գաղափարներ արտայայտող բառեր կերտել հետզհետէ: Պոլսոյ հայը կէս դար ժամանակամիջոցի մը ահագնաքաջ յառաջ դիմեց աշխարհաբարին մէջ: Դեռ 1852ին «Մասիս» երբ Վոսփօրը յիշատակէր, «նեղուց»ին քով փակագծի մէջ ալ «պօղազ իչի» դնելու պէտք կը զգար: Եւ այժմ, Պոլիս-Իզմիրեան լեզուն հանդերձ այն բոլոր անպատեհութիւններովը՝ զորս յիշատակեցինք, աշխարհաբար մըն է նազուկ, շնորհազարդ, կորովի ու՛ Եւրոպայի ուսումնական եւ գեղարուեստական գործերը ըստ բաւականին յաջողութեամբ հայացնելու ընդունակ: Եւ, ապահովաբար, ասկէ ետքը աւելի հեպընթաց առաջ պիտի խաղայ:

Իզմիր ու Պոլիս Եւրոպայի հետ իրենց դրացնութեանը պատճառաւ ինչպէս անոր ոհէն ու լեզուէն, նոյնպէս եւ մտքէն ալ շուտով ու դիւրութեամբ օգտուելու առաւելութիւնը վայելեցին: Այդ քաղաքներէն երիտասարդութիւն մը շարունակ Ֆրանսա, Իտալիա, Անգլիա կ'երթար ու հետը նոր գաղափարներու պաշար առած կը վերադառնար երկիրը, հոնկէ ամբողջ թրքահպատակ հայ աշխարհին վրայ ներգործելու: Այլեւայլ լեզուներով

գիրք ու թերթ ազատօրէն կը մտնէին այդ երկու քաղաքները, ուր եւրոպական լեզու սորվողներուն թիւը հետզհետէ կ'աւելնար: Օսմանեան ոստանը ու ասիական վահառաշահ մեծ քաղաքը: Եւրոպայէն դէպի ամբողջ արեւմտեան հայութիւնը իբր գաղափարանցքներ ծառայեցին եւ կը ծառայեն: Ու Եւրոպայէն մեզի հասած գաղափարներուն ազդեցութիւնը ինչպէս մեր ամբողջ կեանքին վրայ, նոյնպէս եւ մեր գրականութեան մէջ ակներեւ կը տեսնուի ալլեալլ երեւոյթներով:

Արեւմտեան հայոց գրականութիւնը դիւրութեամբ ըմբռնել տալու համար այս քանի մը ընդհանուր նկատողութիւնները ներկայացնելէ յետոյ, կ'անցնինք 1850-80 վերանորոգման թուականին գլխաւոր գծերը աչքի առջեւ դնելու:

Բ.

Հայ գրականութեան զանազան ճիւղերը տասնևիններորդ դարուն երկրորդ կէսին

Տասնևիններորդ դարուն առաջին կէսը երբ կը լրանար, Թիւրքիոյ հայոց համար գրական շարժումի մը կոուանը արդէն ըստ բաւականին պատրաստուած էր, տպարանի ու դպրոցի միջոցաւ: Երկուք ու կէս դար առաջ Պոլիս հաստատուած հայկական մամուլը հետզհետէ կը կատարելագործուէր գեղասէր հայ արուեստագէտներու տաղանդին շնորհիւ: Կրթական գործն ալ կարճ ժամանակամիջոցի մէջ զգալապէս յառաջդիմած էր: Կ. Պոլիս առաջին վարժարանը

դարուն սկիզբները բացուել է յետոյ, դեռ և ոչ իսկ յիսուն տարի անցած, ամէն թաղ իր դպրոցը կ'ունենայ, ինչպէս կ'ունենան Հայաստանի եւ Թիւրքիոյ հայաբնակ նահանգներու շատ մը քաղաքներն ալ: Կրթական այս հաստատութիւններէն հասած սերունդները ընթերցողներու առձեռն դասակարգ մը կը ներկայացնէին: Եւրոպայէն վերադարձած կամ հետզհետէ վերադառնալու վրայ եղող երիտասարդութիւն մըն ալ իր գրական ու գիտական զարգացմամբը պիտի սատարէր ազգին մտաւորական վերածննդեանը նուիրուած աշխատութեանց:

Հայ օրագրութիւնը կը հիմնուի Իզմիր, «Արշաալոյս Արարատեան»ով. քիչ ետքը Պոլիս կը հրատարակուի «Հայաստան»ը, որուն կը յաջորդէ «Մասիս»ը: Երեւան կու գան ուրիշ թերթեր ալ, ինչպէս՝ «Նոյեան Աղաւնի», «Արփի Արարատեան», «Երեւակ», «Մեղու», ու նաեւ՝ հայատառ եւ թրքաբարբառ օրագիրներ ալ: Պարբերական հրատարակութիւնները թէև հետզհետէ կը շատնան, բայց չի տեսնուիր հաստատ համոզումներով սպառազինեալ խմբագիր մը, որ ազգային յառաջդիմութեան գլուխը անցնի եւ նոր թուականի մը իբր մարմնացումը հանդիսանայ:

Բնական էր որ մեր գրական վերածնունդին նախապատրաստութիւնը լրագրով տեսնուէր, վասն զի թերթ թեթեւ ու հետաքրքրական պիտի կրնար առանց մեծ դժուարութեան հասկցուիլ տակաւին սկսնակ ընթերցասէր ժողովրդէ մը: Իսկ օրագրէն ետքը, դիւրամատչելի եւ դիւրահասկնալի ըլլալու առաւելութիւնը վայելող գրական սեռը՝ թատրերգութիւնը կը ներկայանար: Ողբերգութիւն մը,

տոսամ մը ուղղակի զգացումի հետ գործ ունենալով, մտաւորական լայն բարգաւաճումի պէտքը զգալի ընել չէր տար: Թատրերգութիւնները որքան որ ալ անարուեստ գրուած, բայց եւ այնպէս աչքերու վրայ իրենց ներգործութեամբը, դիւրաւ կը գրաւէին ժողովուրդ մը, որ գրական ու գեղարուեստական դաստիարակութեամբ նրբացած չէր:

Թատրոնով, հայ գրականութեան մէջ կը մտնէր պարզ լեզուն: Հեղինակները պարտաւորուեցան հոետորական շարադասութենէ զգուշանալ նոյնիսկ դիւցազներ հանդէս բերող խաղերու մէջ, վասնզի կը գտնուէին դէմ յանդիման հասարակութեան մը, որուն սրտին պէտք էր խօսիլ անմիջապէս. ունկնդիր հանդիսականը լսածը հասկնալու համար երկար բարակ մտածելու ատեն չունէր:

Թատրագական գրականութիւնը մինչ մէկ կողմէն կ'արագէր մեր յառաջդիմութեանը անհրաժեշտ պայման եղող դիւրահասկնալի լեզուի մը կազմութիւնը, միւս կողմէն ալ հայ հայրենիքի մը գիտակցութիւնը կու տար, մասնաւորապէս գաղթական հայոց: Ներկայացուած տեսարանները մեր պատմական կեանքէն առնուեցան, ուստի եւ հայոց պատմութիւնը մտքերու և սրտերու մէջ քանի մը մեծ պատկերներով տպաւորեցին, երևակայութեան օժանդակութեամբը: Ծնաւ Հայաստանի գաղափար մը, որ շատ չանցած իբր կեդրոնաձիգ զօրութիւն մը, իրեն պիտի քաշէր ամբողջ հայութիւնը, ստեղծելու համար ազգային նոր կեանք մը:

Պատմական ներկայացումները կամաց կամաց տեղի տուին եւրոպական կեանքէ առնուած ու գրական և գեղարուեստական արժանիք ունեցող

խաղերու, որոնք նաև իմաստասիրական, ընկերական, բարոյական մեծամեծ խնդիրներ յուզելով, հայ ժողովրդին միտքը կը մղէին նոր գաղափարներու: Այսպէս, Թարգմանուեցան ու ներկայացուեցան Հիւկօ, Տիւմա Հայր եւ Որդի, Սիլվիօ Բելիքօ, Ֆելիքս Բեա, եւ շատ ուրիշներ: Բայց Թատրոնը մեծ ապագայի սահմանուած չէր:

Բանաստեղծութիւնը՝ օրագրին ու Թատրոնին հետ ծնած գրեթէ ամբողջապէս հայրենասիրական երգի մէջ կաշկանդեալ մնաց: Հայաստանը սգեց, Սահմանադրութիւնը ողջունեց, ու ազգային սիրոյ ու միութեան քարոզիչը եղաւ: Այդ ազգային երգերէն անոնք որ ուշադրութիւն կը գրաւեն գաղափարի նորութեամբ, պատկերներու ու ժգնութեամբ, զգացումներու արտայայտութեան յափշտակիչ ոճով, անոնք եւրոպական բանաստեղծութեանց հետեւողութիւններ են կամ բառացի Թարգմանութիւններ՝ յատուկ անուններու փոփոխութեամբ: Բայց այլեւս հայացած են. մեր ազգային դրոշմը անոնց զարնուած է անջնջելի. մեր գրականութեան հրեռանքն են ու փառքը, այսպէս՝ Պէշիկթաշլեանին «Մահ քաջորդւոյն»ը, կամ Ռուսինեանին «Երբոր բացուին դռներն յուսոյ»:

Երգերը՝ հայկական մտքի գուտ ծնունդ թէ փոխառութեամբ հայացեալ՝ իրենց մէջ կը պարագրեն 1850էն ասդին ազգային հոգեբանութիւնը: Հայը ուրիշ զգացում չի տածեր, բայց եթէ հայրենասիրականը: Քիչ տաղերու կը հանդիպինք, որոնք սէրը, ցաւը, ուրախութիւնը, տխրութիւնը տաւղեն: Բորբոքման տարիներ են, եւ սրտի բաբախումներու ականջ դնող չի գտնուիր: Տաղաշափերու խռանին մէջ

Թէև գեղեցիկ, մինչև իսկ սքանչելապէս գրողներ կան, բայց ստեղծելու կարողութեամբ ծնած տաղանդը հագուագիւտ բացառութիւն մըն է, ու նոյնիսկ այդ բացառութիւնն ալ յստակափայլ չի պայծառանար: Դուրեանին քանի մը ոտանաւորները կը հաւաստեն որ այդ վաղամեռիկ երիտասարդը, ապրելով ու զարգանալով պիտի կրնար սքանչելի ստեղծագործութիւններով մեր մատենագրութիւնը ճոխացնել: Ստեփան Ոսկանէն ինչ որ հասած է, ցոյց կու տայ թէ իզմիրցի հրապարակագիրն ալ բացառիկ մտքերու մէջ դասուելու բնատուր իրաւունք մը կը վայելէ:

Այս վերապահումները ընելով հանդերձ, կ'ընդունինք թէ Պէշիկթաշլեան, Յակոբ Ոսկան, Թերզեան, Ռուսինեան, Անէմեան, և դեռ ուրիշներ թարգմանօրէն կամ նմանողութեամբ գրած են ոտանաւորներ, որոնցմէ եթէ էսթէթիքի սիրահարութեամբ կազմուի հաւաքածոյ մը, մեր արդի գրականութեան մնայուն գործը պիտի ըլլայ, և շատ դժուարահան գեղասէր մտքերու իսկ արտօժելի ընթերցանութիւն մը:

Նոր կեանքը ստեղծեց նաեւ աշխարհական պերճախօսութիւնը: Մինչև Սահմանադրութեան թուականը հայ բեմը ժամուն մէջ զետեղուած էր, կրօնական նիւթերու քարոզմանը նուիրեալ: Երբ խորհրդարանական կազմակերպութեամբ Ազգային ժողով մը հաստատուեցաւ, այն ատեն հոն բարձրագոյն ուսում իսկ ստացած աշխարհականներ պերճաբանօրէն խօսեցան կրօնական, պատմական, կրթական տնտեսական, քաղաքական, խորհրդարանական բազմաթիւ խնդիրներու վրայ:

Այդ խօսուածները տպագրեալ կը մնան Ազգային ժողովին ատենագրութեանց մէջ: Անոնցմէ ևս հաւաքածոյ քաղուած մը պիտի կրնար Արևմտեան հայոց ժամանակակից մատենագրութեան մէջ մտնել, և հայ պերճախօսութեան իբր օրինակը ներկայանալ: Ատենաբանները պէտք չեն տեսած վարպետաբանութիւններ ընել առժամեայ պարագաներու համար. շարժումի, ձևերու, բացազանչութեանց մեծ կարեւորութիւն չեն ընծայած: Ընդհանրապէս լաւ մտածեր, հանդարտօրէն գրեր կամ խօսեր են: Կարևոր ատենաբանութիւնները՝ տպագրումի առթիւ, իրենց հեղինակներէն յատուկ խնամատարութեամբ սրբագրուեր են:

Ազգային ժողովը մեզի աշխարհական բեմբասացութեան հետ տուաւ նաեւ խորհրդարանական բառգրքոյկ մըն ալ, զոր մասնաւորապէս Ռուսինեանին պարտինք: Այսօր Թիւրքիոյ հայերը խորհրդարանական ու քաղաքական ամէն բացատրութիւն կը գործածեն ու կը հասկնան, առանց օտարազգի բառերու միջնորդութեանը:

Պատմութիւնը շատ ետ մնաց Թիւրքիոյ հայոց մտաւորական յառաջխաղացումի գնացքին մէջ: Շարունակեց Մխիթարեանց առանձնաշնորհեալ մասնագիտութիւնը մնալ, բայց լոկ իբրեւ հնագիտութիւն մը, որուն յարութիւն կու տայ Ալիշանի մը բանաստեղծական թռիչքը: Բայց ո՛չ աշխարհականները, եւ ոչ ալ լուսաւորչական եկեղեցականները չմշակեցին պատմութիւնը: Երկրին պայմանները ո՛չ պատմաբանի պատրաստութիւն թոյլատրեցին, եւ ոչ ալ երկասիրութեան դիւրութիւն ընծայեցին անոնց՝ որ միշտվայրին ներած

սահմաններուն մէջ աշխատեր ու բան սորվեր էին: Ուսանելու համար Եւրոպա գացող երիտասարդները կը վերադառնային կամ երկրորդական կրթութիւն մը ստացած, կամ շահաբեր մասնագիտութիւն մը սորված: Իսկ ընկերաբանական, իմաստասիրական, պատմաբանական ուսումներով բեռնաւորուելու համար ոչ ոք երկրէն կը հեռանար: Չկար մենաստան մը, նման Մխիթարեանցին, ուր գոնէ եկեղեցականները հանդարտօրէն աշխատելու դիւրութիւն վայելէին: Չունեցանք Գէորգեան ճեմարան մը, կամ Ներսիսեան վարժարան մը, որ պատմագէտներուն միջոց տար մէկ կողմէն իրենց մասնագիտող դասախօսելով կարենային աղէկ թէ գէշ ապրիլ, ու միւս կողմէն ալ պատմագրութեան նուիրել պարապոյ ժամանակնին: Մարկոս Աղաբէկեան մը որ հայոց պատմութիւնը խորապէս ուսումնասիրած է, եւ նոր հայոց պատմութիւն մը գրելու ձեռնարկած, բազմատանջ կեանքին մէջ ո՛չ ինքնամփոփ մտքով խորհելու եւ ոչ ալ սկսած լուրջ գործը գլուխ հանելու կարող է: Նորայր Բիւզանդացի մը իր քննասիրական երկերէն բան մը հրատարակելու համար, տաժանակիր աշխատութեանց դատապարտեալի մը տանջանքները կը կրէ: Մատաթիա Գարագաշեան իր Քննական պատմութիւնը Թիֆլիս կրնայ ամբողջապէս տպագրել տալ: Նորերուն մէջ ունինք Դուրեան Եղիշէ եպիսկոպոսը, բազմահմուտ գլուխ մը: Արմաշու դպրեվանքը, որ ժամանակակից հաստատութիւն մը կը համարուի հանգստօրէն պարապման առաւելութիւնը ընծայեց այդ միակ եկեղեցականին: Բայց քաղաքական պայմանները եթէ նպաստաւոր իսկ ըլլային պատմական հրատարակութեանց,

սակայն Դուրեան եպիսկոպոս, վարդապետ մըն է Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, ու իբր այն պէտք է «աւանդութիւններու սրբութիւնը» յարգէ: Կրօնաւորին պարտականութիւնը ու քննաբանին գիտութիւնը կը մաքառին: Կա՛մ վեղարէն հրաժարում, կամ գաղափարէն: Վեղարը իր հովանաւորութիւնը կը պահպանէ ու պիտի պահպանէ:

Հայրենագիտութիւնը հայաստանցի եկեղեցականի մը ձեռքով մտաւ մեր մատենագրութեան մէջ: Վանցի Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանց հետզհետէ հրատարակեց «Գրոց ու բրոց»ը, «Հնոց ու նորոց»ը, «Մանանա»ն, «Համով հոտով»ը, «Թորոս աղբարը»: Այս հրատարակութիւնները խանդավառ ոգեւորութեամբ ընդունուեցան: Սրուանձտեանցին հետեւեցան ուրիշներ ալ, ինչպէ՞ս՝ Նաթանեան Պօղոս վարդապետ իր՝ «Արտօսը Հայաստանի»ով, պարտիզակցի Վահան վարդապետ «Անգիր դպրութիւն»ով: Այս գրքերը, որոնք Հայաստանի ապրուած կեանքը կը պատկերացնեն, մեր հեղինակներուն այն մեծ ծառայութիւնը կը մատուցանեն, որ անոնց հնարաւոր կ'ընեն իրենց գրածներուն մէջ հայրենիքի համը հոտը դնել:

Կրօնական առատ հրատարակութիւններ ունեցանք, վիճաբանական, վարդապետական, խրատական, որոնք գրական պատմութեան մէջ տեղ մը չեն գրաւեր թէեւ, բայց օր մը մեր ժամանակակից պատմութիւնը գրողներուն թանկագին նիւթեր պիտի մատակարարեն, արդի հայոց հոգեբանութեանը թափանցելու համար: Բայց այդ գրքերուն մէջ կան որ կրօնական գրականութեան սեփական գեղեցկութիւնը ունին, ուստի եւ իբր այն, մեր մատենագրական

պատմութեանը մէջ անցնելու իրաւունքը կը վայելեն: Խրիմեան Հայրիկին հրատարակած «Մարգարիտ արքայութեան երկնից»ը՝ ինչպէս և անոր յաջորդող ուրիշ հատորները, կը ներկայացնեն վճիտ, պարզ, սրտաբուխ ու բարձրիմաստ գրականութիւնը գորովալիր քրիստոնէութեան մը:

Վիպասանութիւնը մեր մատենագրութեան միւս բոլոր հիւղերը գերազանցեց թէ՛ արտադրութեան յորդառատութեամբը, թէ՛ բազմադիմի լուրջ յատկութիւններովը: Ուրիշ ունէ սեռէ աւելի բախտաւորութիւն ունեցաւ լաւագոյն ապագայի մը: Բայց մինչ թատրերգութիւնը մեր մէջ ազգային կեանքէ հեղինակութեամբ սկսաւ ու դէպի թարգմանութիւն հետզհետէ մղուեցաւ, վիպագրութիւնն ալ, ընդհակառակը, թարգմանութեամբ երևան գալով բարեշրջեցաւ հեղինակութեան:

* * *

Ինչպէս այս համառօտ տեսութիւնը ցոյց կու տայ: Արեւմտեան հայոց նոր գրականութիւնը ո՛չ օրագրութեան մէջ սահմանափակուած մնաց, ո՛չ ալ մատենագրական մէկ կամ երկու հիւղի մէջ: Սկսաւ զարգանալ՝ առաջնորդ ունենալով տաղանդաւոր հեղինակութիւններ, որոնցմէ քանի մը անուններ յիշեցնել հարկ կը համարինք:

Նոր մտաւորականութեան մը թուականը բացուած պահուն, հին մտաւորականութիւնն ալ կը մարմնանար յանձին Տէրոյենց-Չամբուրհի պատուելիին: Բազմահմուտ գլուխ մը, տեսակին մէջ եզական. աստուածաբանական գիտութեամբը

կրնար նոյնիսկ եւրոպական ունէ ազգի պատիւ բերել: Հիմնեց «Հայաստան»ը և ուրիշ թերթեր, հրատարակեց տետրակներ ու գրքեր, ամէնքն ալ կրօնական դատին ի պաշտպանութիւն: Պարզ ու յստակ աշխարհաբարով մը դիւրըմբռնելի կ'ընծայէր դժուարիմաց նիւթերը: Անշուշտ յառաջդիմութեան ռահվիրայ մը չի ներկայանար, բայց ժողովրդի մը մտքին պատմութիւնը միա՛յն նորութեանց նուիրուած տարեգիրք մը չէ: Կ. Պոլիս հին դպրոցը նոր գաղափարներու առջև չվերջտանեց, չաներևութացաւ: Թիւրքիոյ հայոց քաղաքական կացութիւնը տասնևիններորդ դարուն առաջին կէսէն ետքն ալ մնալով նոյնը, ինչ որ դարուն սկիզբն էր, նոր հասնող երիտասարդութիւններն ալ չփափաքեցան, և կարող ալ չէին, խորտակել ուժ մը որ ազգին ոգին մանմետականութեան դէմ պաշտպանելու իր զօրութիւնը գործնականապէս հաստատած էր: Թէ և նոր գրականութիւնը լեզուովն ու ռեճովը հինէն շատ պիտի տարբերի, թէև նորամուտ գաղափարներ պիտի գան հայ միտքը ճոխացնել, բայց նախնի կրօնապաշտպան ոգին պիտի շարունակէ միտքն ալ, սիրտն ալ, գրականութիւնն ալ ամպհովանել:

«Մասիս»ը որ 1852ին հիմնուեցաւ, գաղափարներու վերանորոգչի մը կոչումովը հանդէս չէր գար, Պատրիարքարանին պաշտօնաթերթն էր: Մեծապէս օգտակար եղաւ այն ծառայութիւններովը՝ զոր աշխարհաբարին բարեկարգմանն ու ճոխացմանը մատուց: Խմբագիրը՝ Կարապետ Իւթիւհեան հայագէտ մը առանց բազմալեզու հմտութեան դիւրութեամբ ու ճաշակով հետզհետէ կերտեց բառեր, որոնց պէտքը օրագրութեան մէջ օրը օրին կը զգացուէր. միանգամայն

վերակենդանացուց հին բառեր, մերթ անոնց իսկական նշանակութեամբը, մերթ հինին մօտաւոր իմաստի մը փոխատուութեամբը: Ֆրանսերէնէ բազմաթիւ վէպերու թարգմանութիւններովն ալ շատ մը նոր կամ նորիմաստ բառեր ներմուծեց մեր աշխարհաբարին մէջ: «Մասիս»ը հեշտ գրական շնորհով մը փայլեցաւ, ամէն ատեն գրագէտներէն յարգուած թերթը ըլլալով: Ու մինչև այսօր կը մնայ Թիւրքիոյ հայոց էն գրական թերթը:

Մատթէոս Մամուրեան բազմադիմի յատկութիւններով հանրածանօթ է, բայց գլխաւորաբար իբր հրապարակագիր և իմբագիր հանչցուած է: Վաթսունական թուականներուն Պոլսոյ մամուլին մէջ Վրոյր ծածկանունին ներքև սկսաւ շարք մը քրոնիկներ հրատարակել, որոնք յետոյ ի մի հաւաքուելով «Հայկական նամականի»ն կազմեցին: Կ. Պոլսոյ ազգային օրուան խնդիրները և գործիչները այդ քրոնիկներուն նիւթերը հայթայթած են: Խնդիրները վարդապետօրէն չեն ուսումնասիրուած, այլ թեթևին լրջութեամբը. քիչ մը սկեպտիկ, քիչ մը փիլիսոփայ, քիչ մը բանաստեղծ գրչով: Ու մարդիկը կը պատկերաճանարաբանացան, բայց հաստատիպ գծերու ներքև: Այդ հատորը իբր իր ժամանակին լաւագոյն գործերէն մէկը մնացած է և պիտի շարունակէ մնալ: Անոնց մանաւանդ հահելի պիտի ըլլայ՝ որ ատենին խնդիրներուն պատմութիւնները կրնան գիտնալ և ծածկանուններու տակ քողարկուած դէմքերը հանչնալ:

Մամուրեան 1870 Յունուարին Իզմիր՝ «Արեւելեան մամուլ»ը հիմնեց: Այսպէս կ'ունենայինք քաջ հայագէտ, երոպական լեզուներու եւ

գրականութեանց հմուտ, գրելու ձիրքերով օժտուած հայ խմբագիր մը: Թերթը՝ իբր ամսահանդէս՝ հանրային միտքը պիտի առաջնորդէր, ազդելով անոնց վրայ որ քիչ շատ զարգացում ստացած էին: Այդքան ծանր հանդէս մը ժողովրդական խաւերուն համար չէր որ հրապարակ կ'ելլէր: Ծանօթ գրողներ «Արեւելեան մամուլ»ին աշխատակցիլ սկսան: Խմբագիրը հոս կը հրատարակէր «Սելերան մարդը», ազգային կեանքէ վէպ մը, որ իր նորութեամբը շատ հաճելի եղաւ: Մամուրեան շարունակեց նաեւ իր Հայկական նամականին, Պոլսէն թղթակցութեանց ձեւով ու Շահնուր ծածկանունով: Ասոնք ալ կայծակնացայտ քրոնիկներ էին, որ մեծ հաճոյքով կը լափուէին, բայց ոճի, ձեւի, գաղափարներու միօրինակութեամբը ա՛լ հետզհետէ ձանձրալի դարձան: Մամուրեան թէ՛ խմբագրական յօդուածներուն եւ թէ՛ իր քրոնիկներուն մէջ կը քննէր, կը նկարագրէր, կը դատէր գլխաւորապէս Պոլսոյ գործերն ու մարդերը, առանց ինքը Պոլիս գտնուելու, այլ՝ կողմնակի տեղեկութիւններով: Ինք Պոլսէն մեկնելէն յետոյ հոն երեւան եկած էին, ու միշտ երեւան կու գային, նորանոր դէմքեր, զորս կը նկարէր չտեսնելով: Այս անպատեհութիւնը շատ կը տկարացնէր քրոնիկներուն արժէքը:

Եւ ամսաթերթը արդէն երկար չկրցաւ պահել իր գրաւած դիրքը: Երեւումէն քանի մը տարի ետքը սկսաւ իյնալ ու դադրիլ, մինչեւ որ 1870-80 թուականին Պոլսէն երիտասարդներ ձեռք կարկառելով՝ զայն փոքր ինչ վերականգնեցին: Սակայն ա՛լ կաղն ի կաղը ընթացաւ, չունենալով որեւէ որոշ ուղղութիւն մը, զրկուած մնալով աշխատակիցներէ: Հանրային

մտքին վրայ ազդեցութիւն մը չունէր: «Արեւելեան մամուլ»ը գրեթէ օրաթերթ մը եղաւ, որ ամիսը անգամ մը կը հրատարակուէր: Մամուրեան երեք տարի առաջ մեռնելով, իր որդին այժմ հօրը հանդէսը լաւագոյն խմբագրութեամբ իբր շաբաթաթերթ կը շարունակէ Իզմիրի մէջ, որ հայոց անդրանիկ թերթը ունեցաւ «Արշալոյս Արարատեան»ը, որուն յաջորդեցին «Արփի Արարատեան», «Ծաղիկ», «Մետէօր», ամէնքն ալ շնջուած:

Այս առթիւ յիշատակենք որ Մամուրեան ինչքան խմբագիր ու հրատարակագիր է, այնքան եւ աւելին ալ հեղինակ ու թարգմանիչ է: «Հայկական նամականի»էն ու «Սեւ լեռան մարդ»էն զատ, ունի «Անգլիական նամականի»ն, որ հարեւանցիկ իմաստասիրութիւն մըն է հայոց պատմութեան, անգլիացի պատմաբաններէ ոմանց վարդապետութիւններուն հետեւողութեամբ: Բազում թարգմանութիւններով շատ օգնած է աշխարհաբարին բարգաւաճմանը: Մեր նոր գրական լեզուին գլխաւոր վարպետներէն մէկն է:

Գրիգոր Զիլինկիրեան որ Իզմիրի դպրոցին գլխաւոր մէկ ներկայացուցիչն է իբր խմբագիր, հեղինակ եւ թարգմանիչ, մեր արդի գրական շարժումին մէջ առաջնակարգ տեղ մը գրաւելու իրաւունքը կը վայելէ: Իր գրչէն ելած բոլոր յօդուածները ֆրանսական դրոշմ կը կրեն. զանոնք լաւ հասկնալու համար պէտք է ֆրանսական լեզուին, գրականութեանն ու պատմութեանը բաւական ընտելացած ըլլալ: Իզմիր հիմնած «Ծաղիկ» հանդէսովը, յառաջդիմական գրագէտի մը յիշատակ թողած է: Շատ վէպեր թարգմանած է, նախապատուութիւն տալով այն գրքերուն, որոնք

ժողովուրդը նուազ կը զբօսցնեն, բայց աւելի կը հրահանգեն: Հիւկոյի «Թշուառներ»ուն հայացումը, թարգմանական ինչ թերութիւններ ալ որ ունենայ, բայց եւ այնպէս զայն կրնանք հրաշագործութիւն մը նկատել: Եւրոպական լեզուներէ ի հայ փոխուած գիրք մը չկայ որ այդ գաղափարական վիպասանութեան չափ հզօրապէս բարերար ազդեցութիւն ունեցած ըլլայ Թուրքիոյ հայոց մտքին ու հոգիին վրայ:

Խմբագիրներն ու հրատարակագիրները այն թերթերուն, որոնք 1842էն յետոյ հրատարակուեցան, յոգնահող են: Այստեղ բաւական կը համարինք յիշատակել մասնաւոր յատկութիւններ ունեցող քանի մը տաղանդներ: Ամէնուն պատմութիւնը օրագրական ընդհանուր պատմութեան մէջ է: Հայ մամուլը՝ իր ամբողջութեանը մէջ առնելով ժողովրդին յոռաջդիմութեանը շատ նպաստեց, ու մասնաւորապէս ազգայնութեան ոգին պահպանելու նուիրուեցաւ, Թուրքիոյ հայահալած քաղաքականութեան դէմ իր խուլ մարտնչումովը: Այն ատենը իսկ, կամ մանաւանդ այն ատենը, երբ մամուլը ազատութիւն կը վայելէր, հայ խմբագիրները կ'աքսորուէին, կը բանտարկուէին, նոյնիսկ Պոլիս փաշաներու ձեռքէն ծեծ կ'ուտէին ինչպէս՝ «Հայրենիք»ի, «Արարատ»ի, «Մէհմուա»ի հրատարակիչները: Հայ թերթը յաճախ դադարման կը դատապարտուէր, ու քանինքն ջնջուեցան, անհետացան պարզապէս այն պատճառաւ որ Հայաստանի թշուառ վիճակին հոգածու կ'երեւնային ու ազգային իրաւունքները կը պաշտպանէին: Հայ օրագրութիւնը բազմաշարշար մարտիրոսութեան մը պատմութիւնը ունի, արիւնոտ էջերով լեփ-լեցուն:

Պէտք է 1896 թուականէն ասդին անցնիլ գտնելու համար Պոլիս հայ մամուլ մը, որ հանգստութիւն ու ապահովութիւն վայելէ, հրաժարելով սակայն գաղափարական ունէ ձգտումէ:

* * *

Իսկական մատենագրութիւնը օրագրութեան պէս արագօրէն չհիմնուեցաւ: «Իսկական մատենագրութեան» մէջ կը հասկնանք ոչ միայն վիպասանութիւն, թատերագրութիւն, բանաստեղծութիւն, այլ նաեւ պատմութիւնն ալ, իմաստասիրութիւնն ալ իրենց զանազան ճիւղերովը: Պոլիս ժողովրդական օրագրող մը հանդիսանալու համար սկիզբները, ու ետքն ալ, բաւեց եւ մինչեւ այսօր իսկ դեռ կը բաւէ, փոքր ինչ երկրորդական ուսում ստացած ըլլալ, նոյնիսկ նախնական կրթութիւն մըն ալ կ'օգտէ. ձեռք կու տայ որ գրողը վիճելու եւ ծուռ ու շիտակ տրամաբանելու տեսակ մը կարողութիւն ունենայ: Օգտէն Խոճասարեան մը, որ քանի մը թերթ հրատարակեց՝ «Օրագիր», «Նորագիր», «Նոր Դար», եւ Կարապետ Փանոսեան որ քառասուն տարիէն աւելի հայատառ թրքաբանութեամբ օրագրեց, երկուքն ալ «մեծ հրապարակագիր»ներ համարուեցան, հազիւ թէ շատ չափաւոր ուսում մը ստացած ըլլալով: Բայց ազգային շահերը յաճախ թուրք իշխանութեան դէմ հզօրապէս պաշտպանեցին, վտանգներու եւ զոհողութիւններու յանձնառութեամբ: Առաջ ժողովուրդը գրեթէ իր ամբողջութեամբը եւ հիմակ ալ ստուար մեծամասնութեամբ, գրական զարգացում ստացած չըլլալուն ո՛չ շատ փափկամիտ

է, ոչ ալ շատ դժուարահաս ճարտարագետներ: Միւս կողմէն, օրուան հրատապ խնդիրները իրենք իրենց մէջ բաւական շահեկանութիւն ունէին հանրութիւնը հետաքրքիր պահելու: Հիմակ թէեւ մեռելատիպ հանդարտութիւնը ազգային կեանքը կը պատանէ, բայց ժողովուրդը որ ընթերցասէր եղած է ու նոր գիրք չի գտներ, կը կարդայ ինչ որ կը գտնէ, անոնք գրական թէ անգրական ռեով իրեն հրամցուին: Բայց ինքզինքը գոնէ ամբողջովին օրուան խնդիրներուն չնուիրող գրագէտը կ'ուզէ հրատարակել այնպիսի երկասիրութիւններ, որոնց ստեղծմանը համար ոչ միայն երկարատեւ աշխատութեանց կարօտ է, այլ նաեւ պէտք է բարձրագոյն կրթութեամբ նախապատրաստուած միտք մըն ալ ունենայ: Պէշիկթաշլեան որպէսզի պզտիկ բանաստեղծութիւն մը՝ Հիւկոյին «Ուրուականները» զարմանահրաշ գեղեցկութեամբ հայացներ, հարկ էր որ հայ լեզուն արդէն երկարամեայ աշխատութիւններով խորապէս եւ հիմնովին սորված ըլլար:

Մխիթարեանց դպրոցներուն կամ ուրիշ ուսումնարաններու մէջ, կամ թէ ինքնաշխատութեամբ զարգացած երիտասարդներ չէին կրնար մէկ օրէն միւսը գրական գործեր արտադրել: Բայց հետզհետէ ունեցանք մեծ արժանիքներով օժտուած թարգմանիչներ ու հեղինակներ, որոնցմէ ոմանք մինչեւ իսկ հոյակապ կրնան համարուիլ: Արեւմտեան հայոց նոր գրականութեան հիմնադիրներն են Պէշիկթաշլեան, Օտեան, Ռուսինեան, Դուրեան, Շիշմանեան, Թերզեան, Գարագաշեան, Նար-Պէյ, Հիսարլեան, Ահէմեան, Աղաբէգեան, Ստեփան Ոսկան, Յակոբ Ոսկան, Զօրայեան, Մամուրեան, Զիլինկիրեան

եւ դեռ ուրիշներ: Ասոնցմէ ոմանց անունները հանրածանօթ են, եւ միասին ալ իրենց գրուածները. ուրիշներ նեղ շրջանի մը մէջ հանչցուած կը մնան: Կան ալ որ բազմահոշակ համբաւ կը վայելեն, բայց իրենց գործերը հիմակ հանրութեան անծանօթ են, որովհետեւ անոնք օրագիրներու մէջ ցիրուցան մոլորուած են. այսպէս՝ Գրիգոր Օտեան:

Եթէ նախորդ քսանէն երեսուն տարուան շրջանի մը գրական գործերը այսօր մեծ մասամբ անմատչելի կամ անծանօթ կը մնան, բայց անոնք օրը օրին իրենց ազդեցութիւնը ունեցած են պատրաստելու համար ապագայ մը, որ 1880էն մինչեւ մեր օրերը կը յանգի: Լեզուական ու գաղափարական շատ մը դժուարութիւններ հարթած վերջացուցած են, ու իրենց յաջորդներուն ժառանգութիւն թողած են հոգևով ու տարազով ըստ բաւականին եւրոպականացեալ թարմ գրականութիւն մը:

Ռուս եւ թուրք պատերազմէն յետոյ թէեւ նոր կեանք մը կ'այգորենք, բայց տարակոյս չկայ թէ ո՛չ մէկ օրէն միւսը նոր մարդերու երեւումը հնարաւոր էր, ո՛չ ալ հողէն նոր գրականութեան մը յանկարծուստ ժայթքումը: Նախորդ սերունդէն մնացած ժառանգութիւնն էր, որ բարեշրջական բարգաւաճմամբ պիտի ստեղծէր նորագոյն գրականութիւնը, ձեռամբ նոր հասնող երիտասարդութեան: Պատկերացնելու համար այդ նոր թուականը, որ 1880էն յետոյ կը բացուի, պէտք է փնտռենք միջին կէտ մը, որմէն երբեմն քանի մը տարի ետ-ետ երթալով, երբեմն ալ քանի մը տարի յառաջանալով, հետզհետէ իրարու շաղկապենք անցեալն ու ներկայ մը, որ մինչեւ մեր օրերը պիտի

հասնի: Այդ կետը «Արեւելք»ի հիմնադրութեան տարուանը մէջ կը գտնենք, 1884ին:

Գ.

«Արեւելք»ին հիմնադրութիւնը: Ծրագիրը:

Խմբագրական տկարութիւնները:

Զգտումը: Ռուսահայոց հետ յարաբերութիւնները:

Երբ 1884 թուականը կը մտնենք, գրական նորութիւնը եւ ազգային կարեւոր դէպքը «Արեւելք» թերթին երեւումն է, Յունուարի 1ին:

Կ. Պոլիս 1876ին Հայաստանի կրթութեանը համար ընկերութիւններ կազմող երիտասարդութեան պարագլուխներէն ոմանք հիմակ ալ իրենց սեփական մեծ օրաթերթի մը հրատարակմանը կը ձեռնարկէին, հանրային ընդհանուր կեանքին մասնակցելու խորհրդով: Նոր թերթին առաջին թիւը ծրագրի նմանող յայտարարութիւն մը կը հրատարակէ, որուն մէջ ուշագրաւ է Ռուսիոյ հայոց մամուլին ակնարկութիւնը: «Հայոց մամուլը, կ'ըսէ «Արեւելք», երկուքի կը բաժնուի. թրքահայոց մամուլ, ռուսահայոց մամուլ, բայց տարբերութիւն մը կայ այս երկու պաշտօնակից մարմիններու միջեւ: Ստեփաննոս Նազարեանց գծեց ռուսահայոց մամուլին համար միանգամ ընդ միշտ մի այնպիսի ուղղութիւն, որուն սթափիչ ազդեցութեան ներքեւ հասարակաց գիտակցութիւնը զարգանալով, պարբերական մամուլը դարձաւ անհրաժեշտ պիտոյք մը ռուսահայ ժողովրդի մտաւորական պահանջներուն համար»:

Այս տողերը գրողները անշուշտ իւրովի հարցուցած ըլլալու չեն, թէ պատրաստուած Ստեփաննոս Նազարեանց մը ունի՞ն կամ ոչ. սակայն յայտարարութեան կարեւորութիւնը այն է, որ Թուրքիոյ հայերը քառասուն տարի շարունակ հոխ օրագրութիւն մը ունենալէ յետոյ, նոր երիտասարդութիւնը իրեն համար հրապարակագրութեան մտատիպար օրինակը կ'երթայ Ռուսիոյ հայոց դպրոցին մէջ կը փնտռէ: Այս յայտարարութիւնը միանգամայն նշան մըն է Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ հայոց միջեւ մտաւորական աւելի սերտ յարաբերութեանց ստեղծման փափաքներու:

Նորածին թերթը շատ փափկանկատ վարմունքով չի վերարերիր Պոլսոյ եւ Իզմիրի մամուլին համար: Յիշատակելով իր պաշտօնակիցները, կարեկցութեան, արհամարհանքի շեշտով մը կ'աղաղակէ անոնց համար. «Այո՛, դեռ կ'ապրին, այլ որքա՛ն շիջելափառ: Եւ ինչո՞ւ: Ահա այդ «ինչո՞ւ»ն է, զոր ուսումնասիրել ուզեցինք: Կարօտ չէինք դժբախտաբար երկար հետազօտութիւններ ընելու: Խնդիրը պարզ էր: Ժողովրդի մտաւոր եւ բարոյական պահանջը շատ աւելի է քան մամուլէ ստացած գոհացումը»:

Բայց «Արեւե՞լք» ինչ պիտի ընէ այդ գոհացումը տալու համար: «Արեւելք» իր պարտականութեանց առաջինը պիտի համարի լաւ ուսումնասիրել հայ ժողովրդին ժամանակակից կեանքը, իր ամէն երեւոյթներուն ներքեւ, եւ հետամուտ ըլլայ ըստ կարելոյն գոհացում տալ նորա բարոյական եւ մտաւոր պահանջներուն: Պիտի իրագործուի՞ն այս խորհուրդները: Պատասխանը ապագան պիտի տայ: Բայց մինչ այս մինչ այն, նորեկ թերթը խեղճով զգեստաւորմամբ կը ներկայանայ հասարակութեան:

«Արեւելք»ի առաջին տարուան հաւաքածոն հիմակ աչքէ անցընող մը կ'ապշի տեսնելով նիւթերուն խառնակ դասաւորութիւնը, յօդուածներուն անխնամ լեզուն ու կիսատ ոեղով խմբագրութիւնը եւ տառասխալներու շատութիւնը: Բայց ուշադիր դիտող խորհող մը իր ընթերցումը երբ առաջ կը տանի, կը զգայ թէ նորութեան մը հանդէպ կը գտնուի: Գրականութիւնը որոշ նպատակի մը կը ծառայէ: Ապագայի մը պատրաստութիւնները կը տեսնուին: Մասնաւորապէս ջանք մը կայ Ռուսիոյ հայերը սիրել եւ յարգել տալ, ու անոնց սրտին գուգատրոփ բաբախել տալ Թուրքիոյ հայոց սիրտը: Քրոնիկին անմեղունակ երեւոյթովը կը պատմուին դէպքեր, որոնք կրնան մտքերու զարկ տալ եւ զանոնք արթնցնել: Ահա կովկասեան կեանքէն լուր մը, տեղեկութիւն մը որ հասկցողին համար ազգային-քաղաքական դաւանանք մըն ալ է:

«Եւ կովկասցիներն ալ, կ'ըսէ «Արեւելք», ունին առաքինութիւններ, որոնք մեզի համար անհաւատալի են: Օր մը երբ մեզի կը նկարագրէին Կովկասի նոր երիտասարդութեան սիրտն ու հոգին, մենք թերահաւատ էինք, բայց այսօր աչքիս առջեւ ունիմ նամակ մը Թիֆլիսէն, որ շատ տարակոյսներ կը փարատէ: Ի՛նչ նոր ոգի կը տիրէ: Պատանի մըն է, որ կ'աներեւութանայ. ոչինչ տարօրինակ, բայց աներեւութանալու պատճառները գուցէ զարմանալի թուին: Պատանին Աղեքսանդր Գրիգորեան Գօլոշեանց՝ ուսանող է Լազարեան հեմարանին եւ մեծապէս յառաջդիմած է. կը մեկնի հոնկէ, կը մտնէ Թիֆլիս արքունի բարձրագոյն վարժարանը, ուր լաւ կը գնահատեն զինքը: Ուսանաւորներ կը գրէ եւ

բառարան կը շինէ. հոգին կը սլացնէ, յիշողութիւնը կը սրէ եւ իր միակ տենչն է, իր երազն է երթալ-թափառիլ նախնի աներակներուն մէջ: Ընկերները կը ծափահարեն եւ արդէն կ'ողջունեն ապագայ Աբովեան մը: Խեղճ հայրը այժմ կը գրէ. «պարծենում էր թէ՛ պէտք է գնայ աներակները հետազօտելու եւ իրա բանաստեղծութիւնները ճոխացնելու: Ես նորա բոլոր խօսակցութիւնները երախայական ցնորք էի համարում, եւ յորդորում էի նորան աւարտել ուսման ընթացքը, որի հետ սաստիկ սէր ունէր: Բայց տարաբախտաբար իմ բոլոր աշխատութիւնները ի զուր անցան»: Ի զուր այդ խրատները եւ ահա օր մը կ'աներեւութանայ մեր Աղեքսանդրը: Գողթնացիի մը սիրահար, ինքն ալ կ'ըսէ «արձակեցէք, որ տեսանեմ զորչափութիւն աներածոյ տան իմոյ հայրենի»: ու կ'երթայ այդ աներակներուն մէջ, նախնեաց յիշատակներով պարարել իր սիրտն ու միտքը: «Նա առանց ինձ իմաց տալու, կը գրէ հայրը, անյայտացաւ եւ իւր կիսահիւանդ եւ կիսամեռ մայրը թողեց թշուառ դրութեան մէջ»: Այսպէս, ո՛չ հայրական գորով, ո՛չ մայրենի խանդակաթ սէր ու արցունքներ չեն սանձեր անզուսպ ոգին: Հայրը այսօր ամէն ազգասէրներու բարեխօսութեանը կը յանձնէ իւր անառակ որդին: Կովկաս միայն կ'ընծայէ այսպիսի օրինակներ: Երանի՛ անոնց, որոնք դեռ պատանի եւ արդէն իրականութիւն կ'ընեն երէկի երազները: Շատերն ալ երազեցին այդ երազները, երբ իտալական դրօշներու շուքին ներքեւ Մանինի դագաղին կ'ընկերանային, եւ այսօր՝ իրենց սրտին գերեզմանացեալ փլատակներու սուգը միայն կը պահեն»:

«Արեւելք»ի առաջին թիւերուն մէջ Բաֆֆին «Խաչագող»ը իբր թերթօն երեւնալ սկսաւ: Կառավարական տրամադրութիւնը զննելու նախափորձ մըն էր. «Խենթ»ին հետ կապուած անունի մը հանապազօրեայ յիշատակութիւնը ուշադրութիւն պիտի գրաւէ՞ր թէ ոչ: Փորձը առանց որեւէ դիտողութեան անցնելով խմբագրութիւնն ալ համարձակեցաւ իր ընթերցողներուն ծանօթացնել նոյն հեղինակին ուրիշ մէկ գործը, որ ազդեցիկ տպաւորութիւն առաջ բերելու կոչուած էր: «Խամսայի Մելիքութիւնները» թեթեւ իմն փոփոխութեամբ եկան հանրային միտքը գրաւել եւ յուզել: Դեռ մեզի շատ մօտ ժամանակի մը մէջ գոյութիւն ունեցող այդ տեսակ մը հայկական անկախութեան պատմութիւնը իբր դասախօսութիւն կը հաղորդուէր այն ժողովրդին, որուն դպրոցներուն մէջ ազգային հին անցեալի մը ուսուցումն իսկ գրեթէ արգիլուած կը մնար:

Միեւնոյն ժամանակ, Պոլիս տաքութեամբ կը յուզուէին Ռուսիոյ հայոց օրուան խնդիրները: Մասնաւորապէս կաթողիկոսական նոր ընտրութեան մը այժմէութիւնը հանրային հետաքրքրութիւնը կը հրահրէր: Բայց յայտնի կ'երեւնար, թէ նոր օրագրութիւնը իրեն կոչումը էջմիածնի շուրջը դեգերման մէջ չէր փնտռեր միայն: Ամէն ատեն հայը իր կաթողիկոսական խնդիրներովը շահագրգռուած էր. նոր օրագրութիւնը նորութիւն մը պիտի չստեղծէր, որեւէ հարց այս կամ այն կերպ ուսումնասիրութեամբ: Այլ էր երիտասարդ գրագէտներուն մտահոգութիւնը: Հայոց արդի կեանքին փոփոխութեանց ուշադիր հետամտողը կ'անդրադառնար, որ Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ հայոց

զարգացման պայմանները ու հանրային կեանքի կազմակերպութիւնները հետզհետէ տարբերելով, իրենք հայերն ալ կամաց-կամաց իրարու կրնային օտարանալ լեզուով, գաղափարով, զգացումով. եւ օր մը զիրար բոլորովին մոռնալ: Հայութեան երկու մեծ զանգուածները՝ ռուսահպատակն ու թրքահպատակը, անշուշտ էջմիածինով իրարու կապուած կը մնային, բայց պաշտօնապէս միայն, առանց հոգեկան ու մտական հաղորդակցութեանց: Օրին մէկը գրականութիւնը պիտի ջանար բարեյաջող հանգամանքներէն օգտուելով, Արեւելեան եւ Արեւմտեան հայոց մտքերը եւ սրտերը իրարու կապել միացնել:

Կ. Պոլիս 1876ին կազմուած Արարատեան ընկերութիւնը Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ հայոց ուշադրութիւնը դէպի Հայաստան սեւեռեց: Պոլսեցի մը Մկրտիչ Փորթուգալեան՝ Հայաստան կ'երթար իբր Պոլսոյ կրթական եւ գաղափարական պատգամաւորը: Թիֆլիսցի մը՝ Գրիգոր Արծրունի՝ կովկասեան ձեռքը անոր կ'երկնցնէր: Վասպուրականը հայ հայրենիքը անձնաւորեց. Թիֆլիսն ու Պոլիսը անոր շուրջը բոլորեցան, եւ իրենց հետ, ամբողջ Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ հայերը: Հայաստանի մտաւորական վերածննդեան գաղափարն էր, որ Արեւելեան եւ Արեւմտեան հայերը կը միացնէր: Միեւնոյն ժամանակ կը ծագէր ռուս եւ թուրք պատերազմը: Ռուսական զէնքով ձեռք բերուած յաղթանակ մը բնականաբար հզօրապէս պիտի ազդէր Թուրքիոյ հայոց վրայ եւ զանոնք ուժգնօրէն դէպի ռուսահայերը պիտի մղէր: Պատերազմին յաջորդեց Հայաստանի մեծ սովը: Ռուսիոյ հայերը փութացին իրենց

Թրքահայաստակ եղբայրները անօթութենէ փրկել: Սրտակցութեան թուականը ողջունուեցաւ: Այդ քանի մը տարուան ժամանակամիջոցին, Ռուսիոյ հայերը Թուրքիոյ հայոց ամենամեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէին, առանց փոխադարձ ակնկալութեան մը, վասնզի անոնցմէ որեւէ կերպով օգտուելու հարկին մէջ չէին բարեբախտաբար: Այս անշահախնդիր բարեացակամութիւնը մեծ ոյժ մըն էր համերաշխութեան գաղափարին համար:

Յարաբերութիւններու սկզբնաւորութեան բարեյաջող տարիները, Թուրքիոյ հայերը որեւէ որոշ գաղափար մը չունէին Արեւելեան հայոց մտաւորականութեան վրայ: Դեռ 1876ին Արարատեան հիմնարկութեան թուականը «Մշակ»ը անծանօթ էր: Նոյն իսկ այն Արարատեանները, որոնք քիչ յետոյ այնքան սերտ յարաբերութիւններ պիտի ունենային Կովկասու յառաջդիմական թերթին հետ, անոր երեւումէն չորս հինգ տարի ետքը անունն իսկ լսած չէին: Պոլսեցիներէն ոմանք գիտէին թէ «Մեղու Հայաստանի» մը կայ, այսքան: «Մայր Արաքս»ը ամէնուն բերանն էր, առանց հեղինակին անուանը: Միակ հանրահռչակ գրագէտը Նալբանդեանցն էր, իր «Ազատն Աստուած»ովը, ու զինքը կենսագրող վիպագրոյց յիշատակարաններովը: «Մշակ»էն յետոյ եկաւ «Փորձ»ը, որ կովկասեան պարբերականի մը՝ Պոլսոյ եւ Իզմիրի նմանօրինակ հրատարակութեանց վրայ ունեցած անբաղդատելի գերազանցութեամբը զարմացում պատճառեց. ու զարմացումէն հիացում կը ծնէր Ռուսիոյ հայոց համար:

Հետզհետէ ծանօթացան Պոռթեանցին, Աղայեանցին վէպերը: Իսկ Րաֆֆին նորերեւոյթ

մատենագիրը եղաւ: Սակայն «Կայծեր»ը, «Խենթը», «Դաւիթ Բէկ»ը խանդավառութեամբ լափողները Հայաստանի հայերը եղան ու Պոլիս գտնուող հայաստանցիները: Եւրոպայի բարձրագոյն վիպասանութեան ընտելացած պոլսեցի սակաւաթիւ երիտասարդները, եւ՛ ասոնց մէջ անոնք ալ որ նոր գրականութիւնն ու նոր օրագրութիւնը հիմնեցին, Բաֆֆի մէկ կամ երկու վէպը ամբողջապէս հազիւ թէ կարդացած են, ընդհանրապէս «Շէյխ Ջէլալէտտին»ը, որ փոքրիկ է. իսկ ամբողջութիւնը գիտցող մը եզակի բացառութիւն մը պիտի համարուի: Բաֆֆի գաղափարական հզօր ազդեցութիւն մը ունեցաւ, ինչպէս գործնականապէս ալ տեսնուեցաւ, բայց մատենագրութեան վրայ չներգործեց: 1)

Երբ 1876էն սկսեալ Ռուսիոյ հայերը հետզհետէ կը գրաւէին Թուրքիոյ հայոց սիրտն ու միտքը, Թիֆլիսի մամուլն ալ հոգածու ուշադրութեամբ կը հետեւէր Պոլիս, Հայաստան, Կիլիկիա պատահած ամէն դէպքերու, խոշոր ըլլան անոնք թէ մանր, սակայն մեր գրականութիւնը իրենց շատ հետաքրքրական չէր երեւնար: Այդ մամուլին Պոլսէն ստացած եւ հրատարակած ահագնաքանակ թղթակցութիւնները,

1) Փոխադարձ մտերմութեան տաք միջոցին, երիտասարդ սպայ մը, Գրիգոր Նիկողոսեան, Բէդրպուրկէն Պոլիս հասաւ 1881 Յունուար 1ին «Մշակ»ին աշխատակիցը տիտղոսով: Իր անունը «Մշակ»ին Պոլսոյ ընթերցողներուն ծանօթ էր, 1877-78ին էրգրումի պատերազմի դաշտէն թղթակցութիւններովը: Հայ գօրավարներու պատմութիւնները հրատարակեց. Լազարէֆը, Արղութեանցը, Մատթեանցը եւ ուրիշներ ծանօթացուց: Այդ ահեղադէմ տիպարները, գրուած հեղինակին անտաշ, վայրագ ու զօրեղ ոճովը, որ հակադրութիւն մըն էր Պոլսոյ նրբացած հայ-ֆրանսաբանութեան, կը գրաւէին մտքերը:

յօդուածները հիմա աչքէ անցընող մը պիտի տեսնէ, թէ հոն գրական կեանքին շատ քիչ տեղ տրուեր է: Գաղափարական գրականութիւնը անցեալը կը ցոլացնէ ու հեռաւոր ապագան պատրաստելու կը նկրտի. իր զարգացմանը համար մտաւորական հանդարտութեան կարօտ է: Մենք 1884էն ետքն էր որ գաղափարական նոր գրականութիւն մը սկսանք պատրաստել: Ու այդ թուականին ալ Ներսէս Պատքրիարքը կը վախճանէր, եւ անմիջական վերածնունդի լոյսը շահ տկարացած էր. ուստի երիտասարդութեան մէկ մասն ալ իր գործունէութիւնը գրականութեան նուիրեց, որպէսզի մտքերը ուղղութեան մը մէջ դնէ ապագային համար: Բայց 1884էն ետքն ալ գիրքը հազուադէպ երեւոյթ մը եղած է. մտաւորական կեանքը մամուլին մէջ կը խտանար առաջուրնէ աւելի: Դիւրին չէր անոր վրայ խօսիլ, մանաւանդ որ չափազանցօրէն անխոհեմութիւն պիտի համարուէր գրականութեան հոգին ու ձգտումը ամէնուն յստակափայլ պարզել:

Այսպէս ահա, ռուսահպատակ եւ թրքահպատակ հայերը՝ որ տակաւին ութ տարի առաջ իրարու գրեթէ անձանօթ կը մնային, հիմակ գաղափարական կուսակցութեան մը կապովը միացած են: Այդ կապը օրէ օր կ'ամրապնդի Պոլսոյ մէջ իսկ, թուրք կառավարութեան աչքին առջեւ իսկ, եւ անոր խիստ հոկողութեանը հակառակ:

Դ.

«Արեւելք»ին առաջին շրջանը: Հին սերունդէն
մնացողները: Երկրորդ սերունդին ներկայացուցիչները:
«Մասիս»ի եւ «Արեւելք»ի միացումը:

«Արեւելք»ի առաջին շրջանին ուղղութիւնը
իր մեծ գիծերուն մէջ համառօտ մը պարզելու
համար, խօսքը կը փոխանցենք Գրիգոր Զօհրապի:
Հանրածանօթ փաստաբան գրագէտը 1892 Օգոստոսին
«Մասիս» հանդէսին մէջ, որուն խմբագիրն էր,
«Արեւելք»ին պատմութիւնը կ'ամփոփէր հետեւեալ
գնահատումով, որ ճշմարտութիւն մըն է այդ թերթին
սկզբնաւորութեան առաջին տարիներուն համար:

«Պոլսոյ նոր լրագրութիւնը, կ'ըսէ Զօհրապ,
«Արեւելք»ով կը սկսի. աւելի շատ իմաստասիրութիւն
հանրային խնդիրներու, աւելի մօտ տեղեկութիւն
ելրոպական ազգերու վրայ, անհատական գծով
խնդիրներն ու վէճերը տեղի տալով ընդհանուր
տեսութիւններու. հայ լեզուն այս կամ այն
խմբագրապետի գծած անձուկ սահմանները
կոխտեսելով, վերստացած իր ժողովրդեան բարբառի
անկախութիւնը. խմբագրութիւնը՝ դադրելով արհեստ
մը լինելէ, արուեստ դառնալու համար. գրական
նոր սեռեր, գրական նոր մարդերու ձեռքով,
ամէնքը միեւնոյն անփոփոխ նպատակին կապուած՝
հասարակութեան պէտքերուն ըմբռնումը: Ահաւասիկ
նոր լրագրութիւնը»:

Այս ընդհանուր տեսութեան մէջ մենք մասնաւոր
ուշադրութիւն կը դարձնենք գրականութիւնը շօշափող

ակնարկութեանմիայն, որուն նկատմամբ վերապահում ունինք: Նոր լրագրութիւնը հանրութեան աչքերուն մէկէնիմէկ նոր գրականութիւն մը չցուցադրեց, եւ ոչ ալ պատրաստուած նոր գրագէտներու ստուար կամ նօսր խումբով մը ներկայացաւ ժողովրդին առջեւ: Նորութիւնը ժամանակին գործը պիտի ըլլար, թէեւ կարճ ժամանակի մը: Գրական այն բոլոր անունները, որոնք մէկ-երկու տարուան մէջ հետզհետէ յայտնուելով, Արեւմտեան հայոց ժամանակակից մատենագրութիւնը պիտի ներկայացնեն ու մտքերու վրայ պիտի գերիշխեն, այդ անունները դեռ անծանօթ են: Ոմանք Պոլսոյ թաղային վարժարաններէ տակաւին նոր շրջանաւարտ եղած են. իրենց մտքերուն մէջ տեսակ մը գաղափարներ աղօտափայլ ուրուագծիլ կը սկսին. սրտերնին կը խռովի զգացումներէ, որոնց որոշ գիտակցութիւնը չունին. օրուան գրական միջավայրը զիրենք կ'ահաբեկէ եւ կը խրտչեցնէ իր գերմարդկային ձգտումերովը ընդ հովանաւորութեամբ «մեծ» անուններու: Ո՛ր երթան այդ պատանիները, որոնք սրբազան կոչումը կը զգան իրենց անծին մէջ. ինչպէ՞ս քայլափոխեն: Ուրիշներ, թէեւ քիչ մը աւելի տարիքոտ, բայց իրենք եւս շուարեալներ կը թուին: Խանդավառ պատանիներ էին 1878-79ին, ու հիմակ արդէն ինքնամփոփումի պէտքը կը զգան: Իրենց հաւատքին մէջ տկարացածներ են: Ո՛ր երթան, ի՞նչ ընեն ասոնք ալ: Ու ամէնքը սակայն իրարու պիտի հանդիպին «Արեւելք»ի խմբագրատան մէջ, իրարու պիտի կապուին գրական եղբայրակցութեան սուրբ սիրով մը, որուն նմանը յետոյ այլեւս պիտի չշողայ մեր գրականութեան մէջ: Պիտի յառաջանան

ամրակուռ վաշտ կազմած, ըմբոստանալով հիներուն դէմ, եւ հիմը դնելով ընկերաբան.- գեղարուեստ գրականութեան մը: Սպասելով այդ օրուան որ շատ պիտի շուշանայ, առայժմ մենք յիշեցնենք այն ժառանգութիւնը որ 1850ի շարժումէն 1880-84 թուականին մնացած էր:

* * *

Մեռած էին ոմանք այն գեղեցկասէր գրագէտներէն, որոնք 1850ին եւ անկէ ետքը երեւցեր էին. ոմանք ալ դեռ ողջ էին, առանց գրականութեամբ պարապելու: Նախորդ երկու սերունդներու մեծ տաղանդներէն շատերը սակայն դեռ երեւան կու գային: Ասոնց մէջ առաջին տեղը կը գրուէր Գրիոր Օտեան, ոչ թէ յորդառատութեամբը՝ այլ մատենագրական պերճափայլ յատկութիւններովը: Քաղաքական հոյակապ անձնաւորութիւնը, որ 1876ի օսմանեան յեղափոխութեամբը Թուրքիոյ կայսրութեան մէջ ամենագրեցիկ դեր մը ստանձնած էր, որմէն իր ազգն ալ սքանչելապէս պիտի օգտուէր, այդ անձնաւորութիւնը 1881էն ետքը, խորտակուած, ջախջախուած տարագրեալ մըն էր Փարիզ, ուրկէ «Վահրամ» ծածկանունով «Մասիս»ին կը զրկէր յօդուածներ, որոնք 1882-83ի մեր գրականութեան էն պերճ էջերը կը մնան: Բայց Օտեանին գաղափարները, գոնէ իրենց ամբողջութեամբը, պիտի չկրնային հրապուրել նոր հասնող երիտասարդութիւնը, որուն մտքին ու սրտին վրայ, բարեբախտաբար, պիտի չկրնային հզօրապէս ազդել: «Մեծ-վտարանդին» իր հոգեկան վշտերուն ու մարմնական

տառապանքներուն մէջ մխիթարանքի պէտք ունէր. հանդարտութեան ըղձացող մը. անուշ լեզուի կարօտը քաշող մը: Անիկա ակ' մեղմափայլ վերջալոյսը սիրող միսթիքն էր, ու երիտասարդութիւնը միջօրէին կիզիչ արեգակովն է, որ կը տաքնայ, կը վառի, կը բեղմնաւորի ու կը բեղմնաւորէ: Դառնացած սիրտը Հալէվիի «Աբբայ Կոնստանդէն» խնկաբոյր վէպը կը սիրէ եւ զայն իր քրոջը թարգմանել կու տայ, հրաշալի հայաբանութեամբ: Ալպէր Տէլբիի մը «Մարթիզ»ին վրայ կը սքանչանայ, եւ իր խնդրանքովը «Մասիս»ի խմբագիր Կարապետ Իւթիւհեան զայն կը հայացնէ: Ջոլային եւ անոր դպրոցին ամենաջերմ թշնամին է:

Մամուրեան շատցուցած է իր թարգմանութիւնները, ու իբրեւ հրապարակագիր կը շարունակէ գրել, սակայն առանց որեւէ հրապուրիչ եւ ուշագրաւ նորութեանց: Գրիգոր Ջիլինկիրեան միշտ կը մնայ ֆրանսաբան հայերէն գրող մը: Նամակի ձեւով կը հրատարակէ 1882-83ին Կ. Պոլիս ըրած ուղեւորութիւնը: Ոճը ծայրայեղօրէն սեղմուած է. գրական ինչ ինչ հասնելի գիւտերու խառնուած են «եւ սակայն կը շարժի»ն, «ամպոց շփումէն լոյս կը ծագի»ն եւ ուրիշ հասարակ տեղիք, որոնք մեզ հեզնօրէն կը ժպտեցնեն: Պոլսոյ հայկական կեանքը հարեւանցիկ ակնարկ մը միայն կը գրաւէ: Մասնաւորապէս անուշադիր անցած են քանի մը բիւր պանդուխտները: «Հոթենթա նստած, այդ հատորը գրել կարելի էր», կը դիտուի:

Բժիշկ Յովսէփ Շիշմանեան իբր հրապարակագիր եւ վիպասան երեւան կու գայ, Ծերենց ծածկանով: Իր յօդուածները ախորժանքով կը կարդացուին. պատմական հմտութեամբ լեցուն են: Իր վիպասանութիւնները՝ մեր անցեալի կեանքէն

առնուած դիւրընթեռնելի են: «Թորոս Լեւոնի»ն Պոլիս կը հրատարակուի, բայց երկրորդ տպագրութիւնը այլ եւս չի թոյլատրուիր ու Ծերենցի բոլոր գործերը Թիֆլիսէն հրապարակ կ'ելեն, որով անոնց վրայ Պոլիս քիչ կը խօսուի:

Մատաթիա Գարագաշեան, նախկին վիեննացի Միխիթարեան մը, երկասիրեց «Քննական Հայոց Պատմութիւն» մը, շատ հմտութեամբ գրուած: Առաջին հատորը Պոլիս տպուեցաւ, իսկ երկրորդը Թիֆլիս: Քիչ կարդացուած է իր հայեվարին համար, որ գրաբարի եւ աշխարհաբարի այլանդակ խառնուրդ մըն է, ընթերցման համար անտանելի:

Յայտնուեցան կին գրողներ ալ: Տիկին Թագուհի Մելիք Ազարեանց (օրիորդ Շիշմանեան) իր յօդուածներէն զատ գրականութեան մասնակցեցաւ «Գարնան մի ասուպ» վիպակով մը, որ փափուկ զգացումներով գրուած, բարոյական գաղափարներու կը ծառայէ:

Իբր վիպասանուհի մը հանչցուեցաւ տիկին Սրբուհի Տիւսաբ: Իր գործերը «Մայտա», «Արաքսիա», «Սիրանոյշ» աւելի բարոյախօս քարոզներ են քան թէ վէպեր: Անոնց շատ մը էջերը պիտի կրնային իբր առաջնորդող յօդուածներ ընդունելութիւն գտնել, բայց անհնարին էր, որ իբր վիպասանութիւն հաճելի դառնային: Վէպերուն անձնաւորութիւնները հառախօսներ են, ու ոմանք՝ գերաբուն արարածներ: Իրար սիրող երիտասարդ մը ու երիտասարդուհի մը, երբ սենեկի մը մէջ միս մինակ են, սիրահարը իր խօսքը սիրուհիին կ'ուղղէ, զայն «ո՛ կոյս» անուանելով, ինչպէս Գաբրիէլ հրեշտակը իր խօսքը կ'ուղերձէր Մարիամին: «Մայտա»ն քիչ շատ

ընթերցող ունեցաւ, իբր երախայրիք մը, բայց միւս
հատորները աննշմարելի անցան:

Ուրիշ գրողներու ընդհանուր խումբին
մէջէն երեք անուն մասնաւոր յիշատակութեան
արժանի են, վասնզի 1870ի գրական սերունդը կը
ներկայացնեն ու շարունակողները եղան թէեւ ոչ
մեծ յաջողութեամբ՝ հայ գրականութիւնը մտքով
ու ձեռով եւրոպականացնել փափաքողներուն:
Ու ասոնցմէ երկուքը դեռ մինչեւ հիմակ Պոլսոյ
օրագրութեան մէջ կ'երեւին: Այդ երեք գրողներն
են Մինաս Չերազ, Ռէթէոս Պէրպէրեան, Եղիա
Տէմիրճիպաշեան:

* * *

Մինաս Չերազ, որ 1890էն ի վեր ֆրանսերէն
թերթ մը կը հրատարակէ, արդէն 1879էն յետոյ
հայ գրականութեան համար կամաց-կամաց
կ'աներեւութանար: Պերլինի վեհաժողովէն յետոյ
հրատարակեց քաղաքական երկու տետրակ,- եւ
ասոնց հետ՝ օրագիրներու մէջ քանի մը յօդուած,
Եւրոպայէն «Արաքս»ի ղրկուած մէկ-երկու գրութիւն,
կը ներկայացնեն 1879էն ի վեր Չերազին գրական
գործունէութեան հաշուեկշիռը: Կրնանք ըսել թէ, շատ
հաւանօրէն, Մինաս Չերազ մեր գրական շարժումին
վարիչներէն մէկը պիտի ըլլար, առանց Պերլինի
ուղեւորութեանը, որուն հետեւանքովը քաղաքական
գործերու խառնուեցաւ եւ չկրցաւ շարունակել
գրականութեան համար աշխատութիւնները:

«Երկրագունտ» հանդէսը, զոր Շահնազարեան
Կարապետ վարդապետ վաթսուական թուականներուն

Մանչեսթր հիմնած էր, 1869-70 թուականին շարունակուեցաւ Պոլսոյ Նուպար-Շահնազարեան վարժարանին աշակերտներուն խմբագրութեամբը: Մինաս Չերազ, այդ դպրոցը ուսանող, իր առաջին յօդուածները տպագրեց այս հանդէսին մէջ: Անոնք ետքէն «Գրական փորձեր» անունով հատորը եղան: Ասկէ զատ հրատարակած է «Ազգային դաստիարակութիւն», «Գրիչ եւ սուր», «Դամբանականներ»: Այս գործերը իրենք իրենց մէջ նշանաւոր յատկութիւններ չունին, բայց ենթադրել կուտան թէ հեղինակը աշխատութեամբ պիտի կրնար առաջնակարգ հայ գրագէտ մը ըլլալ: Բաւական բան գիտէ. իր նիւթերուն տէրն է, մասնաւորապէս լեզուականին: Տարտղնած, թոյլ ու արձակ ոեռով չի գրեր, այլ՝ զուսպ եւ կտրուկ: Պարբերութիւն մը շինելու ընդունակ է, ինչ որ կարծուածին չափ դիւրին արուեստ մը չէ: Կորով ունեցող կ'երեւի: Դիւրագգած, գորովալիր, փափկամիտ գրագէտը պիտի չըլլայ: Դեռ պատանի եւ արդէն իր «ես»ը ծայրայեղօրէն պաշտող: Մինչեւ 1879 Մինաս Չերազ մեծ գրականութեան համար կրնայ սկսնակ մը համարուիլ. ցոյց տուած յատկութիւնները ապագային համար գրաւական են, բայց երբ Պերլինէն կը վերադառնայ, ա՛լ այնուհետեւ ինչ որ կը հրատարակէ, եւ յատկապէս իր ուղեւորական նկարագրութիւնները «Արեւելք»ի մէջ 1885ին, ամէնքն ալ տկար են: Ո՛չ գաղափար կը տեսնուի անոնց մէջ, ոչ ալ գրական տաղանդ մը կը յայտնուի: Իրաւ է թէ քանի մը գեղեցիկ հատուածներ «Արեւելք»ի ներքին գրաքննութեան կողմէն ջնջուեցան, վասն զի կառավարութեան ուշադրութիւնը արթնցնելու կասկածը կուտային,

բայց հրատարակուածներն ալ գրական համբաւի մը արժանաւոր չեն: Ալ այնուհետեւ Մինաս Չերազատեն մը Կեդրոնական վարժարանին մէջ կրթական պաշտօնեայ, ետքէն ալ Ֆրանսերէն թերթի մը խմբագիր, հայ մատենագրութեան համար յիշատակ մը միայն կը մնայ, որ հետզհետէ պիտի աղօտանայ եւ պիտի մարի, եթէ մատենագրական կարեւոր աշխատասիրութիւն մը զինքը չվերակենդանացնէ:

Ռէթէոս Պէրպէրեան, Խասգեղ թաղին վարժարանին աշակերտներէն է եւ մօտաւորապէս երսունհինգ տարիէ ի վեր ծանօթ է իբր ուսուցիչ եւ գրող մարդ: Արձակ եւ ոտանաւոր բազմաթիւ գրածներ ունի հեղինակութիւն եւ թարգմանութիւն, ու կը շարունակէ գրել: Իր արժանիքներուն առաջինը ատենաբանելու ձիրքն է: Յորդահոս կը խօսի, ընդհանրապէս դատարկաբան մը չէ, բայց երկարաճառ է ու կրկնութիւններէ չի խորշիր: Ծանր լրջութիւն մը կը յատկանշէ իր ատենաբանութիւնները, որոնց մէջ սակայն հազուադէպ է նորութեան մը հանդիպիլ: Գրաւոր գործերն ալ ճառախօսութեանցը հանգունատիպ են: Գլխաւոր հեղինակութիւնն է 1883-84ին հրատարակած կարգ մը քրոնիկները, որոնք իբր հատոր ալ երեւցան «Մարդիկ եւ իրք» վերնագրով: Օրը օրին ապրուած կեանքի այդ պատկերներն ալ տարապայման լրջութեամբ ծանրաբեռն են: Անոնք ալ ճառախօսութիւններ են կամ առաջնորդող յօդուածներ, եւ յաճախ յաւիտենական բարոյականի մը դասախօսութիւնները, որոնք երբ փրփրեալիս զայրոյթի մը բորբոքմամբը հրապարակը կը նետուին, ժպտիլ կու տան, վասնզի բռնագբօսիկ բան մը կը մատնեն:

Պէրպէրեան քանի մը օտար լեզուի հմուտ է, իսկ հայերէնի՝ քաջատեղեակ. գրաբար հրատարակութիւններ ալ ունի: Իր սիրած լեզուն այն գրաբարախառն աշխարհաբարը եղաւ, որ խժոժալուր կը հնչէ ու անհասկնալի է, բայց երեսուն տարիներու յամառ դիմադրումէ յետոյ, վերջապէս հպատակեցաւ ժամանակակից հայեւարին: Միտք մը պէտք է, որ արտակարգ նախապաշարմամբ հնշուած ըլլայ, որպէսզի աւելի քան քառորդ դար անկարող գտնուի ըմբռնել լեզուական բնաշրջումի անդիմադրելի օրէնքները, որոնց կը հպատակին ժամանակակից գրագէտները կէս դարէ ի վեր: «Առաջին տերեւք»ին հեղինակը, «Հերման եւ Տորոթէ»ին թարգմանիչը, հակառակ իր լեզուագիտական տաղանդին, չկրցաւ մեր աշխարհաբարին զարգացմանը սատարել, վասն զի անբնական, ուստի եւ անմատչելի լեզուով մը գրեց: Ու պէտք մը չենք տեսներ երկարօրէն փաստաբանելու, թէ անհնարին է ժողովուրդի մը մտաւորական զարգացումին նպաստել, անոր գաղափարներուն վրայ պահպանողական կամ յառաջդիմական ազդեցութեամբ ներգործել, երբ այդ ժողովուրդին կը խօսուի չհասկցուելիք բարբառով մը:

Եղիա Տէմիրճիպաշեան, իսկականէն զատ ուրիշ շատ մը անուններով ալ հանչցուած է, որոնց մէջ էն ծանօթը «Գրասէր Ատում»ը: Չերագի ու Պէրպէրեանի պէս ինք ալ Խասգեղ թաղէն է եւ աշակերտած է Նուպար-Շահնազարեան վարժարանին: Երսունըհինգ տարիէ ի վեր անդադրում շարունակութեամբ կը գրէ: Հրատարակած էջերը բիրերով կը համրուին: Եթէ անոնց մէջէն ընտրանօք փոքր հաւաքածոյ մը

ընել կարելի ըլլար, այդ հատորիկը պիտի կրնար իբր մեր ժամանակակից մատենագրութեան լուսագոյն գործերէն մէկը մնալ եւ միշտ կարդացուիլ:

Շատ դժուարին է այս հեղինակը դատել: Իրմէն էջ մը ընթերցողին համակրանք կը ներշնչէ, եւ ուրիշ էջ մը հակակրանք կ'ազդէ: Ու նոյնիսկ միեւնոյն յօդուածին շարունակութեանը մէջ շուարած կը մնաս որոշելու համար որ փախուկի՞ մը թէ առողջ մտքի մը հանդէպ կը գտնուիս: Հարիւրներով օրինակներ այս հաւաստումս կրնան ապացուցանել. անոնցմէ հատ մը միայն պիտի յիշատակեմ, գաղափար մը տալու համար այս հանրածանօթ գրագէտին մտաւորական կազմուածքին վրայ:

Պոլիս 1887-88 թուականին օրագրութեան մէջ վիճաբանութիւն բացուեցաւ մեր տառերուն պոլսական ու արարատեան հնչումներու տարբերութեանց մասին: Այս առթիւ Տէմիրճիպաշեան «Արեւելք»ի խմբագրութեան կը տանի լրջօրէն ուսումնասիրուած յօդուած մը, որ իբր զուտ մասնագիտական խնդիր մը, տպարանին կը յանձնուի առանց ներքին գրաքննութեան կողմէն նախապէս ամբողջակի ընթերցման: Թերթը մամուլին տակ դրուելու միջոցին է որ խմբագրութիւնը պատրաստուած էջերը կարդալու ատեն կը տեսնէ թէ յօդուածագիրը բ, պ, գ, կ, դ, տ տառերուն արտասանական խնդիրները քննելէ յետոյ, անմիջապէս հառաչածայն ոգում մը կ'ուղերձէ առ Նիրվանան հնդկային, անոր ծոցը անէացեալ հանգչելու՝ պաղատագին աղերսանքներով: Յօդուածագիրը վերջին տողերուն ջնջումը չի թողատրեր, իսկ ամբողջին ալ յետածգումը անհնարին ըլլալով, գրութիւնը անփոփոխ հրատարակ կ'ելլէ:

Տէմիրճիպաշեան միշտ փոփոխական մը եղած է, իր մէկ օրը միւսին չէ նմանած: Որոշ գաղափարներու մարդը չէ, որեւէ հաստատ կամ անհաստատ համոզում չունի, իմաստասիրական դպրոցի մը չ'աշակերտիր: Անշուշտ կ'ընդունինք, թէ խորհող միտք մը միշտ միեւնոյն համոզումներով կաշկանդուած մնալու պարտաւոր չէ: Շարունակ սորվելու եւ մտածելու աշխատութեան պէտք պիտի չմնար, առանց ինքզինքը սրբագրելու ցանկութեան: Տարրական ճշմարտութիւն մըն է, թէ «անո՛նք չեն փոխուիր, որ չեն մտածեր», բայց գրագէտ մը երբ Երկուշաբթի առտու իբր հաւատացեալ մը կը ներկայանայ ժողովրդին ու Երեքշաբթի անհաւատ մը, երբ Չորեքշաբթի հոգեպաշտութիւն կը քարոզէ եւ Ուրբաթ նիւթապաշտութիւն, եւ Շաբաթ օր՝ յօդուածի մը սկիզբը ինքզինքը Օկիւսթ Քոնթի, Սբէնսըրի եւ Լիթրէի աշակերտ դաւանելէ յետոյ, յօդուածին կիսուն ահա խաչին կը փարի եւ իր «արիւնոտ սիրտը» Քրիստոսի ոտքերուն տակը կը դնէ, յաշորդ շաբթուն Քրիստոսի դէմ մարտնչելու պայմանաւ, այն ատեն կը հասկնանք, թէ շատ խորհելով փոփոխութիւն կրող լուրջ մտքի մը հետ չէ, որ գործ ունինք:

Բայց Տէմիրճիպաշեան կը նմանի Վենետկեան այն նեղլիկ ջրանցքներուն, որոնք մէկ արեւածագէն մինչեւ միւսը ալագոյն կ'երփերանգին մերթ զուարթատես, մերթ մելամաղձիկ, մերթ պայծառափայլ մերթ նսեմաստուեր՝ ըստ օրուան պահուն, եւ ա՛լ ինչպէս որ իրարու քով վազեն, իրար ետ մղեն, իրար համբուրեն, իրար բզկտեն, իրարու աղապատին ու

իրարմէ փախչին ճառագայթներն արեւուն, բազմերփին գոյները վարագոյրներու՝ կարմիր, շափուղեայ, կանաչ, դեղին, կապոյտ, ու՝ ցոլացումներն հանդիպակաց տաճարներու, պալատներու, տնակներու: Գրական այդ յարափոփոխ մարդը զգայնիկ մըն է. հրճուանք մը, մահ մը, փայփայանք մը, թշնամանք մը, օդին փոփոխութիւնը, իրիկնամուտ մը, օրուան որեւէ մէկ ժամը, ընթերցումի մը տպաւորութիւնը, յիշատակի մը զարթնումը, մարդկային շարութեան մը, առաքինութեան մը լուրը, վերջապէս՝ կեանքի այն բոլոր դիպուածները, որոնք կուգան, կ'անցնին, կ'երթան, կը վերադառնան, անոնք ամէնքը Տէմիրճիպաշեանը գրչին ու թուղթին կը վազցնեն: Սրտագրաւ էջեր շատ գրած է: Դագաղներու շուրջը թափած արցունքները հոգիէ բխած են ու դեռ մինչև այսօր անոնք կը նամէտեն հոգիներն անոնց որ աներեւութացեալներ ճանչցեր են: Տրտմաթախիծ կը մեղկացնէ հոգիդ, երբ հիւծախտաւորներու մահճի շուրջը կը հեծկլտայ: Ժամանակը մաշեցուցած չէ Մելանիայի քրոնիկները, վասնզի խանդավառութիւնն է եղած անոնց ներշնչարանը:

Տէմիրճիպաշեան ուրիշները շատ սիրած է. միշտ գուրգուրական խանդաղատանքով իր թեւերուն ներքեւ համապարփակած է ամէն նոր գրողներ, ու անոնց հետ՝ հիները կամ հինցողներն ալ: Երբեք նորածիլ խոտի մը վրայ կոխել ուզած չէ, խորհելով որ «թերեւս անոր ներքելը կեանք մը պահուլտած կայ ու օր մը կրնայ բացուիլ ու ուռճանալ»: Իր գգուանքները յաճախ մահաբեր եղան սկսնակներու, որոնք երես առին, շփացան:

Տէմիրհիպաշեան եթէ ուրիշները գգուեց, իր անձին համար աւելի սիրովառ եղաւ, ինչ որ աններելի յանցանք մը չէ, բայց դժբախտութիւնը այն եղաւ, որ իր անձը, իր ընտանիքը, իր ազգականները, ներքին կեանքի բոլոր մանրամասներովը շարունակ բազմաթիւ տարիներ գրական հանդիսաբեմին վրայ ցուցադրեց. գրական ամօթխածութիւնը չյարգեց: Պիտի կրնար լաւ վիպասան մը ըլլալ, եթէ իր եւ իրեններուն ցաւերը փոխանակ մերկապարանոց հրապարակ դնելու, զանոնք մարմնացնէ՛ր մտացածին անձնաւորութիւններու մէջ, որոնց կեանք ու հոգի պիտի ներշնչէր իր զգայնութիւններովը:

Տէմիրհիպաշեան գեղո՞ն գրագէտ մըն է: Բառերուն բանաստեղծել կու տայ. անոնցմէ լոյս ցատկեցնելու, զանոնք գունագեղ ընծայելու գաղտնիքը ունի: Գեղարուեստական պարբերութիւններ շինելու տաղանդին տիրացած է: Ոչ ոքին աշակերտն է, ոչ ոքին ալ վարպետն է եղած: Օտեանին, Ռուսինեանին նման ինքն ալ կը գրէ աշխարհաբարով մը, որ մեր ընթացիկ ու օրէ օր կատարելագործուելու վրայ եղող լեզուն չէ: Այդ մինչեւ աստիճան մը նորալուր աշխարհաբարները տհաճելի չեն հնչեր, բայց ոչ ոք կարող է անոնց նմանողը ըլլալ, ոչ ոք ալ կ'ողբէ հետեւիլ:

Այս հանրածանօթ գրագէտը շատ բան կարդացած է, բայց շատ բան իւրացուցած չէ: Ամէն տեսակ նիւթերու վրայ գրելու մոլութենէն բռնուեցաւ, առանց մէկ նիւթ մը խորապէս ուսումնասիրած ըլլալու. ուստի եւ գեղեցիկ ոճով մը գրուած բազմակոյտ յօդուածներ մեր գրականութեան տալէն յետոյ, չի կրնար մտաւորական կեանքին մէջ

ժողովուրդին վրայ տիրապետող առաջնորդ մը
համարուիլ: Եւ անձնամոլ գրականութեան հիւղին
մէջ ցաւագար հետեւողներ ունեցաւ:

* * *

Թէն 1850էն ի վեր Իզմիր ու Պոլիս բազմաթիւ
թերթեր հրատարակուած էին, բայց անոնցմէ շատերը
այլեւայլ պատճառներով աներեւութացեր էին:
Թիւրքիոյ հայոց անդրանիկ օրագիրը, «Արշալոյս
Արարատեան», դեռ 1884ին իբր շաբաթաթերթ կը
հրատարակուէր Իզմիր, բայց շատ չանցած, դաւի մը
գոհ երթալով պիտի խափանուէր: Պոլիս հայատառ
թրքաբարբառ երեք թերթ կը հրատարակուէր, մինչ
հայերէն լեզուով «Մասիս»ը միայն: Կային ուրիշ մէկ-
երկու օրագիր ալ, բայց մերթ ընդ մերթ երեւան կու
գային: Երիտասարդ հրապարակագիր մը, Բիւզանդ
Քէչեան որ 1879ին յայտնուած էր, իբր աշխատակից
մը «Մասիս»ին մէջ մտնելով, կարող եղաւ, իր
օրագրողի առաջնակարգ յատկութիւններովը,
հինաւուրց թերթը երիտասարդացնել, զայն
յեղաշրջել ու գրականութեան հանդիսարան մը
եւ վիճաբանութեան մարզարան մը ընել: Բայց
գանգատ մը կը տիրէր, թէ Թուրքիոյ ամբողջ
հայութիւնը հայերէն միակ թերթի մը ձեռք մնացեր է:
«Արեւելք»ին հրատարակութիւնը հանրային պահանջ
մը կը գոհացնէր: Սակայն նոր թերթին երեւումէն
քանի մը ամիս ետքը տեսնուեցաւ, թէ ո՛չ «Մասիս»ը,
ոչ «Արեւելք»ը պիտի կրնային դիմանալ. երկուքէն
մէկուն անհետացումը անխուսափելի չարիք մը
կը թուէր: Գլխաւոր պատճառը, որով երկու թերթ
միաժամանակ չէին կրնար ապրիլ, այն էր, որ գիները

սուղ էին: Օրագիր մը հատով կը ծախուէր 40 փարայի (մօտաւորապէս 6-10 կոպէկ). տարեկան բաժնեգինը. նոյն համեմատութեամբ. ուստի երբ «Մասիս»էն երկու-երեք հարիւր բաժանորդ «Արեւելք»ին անցան, հինաւորց թերթը սարսեցաւ: Այդ գումարը իր բոլոր շահը կը ներկայացնէր, խմբագրական ծախսերը մէջ ըլլալով: Իսկ «Արեւելք», որ դրամագլուխ մը դրած էր, զայն սպառած տեսնելէ յետոյ, իրեն անհնարին էր «Մասիս»էն առած կամ նոր ստացած քանի մը հարիւր բաժանորդներովը ապրիլ: Գիներու զեղչում մը երկու թերթերն ալ պիտի փրկէր: Փորձը ետքէն ցոյց տուաւ, որ աժանագին լրագրութիւն մը իր առջեւը ծաւալման մեծ ասպարէզ բաց ունի: Բայց այդ միջոցին «Արեւելք»ի վարչներէն ոմանք կ'ընդդիմանային գինը աժանցնելու որեւէ առաջարկի, իսկ «Մասիս» նորութեան փորձը ընելու համարձակութիւն չէր ունենար: Չմոռնանք նաեւ որ օրագիրները այն ատեն հիմակուան պէս ծանուցումներով առատօրէն օժտուած չէին: Այս դժուարին կացութեան մէջ, «Մասիս»ի տէրը՝ Կարապետ Իթիւհեան, եւ «Արեւելք»ի վարչութիւնը համաձայնեցան երկու թերթերուն միացմանը: Միացում բառը ճիշդ չէ. «Մասիս»ը կ'աներեւութանար, անոր տէրը «Արեւելք»էն ամսական որոշ գումար մը ստանալով:

Այս միացումը հայ մամուլին համար, ազգային կեանքին համար դժբախտութիւն մըն էր, որուն դառն հետեւանքները շուտով զգալի պիտի ըլլային, ինչպէս կը տեսնենք յաջորդ էջերուն մէջ:

«ԲԱՆՆԲԵՐ»

(ստորագրուած)

Ա. Գիրք, 1903

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅՈԾ
ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ե.

Յետ միացման: Նոր գրականության ձգտումը: Պանդուխտին կեանքէն: Վէպին կոչումը նորերուն համար: Վիպագիրները: Այլեւայլ հիւղեր մշակողներ: Ռուս եւ ռուսահայ գրականութիւններուն վրայ: Ակնարկ մը օրագրութեան: Շրջանի մը փակումը:

«Մասիս» եւ «Արեւելք» 1884 Յուլիսի 1ին միացան: «Արեւելք» իրեն վերապահելով ամէն օր երեւնալու իրաւունքը, երսուներկու տարուան միւս թերթը շաբաթականի կը վերածէր 1884 Սեպտեմբերին: «Մասիս»ին իբրեւ օրագիր աներեւութացմամբը, հանրային կեանքի վրայ հսկողութիւնը եւ հանրային կարծիքին ղեկավարութիւնը նորէն միակ թերթի մը մենաշնորհը կը մնային: Օրագրական բռնակալ միապետութեան թուականը վեցամսեայ փակումէ մը ետքը վերստին կը բացուէր: Բայց ի մի ձուլումը մեծկակ օգտակարութիւն մըն ալ ունեցաւ. նոր զարթնող գրական ուժերուն համախմբումը դիւրացուց: Մէկ խմբագրատան մը մէջ 1884էն յետոյ իրարու հանդիպող երիտասարդները, «Արեւելք»ի եւ «Մասիս»ի միջեւ երկու ջոկատի բաժնուած մնալով, հաւասարապէս տկարութեան պիտի դատապարտուէին եւ պիտի չկարենային արտադրել գրական այն ամբողջակի գործը, որ ներդաշնակ ստեղծագործութիւնն է միմեանց վրայ

փոխադարձաբար ազդող, իրար ներշնչող մտքերու եւ սրտերու:

Արեւմտեան հայոց գրական պատմութեան գլխաւոր էջերը ասկէ ետքը եւ մինչեւ 1891, պիտի փնտռենք միացեալ երկու թերթերուն մէջ, ուր վիպակները, յօդուածները, քրոնիկները, երգիծաբանականները իրարմէ որքան որ ալ անջատ ըլլան, բայց եւ այնպէս ընկերական գրական, լեզուական համանման գաղափարներով զանգուած ամբողջութիւն մը կը պատկերացնեն:

Սակայն միացման առաջին շրջանը նիւթական ձգտում մը եղաւ միայն եւ ոչ թէ մտաւորական ուժերու համախառնում: «Մասիս» նոր բան մը չէր տաներ «Արեւելք»ին, իր գլխաւոր խմբագիրը Բիւզանդ Քէչեան նոր թերթին հիմնադրութեան օրէն, անոր արտաքին քաղաքականութեան վարիչն էր եղած, միեւնոյն պաշտօնը շարունակելով «Մասիս»ի մէջ, որուն ազգային տեսութիւններն ալ կը գրէր, բայց ինքը նորութիւն մը չէր: Հրապարակագրի եւ օրագրողի համբաւը վայելելով հանդերձ, գրականութեան օտարոտի կը մնար: «Արեւելք» եւս ժողովուրդին չէր ներկայացներ պատրաստուած գրագէտներու խումբ մը: Նոր թերթին մէջ նոր երկու անուն միայն երեւցած էին ուսումնական յօդուածագիր մը եւ քրոնիկագիր մը: Առաջինը՝ Յովսէփ Եուսուֆեան գիտութեանց հետամուտ երիտասարդ մըն էր, որ չոր ու ցամաք տեղեկութիւնները սրամտութեամբ համեմելով զանոնք ախորժելի կ'ընէր: Իսկ քրոնիկագիրը, որ «Արեւելք»ին ազգային յօդուածներն ալ կը գրէր, բազմաթիւ հակառակորդներ ու նաեւ բարեկամներ ալ

ունեցաւ: Տարիներ ետքը Գրիգոր Զօհրապ՝ խօսելով այդ քրոնիկագրին վրայ կ'ըսէր. «Իր մշտնջենական պատիւը պիտի ըլլայ մեր մէջ, առաջին անգամ ինք տանիլը, մօտեցնելը գրականութիւնը ժողովուրդին՝ փոխանակ ժողովուրդը բերելու անխախտ գրականութեան մը անմատչելի բարձունքին: Իրմով սկսած ու քաջալերուած է միշտ այն երիտասարդ գրողներու շարքը, որ մեր հրապարակագրութեան այժմու ռամիկ, թէ որ կ'ուզէք, բայց հասկնալի և սրտի մօտիկ հանգամանքը տուած է»:

Երբ Զօհրապ այս նկատողութիւնը կ'ընէր, մինևոյն ատենը, 1892, Արշակ Զօպանեան հետևեալ տողերը կը գրէր.

«Մեր գրականութիւնը ոչ միայն իր գոյութեան իրաւունքն ունի այսօր, այլև ամբողջ պատմութիւն մը արդէն: Անիկա կը սկսի լեզուին համար՝ Մամուրեանէն, որ առաջին անգամ հշմարիտ աշխարհաբար մը գրած է, կից մը տալով գրաբար ասութեանց ու ռամկական բառերու ջիղն աւելցնելով իր ոճին մէջ, և բուն գրականութեան համար՝ Օտեանէն արձակի մէջ եւ Դուրեանէն ոտանաւորի մէջ, երկուքն ալ մեծ անկեղծներ, մին իր գաղափարներու ճոխ պաշարով ակադձելով հասուն ու ճարտար ոճ մը, աշխարհաբարը ճկելով ֆրանսական գրականութեան նրբութեանց. միւսը՝ միամիտ տաղերու մէջ երգելով իր ցաւն ու իր վէրքերը, իր կեանքէն հանելով իր ներշնչումն, իր լեզուն, իր բացատրութիւնները, հշմարտապէս աշխարհաբար ոտանաւորներ գրելով առաջին անգամ: Պարոնեան դասական հեղինակաց նմանող ըլլալով հանդերձ կը սկսի դիտել, կեանքի պատկերներ գծել, առտնին ու հանրային

աննման ծաղրանկարներ, պարզ, ճաշակաւոր ու կանոնաւոր աշխարհաբարով մը: Յետոյ «Արեւելք»ի քրոնիկագիրը կու գայ եւ կը ծնի բնապաշտ դպրոցը. խմբագրական, քրոնիկ, նորավէպ, վիպակ, ամէն բան կը գրէ, ընկերական խնդիրներ ձեռք կ'առնէ, դատեր կը պաշտպանէ, գրականութիւնը ատեան մը կ'ընէ, կը խորհրդակցի, կը խօսի, կը վիճաբանի, կը խածնէ, կը կսմռթէ, կը խնդայ, կը բռնէ հրապարակը: Բայց ինչ որ կը պակսի իրեն, գեղեցկագիտական զգացումը, արուեստագէտին հոգին է:

Ինչպէս այս վկայութիւններէն ալ կը տեսնուի, «Արեւելք»ին եւ «Մասիս»ին գրագէտները ժողովուրդին սրտին մօտիկ պիտի խօսին և գրականութեան միջոցաւ ընկերական խնդիրներ պիտի յուզեն: Բայց այդ «ընկերական խնդիր» բացատրութիւնը պէտք չէ այդ բառերուն կատարելապէս եւրոպական իմաստովը հասկնալ: Հայը՝ երկրին պետական վարչութեան վրայ ազդեցութիւն մը չունի, որպէսզի իր մամուլն ալ եւրոպականին պէս ընդհանրական ձգտում ունեցող նպատակներ առաջադրէ իր գործունէութեանը: Ու արդէն իսլամին համար ընկերական խնդիր չկայ: Բայց հայ ցեղը Թուրքիոյ մէջ կ'ապրի նաեւ իրեն սեփական կեանքով մըն ալ, որ իր «ընկերական խնդիրները» ունի: Հայը առանձինն ինքնավար մարմին մը կը կազմէ իր կրթական առանձնաշնորհումներովը, իր բարեգործական հիմնարկութիւններովը, իր եկեղեցիովը, որմէն կը բխին անհատական կեանքին վրայ իշխող օրէնքները: Հայը կրնայ ներքնապէս մեծ բարեկարգութիւններ իրականացնել, առանց Օսմանեան կառավարութեան կողմէն որեւէ արգելքի

հանդիպելու: Իսկ այդ գուտ հայկական անկախ կեանքէն զատ կան նաեւ թուրք իշխանութեան եւ մահմետական ցեղերու հետ յարաբերութեանց խնդիրները, որոնք կենսական կարեւորութիւն ունին հայ ցեղին ընդհանուր կեանքին համար: Ժողովուրդը պէտք է պատրաստուի հետզհետէ լուծել եւ այդ խնդիրներն ալ, որոնք սակայն քաղաքական հանգամանքներու մէջ ներկայանալով, գրողները զգուշաւորութեան կը պարտաւորեն:

Նոր դպրոցին գրողները ունէ որոշ կարգով մը չենք ներկայացներ. ոչ ոքին ժամանակի առաջնութիւն կրնանք տալ: Ամէնքն ալ գրեթէ միեւնոյն միջոցները երևցան. իրենց զանազան յօդուածներուն հրատարակութեամբը օրէ օր աւելի ու աւելի ճանչցուեցան ու հրապարակը բռնեցին: Նաեւ՝ իւրաքանչիւրին աշխատութիւնները ամբողջովին մէկանց չենք ծանօթացներ: Ինչպէս որ այս տեսութեան առաջին տողերուն մէջ ըսինք, մեր գրականութիւնը եւ մեր հանրային ազգային կեանքը իրարմէ չեն կրնար անջատուիլ: Մենք 1884էն 1890, 1890էն 1896, 1896էն 1902 տարբեր տարբեր կեանքերով ապրած ենք. գրագէտներն ալ ազգային սրտին ու մտքին օտարախորթ չեն եղած: Իրենց ժամանակին մարդերն են մշտանորոգ մտքով:

* * *

Նոր գրականութեան առաջին շրջանին մէջ, շատ համակրանք գրաւող հեղինակներէն մէկը եղաւ Մելքոն Կիրեճեան՝ Հրանդ ծածկանունով

ճանչցուած: Երիտասարդ գրողը քանի մը տարիէ ի վեր ծանօթանալ սկսած էր, երբ 1888-89ին «Պանդուխտի կեանքէն» նկարագրութիւններովը մէկէնմէկ նշանաւոր հանդիսացաւ: Հայերէն լեզուի այդ ուսուցիչը թէեւ ֆրանսերէնի քիչ շատ հմուտ, բայց եւրոպական ազդեցութեան չենթարկուեցաւ, գործնականապէս ցոյց տուաւ, թէ հնարաւոր է հայկական անարատ ոճով ալ գեղեցկօրէն գրել:

Քանի մը տարիէ ի վեր նոր երիտասարդութիւնը կը մտածէր, թէ Հայաստանի վիճակին բարւոքմանը համար Արեւմտեան Եւրոպայի վրայ մեր չափազանցօրէն յուսադրութիւնը, հայ ժողովուրդին մէջ օրէ օր կը տկարացնէր ինքնօգնութեան գաղափարը: Ըղծացեալ նպատակի մը հասնելու ապահովագոյն ճամբէն հետզհետէ կը խոտորէինք: Ժողովուրդը՝ աչքերը Լոնտոն ու Պոլիս յառած՝ օտարին գթութեանը կը սպասէր, առանց ինքը իր վրայ գթալու: Մեղկութեամբ կը թրծուէինք: Հարկ էր ժողովուրդը ցնցել, անոր իմացնել՝ թէ թուրքէն բարեկարգութիւն պահանջուած պահուն, մենք ալ մեր ձեռքով գործադրելիք շատ մը բարեկարգութիւններ կրնայինք ունենալ: Պէտք էր հանրային սիրտը թունդ հանել, հոգիները խոռովել ու մեր ներքին վիճակը մեր ձեռքով բարելաւելու մտածութիւնը զօրացնել: Նաեւ տարակոյս չկար, որ շարունակ ներքին վիճակի բարեկարգութեան խնդիրը վառ պահելով, արդէն անուղղակի միջոցաւ մշտարժարձ պահուած կ'ըլլար ընդհանուր բարեկարգութեանց խնդիրը, որուն վրայ բառ մը գրելու արտօնութիւն չէր տրուած: Օրուան մտատանջութիւնը «ներքին բարեկարգութեանց» խնդիրը պէտք էր ըլլար: Հայաստան թշուառ էր,

բայց երջանի՞կ էին Պոլիս ապրող հայաստանցիները. ու միթէ պոլսեցիները անոնց ցաւերը չէի՞ն կրնար ամոքել: «Մասիս» այս մտածութիւններովը տոգորուած, ուզեց, որ Պոլիս ապրող հայաստանցի պանդուխտին դարիպին կեանքը իր ամբողջ իրականութեանը մէջ ցոյց տրուի արիւնոտ հայ աշխարհին: Մելքոն Կիրճեան Հայաստանէն եկած էր տղայութեանը, միշտ յարաբերութեան մէջ կը մնար պանդուխտներուն հետ, ուստի և քաջատեղեակ էր անոնց կեանքին. զանազան նիւթերու վրայ հրատարակած յօդուածներով ալ կրակոտ միտք մը փայլեցուցած ըլլալովը «Մասիս»ի խմբագրութիւնը զանհկա էն ձեռնհաս գրագէտը համարեց, հայ ժողովուրդը դարիպին թշուառութեան պատմութիւններովը տակնուվրայ ընելու համար, հետեւաբար իրմէն խնդրեց՝ աղիտաւոր կեանքի մը պատկերացումը մեծ գծերով: Կիրճեան Հրանդ «Մասիս» շաբաթաթերթին 1888 Նոյեմբեր 28ի թուին մէջ երեւցուց իր առաջին յօդուածը, խօսքը ուղղելով «Մասիս»ի խմբագիրներէն մէկուն, որ այդ յօդուածներուն շարքը թելադրած էր իրեն:

Խօսքը հեղինակին կը փոխանցենք որպէսզի գործնական գաղափար մը տանք անոր ոճին, լեզուին ու արուեստին վրայ: Ահա յառաջաբանին քանի մը տողերը.

«Մտերմական սիրով կ'առաջարկես, սիրելիդ իմ... որ նոր «Մասիս»ի համար Պանդուխտներու կեանքէն գրեմ: Ի՞նչ գրեմ:- Երէկ պ. Շաքարեան արտամետցի մէկ խնձոր տուաւ ինձ: Ի՞նչ երկիրդածութեամբ ձեռքս երկարեցի. եւ որչա՛փ խնամով փոյթ ունեցայ որ գրպանիս մէջ չվնասուի:

Նկարագրեմ զայն: Նախ պէտք է դիտել թէ անհամեմատ է այն, երբ կը խորհիս որ երեսնօրեայ ճամբորդութեամբ անցած է սրտիդ սիրած վայրերէն և Սեւ ծովու անդունդներէն, եւ տակաւին իր բուրումն անկորուստ կը պահէ: Իր գո՞յնը, մո՞րթը: Մարած կարմրութիւն մը ունի խնձորն իր այտերուն վրայ, տեսակ մը գիծեր, որ տժգոյն դեղնութեան մէջ կ'անհետին կամ անորոշ կերպով կը խառնուին: Մորթը քաշուած է, և ծերունույ մը խորշոմեալ ու երիթացեալ կերպարանքն ունի: Կը ցաւիս իր վրայ:

«Առաջարկութիւնդ, ըստ պատշաճի կը յիշեցնէ ինձ այդ խնձորին նկարագիրն, և խորհրդաւոր պատկերն, զոր իր վրայ ունի պանդխտութիւնն: Դեղնութիւն, թարշամութիւն, առոյգ կենաց մէջ երիթացեալ ծերութիւն: Ի՞նչ բուրումն ունի այդ հիւանդ պանդխտութիւնն. եւ ի՞նչ գրեմ»:

Արտամետի խնձորը որ Պանդուխտին «խորհրդաւոր պատկերը» կը նկարագրէ, մեր ժամանակակից մատենագրութեան էն սրտայոյզ եւ էն սքանչելագիւտ պատկերներէն մէկը պիտի մնայ: Ընկերաբան իմաստասիրութեան խորհրդանշան մըն է: Այդ խնձորին նկարագրութեանը մէջ Կիւրճեան արուեստագէտ բանաստեղծ մը կը ներկայանայ: Խնձորին ու պանդուխտին գոյները երփներանգ նկարուած են. աչքիդ ստորմիջներէն ներս կը թափանցեն ու հոնկէ մտքիդ մէջ կ'անցնին և կ'երթան կը դրոշմուին սրտիդ մէջ: Պատկերահան գրագէտը քանի մը տողով, ուր անպէտ բառի մը չես հանդիպիր, սիրտդ Պոլսէն Հայաստան, Հայաստանէն Պոլիս աստանդական կը թափառայածէ, լեռներ, ծովեր կտրել տալով անոր:

Ու ետքէն Հրանդ, այդ սիրտդ կը բերէ խաներուն մէջ, դարիպներու մահուան անկողնին շուրջը. հոնկէ, անոնց դագաղին ետեւէն կը տանի մինչեւ Պալըզլը, մեծ Մահաստամը, ուր փոսին մէջ կը տանին կը նետեն անտէր անտիրական պանդուխտը: Ուր երբ տակաւին յուզեալ, մտածկոտ կը մնաս տեսածիդ առջեւ, ահա յանկարծաւուր հիշ մը կը սթափեցնէ քեզի եւ կեցած տեղդ քար կը կտրեցնէ: Պոլսեցի մօր մը հիշն է, որ իր վայրագ իրականութեանը մէջ, ժողովրդի մը զգացումները աչքիդ առջեւ կը մերկացնէ: Այդ կնոջ զաւակը մեռած է. դագաղը տանը դռնէն դուրս հանելու վրայ են. մայրը՝ ըստ կարգ մը հայացի բարձրութիւն, որոնք Պոլիս այլեւայլ թաղերու մէջ դեռ կը մնան մագերը փեթթելով, մեռելին ետեւէն կու լայ, կը պոռայ: - Բայց խօսքը թողունք Հրանդին.

«Պանդուխտներ կը պատմեն, թէ մէկ օր, չգիտեմ Պոլսոյ որ թաղին մէջ, հայ տունէ դագաղ մը դուրս կը հանեն. կին մը, — հաւանաբար մեռելին մայրը, — պատուհանէն դուրս ծռած կը հչէ ողորմագին.

«— Ախ որդի՛ս, խաներուն մէջ պէքեա՞ր կը պակսէր:

«— Կը տեսնե՞ս, սիրելիս. գաւառացին ոչ թէ հայ, այլ մարդ իսկ չէ եղեր. նա քարէն ծնած է. լեռնէն բուսած է. որպէս թէ մօր ստինք ծծած չէ. որպէս թէ մայր մը անոր օրրանի երգ ըսած չէ, գիշերն անոր սնարին վերեւ տքնած չէ. նա ծնողք չունի, զաւակ չունի, տուն տեղ չունի»:

Ահաբեկիչ է այս հիշը, որ սրտաբուխ է, անկեղծիկ է: Մայր մը — ու հա՛յ մայր մը — կը զարմանայ թէ՛ քանի որ անդին խաները

պանդուխտներ կան, Աստուած ինչո՞ւ հայր — մայր ունեցող պոլսեցիի մը հոգին կ'առնէ: Պոլսոյ համար «պէքեար»ը մարդ չէր: Ինչպէս «թնդանօթի միս» կայ, նոյնպէս մահուան միս կայ որ դարիպն է: Ու այդ կնոջ մտածութիւնը ամէնուն մտածութիւն էր: Շատ անգամ դիտուած է, որ Պոլսոյ որեւէ մէկ թաղի մը մէջ ննջեցեալ պատահած ատեն, նոյնիսկ ժամկոչն ալ — որ ընդհանրապէս հայաստանցի մըն է — իրեն եղած հարցմանը թէ մեռնողը ո՞վ է, անտարբեր կը պատասխանէ,— մարդ չէ, պէքեար է:

Թէեւ այս առաջին պատկերին հրատարակման թուականէն ի վեր տասնհինգ տարիներ անցան ու մեր գլխէն ալ շատ փորձանքներ — բայց տակաւին երէկուան պէս կը զգամ սարսուռը որ Պոլսոյ հայոց ոսկորներուն մէջէն սողոսկեցաւ այն Շաբաթ օրը, որ այս առաջին Հրանդը պայթեցաւ: Պոլսոյ հայոց հոգին կը վրդովուէր, ու քառասուն հազար պոլսաբնակ պանդուխտները իմացան թէ իրենց համար խորհող մտքեր կան, իրենց համար բաբախող սրտեր կան: Ղարիպն ու պոլսեցին պիտի միանային:

Բայց Հրանդը պիտի չլիւնար. պիտի շարունակէր առնակորով ու զգայնիկ գրականութեամբ մը պոլսեցիները ամօթահար ընել պանդուխտներուն նկատմամբ իրենց վարմունքին համար, պիտի շարունակէր սրտերը խոցոտել, արիւնել, պիտի շարունակէր հայ հոգիները խաներուն վրայ սեւեռուն պահել, մինչեւ որ գրական պայթումին արձագանգէր ժողովրդին պայթումը:

Քանի մը արտադրութիւններով աւելի որոշ գաղափար մը տանք այդ նորօրինակ գրականութեան վրայ, որ անծանօթ կը մնայ:

Պոլսեցիները 1888ին վերջին ամիսները մեծ հացկերոյթ մը կը սարքեն, Ղալաթիոյ Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ կառուցուած մեծ շէնքի մը՝ որ Կեդրոնական վարժարան եղաւ՝ չեմ գիտեր ինչ տարեդարձը տօնելու համար: Շատ մը բաժակահառեր կ'արտասանուին «բարերարներու համար», որոնց մէջ քանի մը ոսկի նուիրողներն ալ կը գտնուին: Բայց ոչ ոք կը յիշէ պանդուխտը, որ իր տուած տասնոցներովը (2-3 կոպէկ) եկեղեցիները կը հարստացնէ, այն պանդուխտը, որ ամէն եկեղեցապատկան շէնքի համար իր աշխատանքին վարձը կը գեղչէ եւ շատ անգամ բնաւ վարձք չ'առներ: Ու Հրանդ կը գոչէ.

«Նախորդ շաբթու չմոռցուեցա՞ւ պանդուխտն. ո՞վ բաժակ առաջարկեց ի կենդանութիւն այն աղքատ բեռնակրին՝ որ չէ թէ միայն Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քարերն արցունքով թրջած է եւ շնչովը տաքցուցած, այլ եւ տահարին կանթեղներուն մէջ իւղն անպակաս ըրած է իր տասնոցովը»:

Նորէն կը դեգերի գերեզմանատուները. Պալըզլիի Սեւ հողը դարիպները իրեն կը քաշէ, ուստի պէտք է իրեն քաշէ եւ սրտերն ալ: Հիմակ արդէն 1889ին մէջ ենք. հրագալոյցը մեծ տագնապին: Արդէն բանտերու մէջ տանջանքի տակ նահատակուողներ ունենք: Նախավկաներու մարմինները կը սկսեն Պալըզլը տարուիլ: Հայրիկ Պոլիս է, եւ հայութիւնը, այդ «պանդուխտներու մեծ»ին հովանաւորութեանը տակ սարսուռն, կը պատրաստուի «ա՛լ կը բաւէ» աղաղակելու: Ազգին սիրտը վշտով այնքան լեցուած է, որ ալ չի կրնար դիմանալ, պիտի պայթի: Հրանդ այդ դառնացած սրտին բանաստեղծն է ու պատմաբանը.

անոր բոլոր ցաւերն ու տրտմութիւնները կը քամէ իր գրածներուն մէջ: Օրուան ապրուած կեանքը, թաղումի մը քանի մը տող նկարագրութեանը մէջ կը խտացնէ: Լսենք: Խօսքը մերթ կ'ողողէ «Մասիս»ի խմբագրին:

«Պալըզլըի հո՛ղ... շաբաթ չ'անցնիր, օր չի մարիր շատ անգամ, ուր հողին մէջ փոս մը չբացուի և երիտասարդ մը շղնեն հոն. «պանդխտութեան մէջ հիւանդանալն ու մեռնիլը գաղտնի կը լինի», անոնք ո՛չ թերթ ունին եւ ոչ յայտարարութիւն: Իմացա՞ր մեր Գարեգինի մահը: Այս ամսոյ մէջ Ուրբաթ օր մըն էր, ըստ մեր Շաքարեանի՝ արցունքի և մահու նախասահմանեալ օր. Կէտիկ փաշայի եկեղեցին լեցուած էին վասպուրականցի երիտասարդներ. Գարեգին սեւ ծածկոյթին տակ կ'երկարէր. քսանըհինգ տարեկան հասակ և եռանդուն տղոց յոյսեր կը սառէին հոն: Ներս մտաւ յանկարծ պանդուխտներու Մեծը: Քուզկունհուզի հեղձուցիկ օդին ճնշումն ու վշտի ծանրութիւնը թերեւս ոչ մէկ անգամ այնչափ զգալի եղած էր ծերացեալ Հայրիկի վրայ. պաղ քրտինքն ալ կ'ողողէր իր դէմքն: Եկած էր Գարեգինի ողջերթն ըսելու: Ո՛չ փիլոն ուզեց, ո՛չ վեղար. գաւազանն ալ չշողաց իր ձեռքին մէջ: Իր իսկական ձեւովը դարձաւ մեզ... Եւ Հայրիկ կու լար»:

Այս կուռ նկարագրութեան գեղեցկութիւնը վերլուծումով մը աւելի լաւ պիտի բացատրուէր, բայց անոր հոգին ուժգնապէս զգալու համար պէտք է Պոլիս այդ օրերու կեանքովը ապրած ըլլալ, յուզուած երիտասարդութեան մէջ:

Հրանդ տարի մը ամբողջ կը թափառի

պանդուխտներուն աշխարհը: Կը մտնէ Հիւանդանոցը, որ պանդուխտներուն համար կառուցուած է, ու հոն պանդուխտը անգթօրէն կը սպաննուի: Կ'երթայ Պատրիարքարան, որ պանդուխտին բնական պաշտպանն է եւ պանդուխտը կը թալլէ: Կը շրջի Պոլսոյ փողոցները եւ կը տեսնէ պանդուխտը քանի մը փարայի համար օտարազգիներէ գանահարուած: Աւագ Հինգշաբթի, Ճրագաւոյցի գիշերը ընտանեզուրկ պանդխտին քովիկը կ'երթայ ու անոր հծծիւններուն ականջ կը դնէ: Ամբողջ տարի մը Թուրքիոյ հայութիւնը կը դողդաւարէ: Կը զգայ, թէ նոր կեանքի մը համար իր ազգին նախապատրաստութիւններուն մէջ ինքն ալ բաժին մը ունի. եւ ստանձնած պաշտօնին համարը կու տայ «Մասիս»ին միջոցաւ, խօսքը անոր խմբագրին ուղղելով.

«Սիրելիս, հերոս ճիշդ այս ամսուն էր, որ խնդրեցիր ինձմէ բաներ գրել մեր պանդուխտներու կեանքէն: Անկէ ի վեր տարի մըն է, և պարբերաբար գրեցի խաներէն, գերեզմաններէն, տուններէն: Ամէն անգամ վարանամաբ գրիչս թղթի վրայ կը դնէի. և սակայն գրեթէ ամէն «Մասիս»ի քաջալերականն ընդունեցայ: Համոզուեմս այս եղաւ որ, եթէ պանդուխտը չսիրուի այսուհետեւ ալ իր խանին, գերեզմանին եւ փոսերուն մէջ, «Մասիս» իր վրայ բաւական համակրողներ պիտի ունենայ: Բարեգուշակ է մեզ այս պարագան, մենք պիտի կրնանք վար իջնել մեր ընթերցողներովը, մտնել ներքին խաւերու մէջ, ուր կեանքը կը հիւծի, շունչը կը խեղդուի:

«Եւ սակայն չմոռնամ ըսել, որ տակաւին ոչինչ միայն գրած եմ այդ սարսափելի կեանքէն. շահ տ

բաներ ալ կան, որոնց հեռուէն խելք հասցնել կարելի չէ. բաներ ալ կան, որոնց գրչի ծայր չպիտի մերձեցնենք բնաւ, բաներ ալ կան, զորս հարկ է տեսնել պանդուխտին տանը մէջ՝ կենակից ըլլալով անոր զաւակներուն, անոնց շոր ու սեւ հացն ուտելով եւ տառապանքն ալ հագնելով: Իսկ ինչ որ ամէն բանէ աւելի ակներեւ եղաւ, ա՛յն է, թէ այդ կեանքի գոյութիւնն ինչպէ՛ս երկարած է մինչեւ այսօր, ինչպէ՛ս կեանքի տարերք կրցած են մնալ այդ փտութեանց մէջ:

«Առնուազն այսօր հարիւր հազար հոգի իրենց տուներէն դուրս նետուած են. եւ գիտէ՞ք թէ որոնք են. գործող, վարող, ցանող ու հնձող ձեռքեր, համեմատաբար առոյգն ու կորովին: Տարին, ամէն զեղչեր ընելէ ետքը, գէթ 50-60.000 անծին զակի կորուստ կայ. ասոր վրայ աւելցո՛ւր օտարութեան մէջ շարունակուած շարաշար զոհերն ալ, հովէն զարնուած, ձողերու տակ ջարդուած, եւ ահա խոշո՛ր գումար մը մեռելոց, զորս կը թաղենք առանց քահանայի եւ արցունքի: Դարեր այսպէս շարունակուած են, այսօր ալ կը շարունակուի այդ աղէտքը, հիւանդի մը թոքերը կրծող որդերու պէս:

«Առանց ինչ ժամանակ անցընելու, պէտք է այս բանին ուշադրութիւն դարձնել. բաւական չէ մեզի Հիւանդանոցին դռները բանալ պանդուխտին օրհասականներուն առջեւ. պէտք է քանի մը քայլ անդին անցնինք.- քահանան իր բաժինը ունի, գրողն ալ իր մասն ունի, ունեւորն իր պարտաւորութիւնը, պատրիարք, վարչութիւն, երեսփոխանութիւն, առաջնորդք իրենց պարքն ունին: Պանդխտութիւնն եթէ այսպէս շարունակուի, մեր գաւառներն անմարդի

կ'ընէ այսօր կամ վաղը. այս համոզումն ունեցէք, ահաւոր ճշմարտութիւն է»:

Հրանդին վերջաբանը ամբողջովին արտագրեցի, ոչ իբր գրական շատ ուշագրաւ հատուած մը, այլ 1884-1890 թուականին Պոլիս խորհողներու եւ գրողներու մտատանջութեանցը իբր ամփոփումը: Այդ մտահոգութիւններուն մէջ «բաներ ալ կան, որոնց գրչի ծայրը չպիտի մերձեցնենք», այսինքն ինչ որ ուղղակի կառավարական է, այն չի կրնար քննուիլ: Բայց ազգը ինք շատ մը բաներ կրնայ ընել: Նոր գրականութիւնը կը ձգտի՝ այդ բաները ընելու մղել եւ պարտաւորել:

Ու վերջին խօսքը՝ մարգարէութիւն մըն է, մաղթանք մը, որ շատ չանցած պիտի իրականանայ: Ահա ինչ որ դառնութեամբ կը մաղթէ:

«Իրաւ կ'ըսեմ, թէեւ աշխարհական, կ'աղօթեմ որ մեր պանդուխտներու առջեւ Տրապիզոնի ճամբան փակուի. կեանք չէ՛ այս, զոր կը վարեն այս մարդիկ փողոցներու անկիւնը, պանդուկներու խորշերը, եւ ընդհանուր արհամարհանաց ծանրութեանը ներքեւ»:

Մաղթանքը լսուեցաւ: Այս տողերը «Մասիս»ի մէջ հրատարակուելէն քանի մը տարի ետքը, հայաստանցիներուն առջեւ կը փակուէին ոչ միայն Տրապիզոնի դռները, այլեւ՝ Կիրասոնի, Սամսոնի, Մերսինի, Իսկենտերունի դռներն ալ: Բայց մեր ուզած բանալիովը չէր, որ կը կղպուէին:

Հրանդին գրականութեանը ձգտումին վրայ երբ գաղափար մը տուինք, միեւնոյն ժամանակ անոր ոճն ալ ծանօթացուցինք քանի մը հատուածներու արտագրութեամբ: Իր աշխարհաբարը այն է, որ հիմա կը տիրապետէ իբր Պոլսոյ, ուստի եւ, Թուրքիոյ

հայոց մատենագրական լեզուն: Տառական քանի մը փոփոխութիւններ պիտի բաւեն, զայն հիմակուան էն հեղինակաւոր գրողներու աշխարհաբարին հետ նոյնացնելու համար: «Պանդուխտներու կեանքէն» յօդուածներու շարքը անշուշտ, լաւագոյն օրերու մէջ, հատոր մը պիտի կազմեն, իբրեւ Արեւմտեան հայոց տասնեւիններորդ դարու վերջին քառորդին գրական ու պատմական կեանքին յիշատակարաններէն մին: Այդ հատորը պիտի մնայ դասական գործ մը, եւ իր գեղարուեստական յատկութիւններովը, միշտ պիտի կարդացուի:

* * *

Վիպագրութիւնը նոր գրողներուն գրականութեանը մէջ լայնկեկ տեղ մը բռնեց. կրնանք ըսել՝ առաջին տեղը. իրենցմէ մնալիք լաւագոյն գործերը վիպակները պիտի ըլլան: Նախորդ սերունդը մատենագրութեան այդ ճիւղը լրջօրէն մշակած էր: Հիսարլեան գրած էր «Խոսարով եւ Մաքրուհին», Մամուրեան՝ «Սեւ լերան մարդը», Տէվկանց՝ Հայաստանի կեանքէն «Շահէնը», Ծերենց՝ պատմական վէպեր, տիկին Սրբուհի Տիւսաբ՝ կնոջական դատին պաշտպանողական վէպերը: Ասոնք ընդարձակ հեղինակութիւններ էին, մեծ աշխատութեամբ պատրաստուած: Բայց ընդարձակութիւնը տկարութեան պատճառն իսկ էր: Վէպը թէ՛ ստուարահատոր գրելու եւ թէ՛ զայն շահագրգռական ընելու կարողութիւնը կը պակսէր հայ մտքերուն, որոնք մեծ գործեր ստեղծել կ'ուզէին, առանց սակայն առատաբար օժտուած ըլլալու

վառ երեւակայութեան տուրքով ու բազմակողմանի զարգացման ձիրքերով: Նոր գրողները, քիչ բացառութեամբ, իրենց նախորդներուն չհետեւեցան: Նախապատուութիւն ընծայեցին վիպակին, որուն մէջ պիտի կրնային մեծապէս յաջողիլ, մինչեւ իսկ գլուխ գործոցներ ալ ստեղծել երբեմն:

«Արեւելք» եւ «Մասիս» իրենց էջերը լայնօրէն բացին նոր վիպագիրներու առջեւ, սակայն անոնց յանձնարարելով ժամանակակից ընկերական խնդիրներ ուսումնասիրել, փոխանակ պատմական կեանքով զբաղելու: Ահաւասիկ, երիտասարդ գրողներու ուղղուած հրաւեր-ծրագրի մը մէկ գլխաւոր հատուածը.

«...Եւարդարեւեթէ պատմական վիպասանութիւնը իր դերը ըստ բաւականին կատարեց, արդի վիպասանութիւնը շատ առատ հունձք ունի իրեն համար: Երիտասարդ տաղանդները համարձակ այդ ասպարէզը կրնան կոխել, այն վստահութեամբ որ կեանքի իրական պատկերներ ներկայացնելով կարող են մեր ընկերական բազմադիմի խնդրոց լուծումը հրապարակ հանել: «Մասիս» եւ «Արեւելք» իրենց աջակցութիւնը յօժարակամ պիտի նուիրեն այն ամէն երիտասարդներու, որոնք մեր ընկերական կեանքին ուսումնասիրութիւնը իրենց աշխատանքին առարկայ կ'ընեն»:

Ինչպէս այս յայտարարութեանէն կը տեսնուի, «Արեւելք-Մասիս»ի խմբագիրները վիպասանութեան ալ առաջնորդող — խմբագրականի մը դերը տալ կ'ուզեն: «Օգտակարութեան» վարդապետութիւնը իրենց մտքին վրայ բացարձակօրէն կ'իշխէ, եւ գրող երիտասարդութիւնն ալ այդ իշխանութեան

հայատալեզուները կը միտին: Ազգային գաղափարական նպատակի մը դիմողները, զբօսնելու ատեն չեն ունենար: «Արեւելք» արդէն իր գոյութեան երկրորդ շրջանին մէջ, 1885-ին, կը համարձակի ըմբոստանալ Թուրքիոյ հայոց էն մեծ գրական և մտաւորական հեղինակութեան դէմ: Գրիգոր Օտեան Պոլսէն Բարիզ վտարանդի մը, իր քրոջը թարգմանել կու տար Հալեւիի «Աբբա Քոնսթանթէն» վէպը, որուն դիւթիչ յառաջաբան մըն ալ գրելով կը դրուատէր «խնկաբոյր վէպը», և կը դաւանէր «թէ վիպասանութիւնը մարդս իրականութենէն մխիթարելու կոչումը ունի»: «Արեւելք» այդ հոյակապ հայուն վիպասանական դաւանանքը ամբողջովին արտատպելէ յետոյ, իր քրոնիկագրին բերնովն ալ վէպը աւելի բարձրագոյն կոչումի մը սահմանուած կը կարծէր: Նոր թերթին յայտնած կարծիքները իր գրական եւ ազգային ծրագրին մաս կը կազմէ, ուստի և զայն կը յիշեցնենք: Ահա ինչ որ կը գրէր «Արեւելք» 1885 Մարտ 7ին.

«Երբ Օտեան էֆէնտի կը յայտարարէ, թէ «վէպն ինչո՞ւ է. որպէսզի մարդը մխիթարուի իրականութենէ», այս վճիռը կրնա՞նք իբր անհերքելի ճշմարտութիւն ընդունիլ: Մխիթարութիւնը՝ վերջին ապաւէնն է անոնց, որոնք իրենց ցաւերուն ալլելու դարման չեն կրնար յուսալ. իսկ արդի վիպասանութիւնը չ'ուզեր վշտերու սփոփանք հայթայթելով միայն շատանալ, ալ նաե՛ւ կէտ նպատակին է աջակցիլ անոնց՝ որ ընկերական թշուառութեանց դարմաններ որոնելու հետամուտ են: Վէպը՝ իրական կեանքի պատկերը կը պարզէ և մեզի կը մղէ ընկերական վիճակին վրայ խորհրդածելու: Եթէ արդի երիտասարդութիւնը օր մը իր վիպասանները ունենայ, որոնք ուսումնասիրեն

մեր ամէն խաւերու ցաւերն ու վշտերը, տխրերանդ վրձինով մեր աչքերուն առաջ պատկերացնեն տարաբախտութեանց նկարները, մեզի վկայ ընեն մինչեւ իսկ ժանտատեսիլ տեսարաններու և մեզի ըսեն՝

« — Ահա՛ չարիքը, մենք քննեցինք հիւանդութիւնը. ըրինք հայ ընկերութեան սրտին ախտազննութիւնը, առա՛ջ թող գան անոնք, որ հիւանդութեանց դարմաններուն վրայ պիտի խորհին,

«Պիտի կրնա՞նք անոնց ըսել՝

« — Է՞ր զմեզ ի հեմ կը հանէք ցաւոց եւ տառապանաց հանդիսավայրերը: Մեզի ծաղկանց բուրաստաննէ՛րը միայն առաջնորդեցէք. երթա՛նք Վոսփորի պուրակները, թռչուններու դալլալիկները լսենք, ծաղիկներու բուրումներովը զմալլինք: Մենք ի՞նչ գործ ունինք այն մութ ու խոնաւ յարկերը, ուր խշտիներու վրայ դարիպն է հոգեվարք: Գարշահոտութիւն կայ հոն, եւ մեր բիւզանդական ոունգերը շատ փափկասուն են:

«Դասական եւ վիպական դպրոցներու սիրահարները միայն պիտի կրնան այսպէս խօսիլ: Բայց եթէ հրեռանք մըն է, անմեղ զբօսանք մըն է այդ դպրոցներու պատկանիլ, սակայն սուրբ պարտականութիւն է աշակերտիլ *իրականութեան*: Պէտք է որ հայ երիտասարդութիւնը այդ պարտականութիւնը կատարէ»:

Ազգային վիպասանութեան համար 1885ին գծուած այս ծրագրին մէջ արդէն կը տեսնուի պանդուխտներու համար այն մտահոգութիւնը, որ մտքերու վրայ կը տիրէ եւ քանի մը տարի ետքը, 1888ին պիտի ունենայ, ինչպէս վերեւ ցոյց տուինք,

մասնագէտ գրող մը, որուն իրական կեանքէ պատմութեանը վիպակի տեղ պիտի բռնեն: Սակայն անոնք որ ընկերասէր գրականութիւն կ'ընեն, չեն կրնար միակողմանի ըլլալ եւ իրենց հոգածու ուշադրութիւնը կեանքի մէկ կամ երկու երեւոյթի վրայ կեդրոնացնել միայն: Նոր գրողները ազգային կեանքը իր ամբողջութեանը մէջ պիտի քննեն, պիտի ուսումնասիրեն, մէջերնին տեսակ մը աշխատութեան բաժանում ընելով բնական բերմամբ մը, ըստ իւրաքանչիւր գրողի մտաւորական կազմութեան եւ հոգեկան տրամադրութիւններու:

Ի՞նչ էր սակայն այն ընկերական նոր կեանքի ամբողջութիւնը:

Արդէն յիշեցուցինք, թէ մեր ազգային գործունեայ կեանքը Պոլիս կը կեդրոնանար. ու այդ նոր գրողներն ալ ազգային ընդհանուր կեանքէն պոլսական բաժինո՞վը միայն կը զբաղէին, թէեւ մտքերնին ու սրտերնին դէպի այն հայրենիքը յառած, զոր իրենցմէ ոչ ոք տեսած էր, բացի Հրանդէն, եւ ան ալ ութ տարեկան Պոլիս եկած էր: Ու ոչ մէկն ալ կրնար Հայաստան երթալ: Գրողները հարուստներ չէին, այլ իրենց դիրք մը ստեղծելով ապրելու պարտաւորեալներ: Գրագէտ, բայց միանգամայն դասատու եղողները կրնային երկիր երթալու դիւրութիւնը ունենալ: Դիտելի է, որ նոր գրագէտներէն միայն մէկը ուսուցիչ էր Հրանդը. միւսները իրենց ապրուստին համար ազգային իշխանութեանց հետ գործ մը չունէին, մինչ նախորդ սերունդին գրագէտներուն մէջ ուսուցիչներուն տեղը մեծկակ էր: Ըմբոստացման գրականութիւնը ազգային վարչական մարմիններու

ձեռքին եւ հսկողութեանը տակ պիտի չմտնէր:

Կեդրոն Պոլսոյ հայ կեանքը երեսուն տարուան մէջ բաւական փոխուած էր, բայց փոփոխութիւնը ազգային կեանքը ներքին բռնապետական ճնշումէ բոլորովին չէր ազատած: Սահմանադրութիւնը պատրիարքական իշխանութիւնը չափաւորած էր, բայց ներսէս պատրիարք, ու Ազգային ժողովի ատենապետ Արթին Տատեան, ջնջել տուած էին իրենց ընդհամադիր օրագիր մը՝ Փորթուգալեանին «Ասիա»: Դրան հետ լաւ յարաբերութեան մէջ գտնուող պատրիարք մը, իրեն հետ կամ իրեն դէմ գործ ունեցող հայերու վրայ կարող էր բռնանալ: Ջնջուած էր ամիրայութիւնը, այսինքն այն դասակարգը, որ թէ՛ հարուստ ըլլալով եւ թէ թուրք փաշաներուն հետ սերտ յարաբերութեան մէջ գտնուելով, պատրիարքարանն ու ժողովուրդը կը ճնշէր: Բայց այդ դասակարգին տեղ բարձրացած էր էֆէնտիութիւնը, Դրան ծառայող հայ պաշտօնատարներու մարմինը: Էֆէնտիներէն ոմանք ազնուամիտ հայեր էին, բայց հանրային ամէն գործի վրայ իրենց ազդեցութիւնը զգալի էր: Հայութիւնը բարոյսապէս անոնց իշխանութեանը ներքեւ կը մնար: Ուրիշ էֆէնտիներ ալ ազգը չարաշար կը շահագործէին: Հասած էր նաեւ ուրիշ դասակարգ մըն ալ՝ հարուստներունը: Այս ածականով պէտք չէ երեւակայել եւրոպացի կամ ամերիկացի վիթխարի դրամատէրներու հետ բաղդատուողներ: Քանի մը հարիւր հազար ֆրանքի ընչաւէտութիւնը կը բաւէր արժանանալու համար «հարուստ»ի տիտղոսակրութեան: Տգէտ ու յաւակնոտ մարդեր էին այս «մեծատուն» կոչուողները. ազգային ամէն գործերուն միջամտելու, ամէն գործերուն վրայ

տիրաբար իշխելու յաւակնոտներ, որոնք կ'ուզէին հայ ցեղը կառավարել, անոր նուիրելով «խելքերնին», որմով բազմափարթամ չէին, եւ անոր խնայելով ինչ որ կը սպասուէր իրենցմէ դրամ:

Գրականութիւնը էֆէնտիին դէմ անուղղակի պիտի կոուէր: Խմբագրական, երգիծաբանութիւն, քրոնիկ օրուան խնդիրներու աղմուկին ու շփոթին մէջ օրագրութեան սիւնակները սպրդելով, հարուած հարուածի վրայ պիտի տեղացնէին. սակայն Պոլիս անհնարին էր էֆէնտիին տեսարանի վրայ հանել ազգային գործերու շրջանակով մը: Վիպագիրները իրենց ուժը հարուստին դէմ հանեցին: Այդ հակահարուստ վիպագրութիւնը իր մտածութիւնը օրին մէկը պիտի պարզէր պանդուխտներու կեանքէն վիպակի մը վերջաբանին մէջ, որ հետեւեալն է.

«Այդ իրիկունը Մելքոն հաց չկերաւ. ձեռքերը ծալած, աթոռակի մը վրայ օտային դրան առջեւ նստուկ կը մտմտար: Գնա՛ց, արտը գնա՛ց: Եւ խեղճ մայրն ու մեծ մայրը մեռելնի՞ն մտմտային, դարիպնի՞ն թէ արտերնին:

«Մելքոն դաստակովը աչքերը սրբեց: Ճաշերնին լմնցուցած, միւս գործաւորներն ալ հետզհետէ իրեն քով եկան: Օրուան դէպքը լսած էին:

«Ա՛խ Աստուա՛ծ, կ'ըսէին աստղերուն նայելով, ա՛խ Աստուած, աս մինչեւ ե՞րբ հարուստը մեր տունը քամէ: Երկիրը՝ մեր ազգէն հարուստն է որ մեզի կը խեղդէ, փարանիս կ'առնէ, արտերնիս կ'առնէ, մեզի մօրէմերկ կը թողու: Ստամալօ՛ մեր ազգէն հարուստն է որ մեր հախը կ'ուտէ, մարդ կ'ըլլայ մեր փարայով, մեզի հիւանդանոցներուն մէջ կը մեռցնէ: Մեր ազգն է որ մեզի համար Հիւանդանոց

կը շինէ ու մեր փարաները մեր գրպանէն կը խլէ, ու մեզի աւուր հացի կարօտ կ'ընէ: Ա՛խ, Աստուած, աս մինչեւ ե՞րբ»:

«Մինչեւ ե՞րբ:

«Միւս առտուն Մելքոն սկսաւ ըռէնչպէրութեան գործ մը փնտռել որպէսզի ինքն ալ լեցնէ հարուստին քսակն, որպէսզի ինքն ալ օր մը կարգուի ու զաւակ մը պատրաստէ հարուստին համար մաշուելու»:

Կ. Պոլիս 1884-էն 1890 ունեցաւ նոր չորս վիպագրող որոնք հանրային ու անհատական կեանքի խնդիրները յուզեցին, ոմանք նուազ յաջող գրականութեամբ, բայց միշտ ընթերցողը ցնցելով: Այդ հեղինակներուն վրայ կը խօսինք, առանց ժամանակագրութեան կամ նախապատուութեան կարգի:

Գրիգոր Զօհրապ իր վիպակներուն մէջ առաջնակարգ յատկութիւններով օժտուած գրագէտ հանդիսացաւ: Մինչեւ այսօր Պոլիս կը մնայ, կը շարունակէ վիպագրել, արժանաւորապէս հոչակաւոր համբաւի մը վայելմամբ: «Մասիս»ի ու «Հայրենիք»ի մէջ իր ցիրուցան գործերը հաւանօրէն մօտերս հատորով մը երեւան կու գան, եւ հեղինակին տաղանդին վրայ յստակ գաղափար մը կու տան:

Գրիգոր Զօհրապ երբ տակաւին դեռ շատ երիտասարդ էր, «Մասիս»ի մէջ հրատարակեց վիպակ մը՝ գրեթէ վէպ մը՝ որ թէեւ նախափորձ, սակայն երեւան կը հանէ վիպագրողի յատկութիւններ, որոնք հետզհետէ պիտի բարգաւաճին եւ պիտի զօրանան: Զենք ուզեր այդ նախափորձը այսօր, երբ քսան տարի անցած է, մեր արդի գաղափարներովը դատել, մանաւանդ որ դէմերնիս հասունցած վիպասան

մը ունինք: Բայց այդ գիրքը իր ժամանակին իբր իսկական նորութիւն մը ջերմ ընդունելութիւն գտաւ, ու զարգանալու նախասահմանեալ տաղանդի մը յայտնութիւնը եղաւ: Իբրեւ դատաստան առաջ կը բերենք գնահատում մը, զոր 1885-ի «Մասիս»ին մէջ հրատարակեց ուրիշ երիտասարդ մը, Լեւոն Բաշալեան: Այդ դատաստանը իր արժէքը մինչեւ հիմակ կը պահէ, եւ գրքին ընթերցումը հետաքրքրական կ'ընէ գրականութեան պատմութիւնը սիրողներուն:

Ահա ինչ որ կը գրէր Բաշալեան.

«Մասիս»ի յարատեւ ընթերցողաց մտքին մէջ խորաքանդակ դրոշմուած է անշուշտ «Անհետացած սերունդ մը» վէպն, որ մաս առ մաս հրատարակուելէ յետոյ այժմ գրքի ձեւով ի լոյս կ'ընծայուի: Գրիգոր էֆէնտի Զօհրապ թէեւ առաջին անգամ կ'իջնէ հայ գրական ասպարէզին մէջ, այլ նոյնհետայն կը գրաւէ անդ կարեւոր տեղ մը: Ի վաղուց հետէ հրատարակուած չէր գիրք մը այսքան «նոր» ու այսքան «գրական». այդ վէպը մոռցնել պիտի տայ բազմաց շատ կսկիծներ, զորս ունեցած են հայ գրականութեան աղքատութեան վրայ: Գրքին մէկ ծայրէն միւս ծայրն, հեղինակը կ'երեւայ մեզ առաջնակարգ վարպետ մը որ կը ներկայացնէ մեզ կեանքն իւր մանրակրկիտ հշդութեամբ, եւ ամէն երեւոյթներու ներքեւ:

«Փրանսացի նշանաւոր գրադատ մը ըսած է, թէ լաւագոյն վէպերն անոնք են, որոնց նիւթը կրնայ ամփոփուիլ երկու տողի մէջ: «Անհետացած սերունդ»ին հիմն ալ պարզ է: Երիտասարդ մը կը սիրահարի ամուսնացեալ կնոջ մը զոր ուխտած էր ատել յաւէտ,— ըստ որում սիրադուրժ գտնուելով երիտասարդին ամենասիրելի բարեկամին նորա

խելագարման ու մահուան պատճառ եղած էր — ու ամուսնոյն մահուանէն յետոյ կ'ամուսնանայ նորա հետ և կ'ապրի մենութեան մէջ: Այս կմախքին վրայ, հեղինակը ի՛նչ սրտագրաւ ու սրտայոյզ դրուագներ յօրինած է, ի՛նչ ալլազան ու հրաշալի պատկերներ աւելցուցած է»:

Այս դրուատիքը արտայայտութիւնն է «նոր»ին առջեւ տասնըութ տասնին տարեկան պատանիներու խանդավառութեանը: Ու Զօհրայ անոնց գրեթէ տարեկից մըն էր:

«Անհետացած սերունդ»ին հեղինակը 1884-1890ին բաւական բան գրած է. մասնաւոր ուշադրութիւն կը գրաւեն «Ներսէս», «Այրին», «Փոթորիկը», «Մեղա՛յ Տէ՛ր» վիպակները:

«Ներսէս»ը Ազգային Հիւանդանոցին վարչութեանը դէմ հակատամարտներու առաջին հրացանածգութիւններէն է: Ներսէս որբեւայրիի մը մէկ հատիկ զաւակն է. մայրը տղան Ս. Փրկչի Հիւանդանոցին Որբանոցը կը դնէ: Օր մը զայն տեսնելու կ'երթայ, եւ մեռած կը գտնէ վարժարանին բանտին մէջ, ուր նետած էին պատիժի համար եւ անօթի թողած:

Հիւանդանոցին այն ատենի հոգարարձութեան դէմ նոր գրողներուն մարտնչումը, ներքին բարեկարգման համար մղուած կռիւն է: Հայաստանի համար թուրքէն վերանորոգումներ պահանջող հայը, կ'ըմբոստանար իր բարեգործական հաստատութիւնները լաւագոյն հոգածութեամբ խնամելու գաղափարին դէմ, վասն զի անոնց վերին հսկողները հարուստներն էին: Վահագականներէ կազմուած հոգաբարձութիւն մը շատ տարիներէ ի

վեր Ազգային Հիւանդանոցը կը խնամէր. ամբողջ
հայ ժողովուրդը՝ առաջնորդութեամբ լրագիրներուն
փառաբանանք կը տեղար այդ բարեսէր հայոց
գլխուն: Պատրիարքները կուգային կ'երթային,
ժողովականները իրարու կը յաջորդէին, ազգին
մէջ կոիւներ կը մղուէին, բայց Հիւանդանոցին
հոգաբարձութիւնը կը մնար անքննադատելի:
Տարակոյս չկար, թէ այդ հարուստ վաճառականները
բարեխիղճ մարդեր էին ազգային հաստատութեան
մը դրամին մատակարարմանը մէջ, եւ ի հարկին
իրենց գրպանէն ալ նուիրատուութիւն ընելու
չէին վարաներ: Սակայն դրամին բարեխիղճօրէն
գործածութիւնը, դրամական առատ նուիրատուութիւն
արդեօք բաւական երաշխաւորութիւննե՞ր են, թէ
ազգային հաստատութիւնները օգտակարապէս
իրենց նպատակին կը ծառայեն: Խնդիրը ազգային
կեանքին վրայ դրամատէրներուն գերիշխան կամ
չափաւոր տիրապետութեան շուրջը կը դառնար:
Հարուստներուն եւ մտաւորականներուն միջեւ
կոիւ կը բացուէր: «Մասիս» սկսաւ հիւանդանոցին
վիճակը քննել, եւ օրին մէկն ալ ցոյց տուաւ, թէ
այդ բարեգործական հիմնարկութիւնը բարեխիղճ
դրամատէրներուն վարչութեանը ներքեւ՝ սպանդանոց
մըն էր պարզապէս: Հոն չարաչար կը տառապէին
հիւանդները, ծերերը, որբերը. կը մեռնէին անհոգ
անխնամ մնալով: Ու զոհերը ամենամեծ մասամբ
պանդուխտներն էին, որոնք հիւանդանոցին անունէն
իրաւամբ կը սոսկային:

«Մասիս»ին բացած պայքարը ծայրայեղ
յանդգնութիւն մը համարուեցաւ: Դրամին փայլէն
շլացած և ստորնացած ժողովուրդ մը, հիւանդանոցին

մատակարարութեան քննադատները՝ հիւանդանոցին թշնամին կը համարէր, ճիշդ ինչպէս թուրք իշխանութիւնը իր յոռի վարչութեանը դէմ բողոքող հայերը իրեն ռիսկները կը կարծէ: Կացութիւնները համանման էին: «Մասիս»ի խմբագիրները չվախցան և չվերջնոտեցին. սկսած կռիւնին շարունակեցին մինչև ի յաղթանակ: Հիւանդանոցին բարեկարգման խնդիրը ազգը կամաց-կամաց ցնցել սկսաւ, ժողովուրդը որ առաջ միաբան էր ի պաշտպանութիւն հոգաբարձութեան, ա՛լ երկուսի բաժանուեցաւ: Յուզումը տիրեց և այս խնդիրը ուրիշ բազմաթիւ հարցերու վրայ ալ խորհիլ տալու առիթ մը պիտի ըլլար: Զօհրապ իր վրայ առաւ հիւանդանոցին որբերու բաժնին դատը. տխուր իրականութիւնը ներկայացնող պատկերով մը ազգին հոգին խռովեց: «Ներսէս»ը ա՛յս էր:

«Այրին» որ պատմութիւնն է այն աղուոր, կտրիճ հայաստանցիներու, որոնք Պոլսոյ մէջ կ'ապականին, կը փճանան, եւ իրենց կիները, զաւակները անդին անխնամ կը կորսուին: Այս վիպակն ալ ընդհանուր նպատակին կը ծառայէ, այն է՝ Հայաստանի համար պոլսական պանդխտութեան աղիտաբերութիւնը հաստատել, սարսուզդեցիկ նկարագրութիւններով: «Փոթորիկը» քաղքենի հայ կնոջ մը իր տան նաւավար երիտասարդի մը հետ, ծովուն վրայ փոթորկի մը պահուն, ինքնամոռացութեան մէկ դրուագն է: «Մեղա՛յ Տէրը» կը ներկայացնէ հանրային դրամը իւրացնելով հարստացող հայը, որ առ Ատուած ուղերձած անդադրում «Մեղա՛յ Տէր»ներով կը սրբանայ ժողովրդեան աչքին:

Զօհրապին վիպակները, ինչպէս ուրիշներուններն

ալ, թէև «Նորավէպ» կը կոչուին, բայց անսպասելի գիտերով չեն վերջանար: Պարզ պատմութիւններ են, կեանքի սովորական դրուագներ: Կը յիշեցնեն Ձուլային այն կարծիքը, թէ վէպը կրնայ ուրիշ բան չըլլալ, բայց եթէ սովորաբար պատահած անցքի մը նկարագրութիւնը: Այս կարծիքին հիմնաւորութիւնը ինչ որ ալ ըլլայ, բայց տարակոյս չկայ, թէ շատ սովորական դէպքի մը պատմութիւնը իբր վիպասանութիւն հաճելի ընծայելու համար, պէտք է որ գրողը արուեստագէտ մը ըլլայ: Զօհրապ պարզ նիւթերու վիպագրութեամբը արուեստագէտի մը ձիրքերովը կը յաջողի ընթերցողը գրաւել: Զօհրապի մը, Բաշալեանի մը, Կամսարականի մը գրականութիւնը, յատակափայլ պարզելու համար, հարկ է իրենց վիպագրութիւնները մէկիկ մէկիկ վերլուծել, որպէսզի անոնց ընկերաբանական գաղափարներուն հետ նաև երեւան հանենք իւրաքանչիւրին սեփական էսթեթիքի գաղտնիքներն ալ, բայց այսպիսի աշխատութիւն մը պարզ ուրուագծի մը սահմանին մէջ չի մտներ:

Զօհրապին առաջնակարգ յատկութիւններէն մէկը՝ հեզնաբանութիւնն է: Իր ներկայացուցած տիպարներուն ծիծաղելի կողմերը շատ որոշապէս դուրս կը ցատկեցնէ անոնց բերանը դրած խօսքերովը, անոնց դէմքերուն, զգեստներուն, բնակարաններուն նկարագրութեամբը: Կը թառի յատկապէս նոր հարուստ դասակարգին վրայ: Իր մասնագիտութիւնն է՝ այդ դասակարգին յաւակնոտութեան, ամբարտաւանութեան, կեղծաւորութեան ու ալլանդակօրէն եւրոպականացման ուսումնասիրութիւնը: Ու այդ ամէնը մերթ կորովալիր, մերթ նրբին դարձուածքներով նկարագրելու մէջ

եզական է: Բայց այդ խեղճ արարածները ասելու փորձութիւնը չես ունենար: Հեղինակը իր բոլոր զգայնութեան եւ ցասման մէջ միշտ սկեպտիկ մը կը մնայ: Աւելի կարեկցող մըն է քան թէ ատող մը: Արդէն մեր նոր գրողներուն բնորոշ մէկ յատկանիշը՝ ասելութեան տկարութիւնն է եւ գթութեան ուժգնութիւնը:

Գթութիւնը սակայն լալկանութիւն չէ: Ձօհրապ նկարագրող մըն է, զգածեալ նկարագրող մը, բայց ո՛չ ողբացող մը: «Այրիին» վերջաբանէն քանի մը տող առաջ բերենք: Մարտիրոս՝ հայաստանցի կտրիճ երիտասարդը ինչպէս քիչ մը առաջ յիշեցինք՝ Պոլսոյ կեանքին մէջ ապականուած, փճացած է: Գլտորումէ գլտորում վերջապէս ապօրէն պսակով մը կը կարգուի, իսկ անդին կինը կը սպասէ ու կը սպասէ: Էրիկը ողջ է, բայց ինք այրի կը համարուի: Գիտէ որ անիկա պիտի չգայ, բայց նորէն միշտ անոր ընդ առաջ կ'երթայ:

«Գիտէր, ստոյգ գիտէր ալ, որ ամուսինը պիտի չգար. բայց իրիկունը, առանց ուզելու, քայլերը կ'առաջնորդէին զինքը այն արտը, ուրկէ վերջին անգամ տեսած ու Պոլիս ճամբած էր իր երիտասարդ էրիկը: Հոն, կանգուն եւ առանձին, հեռուն տարածուող ընդարձակ ու հարթ դաշտին վրայ պտտցնելով իր հետախոյզ նայուածքը, Այրին դեռ կը սպասէր»:— Այսպէս չէ՞ն սպասեր դարերէ ի վեր Հայաստանի հայ կիները: Սպասումի այս նկարագիրը կը յիշեցնէ Լոթիին Pêcheur d'Islandeի սիրտ կտրտող համբաւաւոր սպասումը: Բայց հայ հեղինակը «Այրին» գրած ատենը այդ գիրքը տակաւին չէր տեսած: Քանի մը տարի ետքն էր,

որ այս տողերը գրողը Լոթին գլուխ գործոցը
Զօհրապին կուտար կարդալու համար:

«Փոթորիկը» ո՛չ միայն խորապէս հոգեբանական
է՝ այլև բանաստեղծական: Անոր մէջ վայրագ,
վսեմ կենդանի, յուզող, տխրեցնող բան մը կայ:
Եւրոպական մատենագրութեան մէջ իսկ պզտիկ
գլուխ գործոց մը պիտի կրնար սեպուիլ:

Զօհրապին ոճը ախորժելի է: Խրթին չի գրեր,
պարզ է, առանց ուսմկացման. փոխաբերութիւնները,
պատկերացումները կը սիրէ, բայց ուշագրաւ
նորութիւններու յաճախ չենք հանդիպիր: Իր
հայերէնը պերճ չէ, բայց յստակ ու ճշգրիտ է:

«Փոթորիկ»ին հեղինակը Պոլսոյ առաջնակարգ
փաստարաններէն մէկն է, և առաջին հայ
փաստաբանը: Պոլսոյ թաղային վարժարանի մը
աշակերտ, ամէնուն պէս ինքն ալ գրական թեթեւակի
կրթութիւն ստացած էր, բայց ինքնազարգացմամբ
ու բնատուր կարողութիւններու աջակցութեամբ
ինքնատիպ գրող մը եղաւ ու կը մնայ: Իր վիպակները
ապագային համար ալ պիտի ապրին: Մոռացման
դատապարտեալներ չեն, վասն զի սրտի հետ կը
խօսին գեղեցիկ արուեստով մը, ու Եղանակի մը
բարձրերը կը նկարագրեն:

* * *

Կ. Պոլսոյ մամուլին մէջ Լևոն Բաշալեանին
անունը ճանչցուեցաւ 1885ին, Թուրքիոյ հայոց
նոյն տարուան գրականութեանը վրայ իր մէկ
տեսութեամբը: Այս առթիւ Եղիա Տէմիրճիպաշեան
«Երկրագունտ»ին մէջ կը գրէր. «Եւ իսկոյն աւելցնեմ

Թէ՛ յոյժ սիրեցի «Մասիս»ի սոյն տեսութիւնն անցեալ ամի գրականութեան վրայ: Քաջ հայագէտի մը գրուածն էր. հասուն մտքի ծնունդ եւ վարժ գրչի արդիւնք: Անտարակոյս, աւելի պիտի սիրէի սոյն յօդուածն, եթէ գտնէի հոն ինչ որ ամէն բանէ վեր կը սիրեմ գրականութեան մէջ— երա՛գ: Այլ Պ. Լևոն Բաշալեան կարող քան երագող միտք մը կ'երևի:

Չի հեռանար նիւթէն. չի մոլորի որ անձնական դժուար անել— ասլև հեշտագին— համբուն մէջ: Կարգաւորութիւն իր նախադասութեանց մէջ, կարգապահութիւն իր բոլոր յօդուածոց մէջ կը տիրէ»:

Այս գովեստը որ տասնըութ տարեկան պատանիի մը կը տրուէր, պարզապէս բարեկամական քաջալերանքի նպատակաւ չէր, այլ՝ յօդուածին թողած տպաւորութեան հշմարիտ գնահատումը: Բաշալեան իր թարմ հասակին մէջ իսկ ուշադրութիւն կը գրաւէր մտքին հասունութեամբը: Ու միշտ մնաց լաւ խորհող, լաւ դատող, լաւ կշռող գրագէտը: Այն ինչ դպրոցէն շրջանաւարտ ելած, կը մտնէ «Մասիս»ի խմբագրութեան մէջ 1884 Յունուար 1ին: Վեց ամիս ետքը երբ երկու թերթերը կը միանան, Բաշալեան կ'անցնի «Արեւելք»ին, իր հետ տանելով խմբագրական վեցամսեայ վարժութիւն մը, որով «Արեւելք»ին, մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէ: Հայերէնի հմուտ, գրասէր ճաշակով օժտուած, գրելու կոշում ունեցող, ու միանգամայն շատ համակրելի երիտասարդ, շուտով իր շուրջը կը հաւաքէ իրեն տարեկիցները, և իրմէ տարէցները, և ամէնքը միասին մեր գրականութեան նոր զարկ մը կուտան: Բաշալեան ասլևայլ նիւթերու վրայ գրած է, բայց առ

այժմ իր վիպականերուն վրայ միայն պիտի խօսինք:

Թիֆլիսի «Մուրճ» հանդեսը 1901-1902ին հրատարակել սկսաւ, «Պատմութեամբ» վերնագրով ու Լեոն Բաշալեան ստորագրութեամբ, շարք մը վիպականեր, որոնց առաջինը «Ղալաթիոյ ընթացք» եղաւ: Այդ վիպակաները ատենօք Պոլսոյ «Մասիս» ու «Հայրենիք» թերթերուն մէջ երևցած էին առանձին հատորով ալ պիտի տպագրուէին Կովկաս, հանգամանքները այդ խորհրդին իրականացումը արգիլեցին: «Մուրճ» կանգ չառաւ «արդէն հրատարակուած են» նկատողութեան առջև, և իր ընթերցողներուն հրամցուց վիպականեր, որոնք 1888էն կը թուագրին, ինչպէս «Ռէսթը»: Այս հիւրասիրութիւնը շատ պատուաբեր է երիտասարդ հեղինակին համար: Անտարակոյս այս վիպակաները պէտք է ներքին անժխտելի արժանիք մը ունեցած ըլլան, որպէս զի ծանր ամսաթերթի մը խմբագրութիւնն ալ արտատպումի բացառիկ պատիւը անոնց ընծայէ: Բաշալեան նորավէպեր գրել սկսած է երբ հազիւ տասներութ տասնըինն տարեկան էր, ու անշուշտ անոնք գեղարուեստական կատարելագործեալ էջեր չեն ներկայացներ: «Կաղանդը», «Յեղին ձայնը», որոնք 1898ին հրատարակուեցան, երբ Բաշալեանին 1888-92ի գործերուն հետ բաղդաատուն, արուեստագէտին յառաջդիմութիւնը անմիջապէս աչքի կը զարնէ: Եւ սակայն, այդ նորավէպերը իրենց երևման թուականէն տասնըչորս տարի ետքն ալ թարմութիւննին տակաւին կը պահեն և ախորժանքով կը կարդացուին իբրև նորութիւններ, վասն զի անոնց մէջ գաղափար մը կը տիրէ, սիրտ մը կը բաբախէ, ու արուեստը կ'իշխէ: Կեանքի

պատկերներն են կենսաբույս գեղեցկութեամբ: Զօհրապին առթիւ ինչ որ ըսինք, նոյնը կը կրկնենք. այդ վիպականերուն գաղափարական եւ գեղարուեստական աղուորութիւններն աղէկ մը հասկցնելու համար, զանոնք հարկ պիտի ըլլար մէկիկ-մէկիկ վերլուծել: Ուրեմն քանի մը դիտողութիւններով բաւականանանք:

Բաշալեան իր վիպականերուն մէջ միշտ եղբայրական գուրգուրանքով զեղուն սիրտ մը ունի երիտասարդներուն համար. ա՛յն երիտասարդներուն, որոնք դեռ պատանի կրնան սեպուիլ: Սրտէն խանդակաթ սէր կը ծորի անոնց համար: Կեանքի մէջ անոնց կրած յուսախաբութեանցը վրայ կը գթայ, ու երիտասարդները երազանքներու վտանգին դէմ պաշտպանել կ'ուզէ: «Հմայաթափը» երազել տուող բանաստեղծութիւն մըն է, որ սակայն երիտասարդը երազանքէն չյաղթուելու, չընկճուելու նախատեսութեամբ կը սպառազինէ: «Ա՞յս է եղերը» բնապաշտական մերկութեամբ գրուած երիտասարդներուն աչքին առջեւ կը դնէ կնոջ մը համար իր կեանքը ջախջախելու, խորտակելու յիմարութիւնը՝ որ «ա՞յս է եղեր» զարմացական հարցումով կը վերջանայ, ու կը վերջացնէ կեանքը շատ անգամ ալ:

«Ղալաթիոյ Ռէսթը» իմաստասիրական վիպակ մըն է: Հեղինակը, հայ ցեղին ինքնապահպանութիւնը ապահովող մեծկակ մէկ ուժը զօրեղ նկարագրի տէր երիտասարդի մը մէջ կը մարմնացնէ: Դարերը թո՛ղ հողովին, հայը երբ իր հայրենի հաւատքին վրայ հաստատուն մնալու համար ամէն գոհողութիւն յանձն կ'առնէ, ժամանակէն չի վախնար, կը դիմանայ

եւ կը շարունակէ իբր ցեղ ապրիլ:

«Րէսթ»ին նիւթը կնճռոտ չէ: Լուսաւորչական որբ տղայ մը կ'որդեգրուի իր հօրեղբօրմէն, որ բողոքականացած հարուստ մըն է: Կը դրուի Պոլսոյ ամերիկեան Րոպէրթ քոլէճը, ուր քանի մը լեզու սորվելէ եւ բաւական ուսում ստանալէ յետոյ, շրջանաւարտ դուրս կ'ելլէ: Իր բողոքական հօրեղբայրը կ'ուզէ որ եղբօրորդին դաւանափոխ ըլլայ, որպէս զի ինքն ալ անոր գործ տայ, զայն իր տունը ընդունի, բայց շրջանաւարտը այս առաջարկը կը մերժէ. անգործ, անօթի, թշուառ կը մնայ, բայց հաւատքին վրան ալ հաստատուն:

Այդ երիտասարդին հոգեբանութիւնը զուտ հայ ազգասիրական է: Այո՛, ուսում առած է, և հաւանօրէն շատ ջերմեռանդ երիտասարդ մըն ալ ըլլալու չէ. կրօնափոխութեամբը իր ընտանիքէն գլխացաւանք ալ պիտի չունենայ, բայց և այնպէս որևէ փորձութեան կը դիմադրէ և խեղճութեան մէջ կ'ապրի, վասն զի ցեղին ձայնն է, որ իր սրտին մէջ կը խօսի: Հաւատքը, զոր պիտի ուրանայ, իր սեփականութիւնը չէ, իր համոզումին ծնունդը չէ, այլ՝ իրեն աւանդ ձգուած ժառանգութիւն մըն է, զայն ինքն ալ հաւատարմաբար իր զակին փոխանցելու համար: Իր հայրերուն հաւատքն է: Հայրը մեռած ատենը իրեն կտակ մը ըրեր է, թէ հայ հաւատքին վրայ հաստատուն պիտի մնայ: Ողջութեանն ալ միշտ երկու խօսքին մէկը կ'ըսէ եղեր «պապերուդ հաւատքին վրայ խաւի կեցիր, օղլո՛ւմ»: Ընկերաբանական իմաստասիրութեան «մեռածները մեզի ըրած են անձն ինչ որ ենք» սկզբունքի հաւատումը:

Այս պատմուածքին նիւթը ինչպէս որ կնճռոտ չէ, նաև նորութիւն մըն ալ չէ, բայց վիպագրի մը տաղանդը զօրաւոր կ'երևի, երբ անիկա կը յաջողի պարզ նիւթ մը պատմելով, ընթերցողին սիրտը գրաւել ու մտքին ցնցողական զարկ մը տալ:

Այս վիպակը 1889 Սեպտեմբերին կը հրատարակուէր, այն թուականին երբ կրակը ա՛լ հոգիները կ'առնէր, ու մեծ դէպքերու նախընթաց օրերն էին: Ցեղին ինքնապահպանութեան ամէն միջոցներուն վրայ կը խորհուէր: Հիները, ծերացածներն ալ թունդ ելան, կազդուրուեցան ու նորերը սիրեցին, երբ տեսան թէ այդ նոր պատանեկութիւնը թէև ուսում ստացած, թէև Եւրոպան սիրող, բայց ա՛ն ալ կը զգար որ ցեղ մը իր հաւատքովը կը պահպանուի: Մինչև այդ օրը ո՛չ մէկ գրագէտ ազգային կրօնքին դատը այնքան հուժկու պերճախօսութեամբ պաշտպանած էր որքան երիտասարդ Բաշալեանը: Իր գործը ստուար բան մը չէր. հազիւ քանի մը հարիւր տող, բայց ո՛չ քարոզ էր, ոչ խմբագրական առաջնորդող: Սէրը վիճաբանութիւն չի վերցներ: Եւ «Րէսթը» գնաց, սփռուեցաւ Հայաստան. խանդաղատեց, գորովեց, գրաւեց, սրտապնդեց երիտասարդն ու ծերը: Եւ ամօթահար սարսեցուց ամէն անոնք որ «յանուն հշմարտութեան» մը կը հետամտէին տկարացնել ազգ մը երբ անիկա իր գոյութեանը համար գերագոյն կոիւր կը մղէր ու պէտք ունէր ազգային հաւատքովը զօրանալու:

Բաշալեաներբ հայոց հին հաւատքին իբր արտայայտան մը հրապարակ նետուելով, բարոյական պատերազմի մէջ անոր յաղթանակին համար կը գրէր, միևնոյն

ատեն ուրիշ պատերազմներու նախազգացութեամբն ալ մտահոգ, իր պատմութեան քննարկը ազգին մարմնական կորովը կը պանծացնէր ու կը սիրցնէր: «Խաչախնին» ու «Տէրտէրին ուխտը» ետևէ ետև եկան ու փառաբանեցին զէնք գործածել գիտցողները, տգէտ երիտասարդը որ կռուիլ գիտէ, ու հայ տէրտէրը որ իր հրացանը չի մոռնար: Ասոնք վաղուան հայերը պիտի ըլլային, և գրականութիւնը զիրենք ժողովուրդին ներկայացուց, երբ դեռ չէին երևցած: «Տէրտէրին ուխտը» կրնար եւ աւելի ճշգրտօրէն հրացանամուտ տէրտէրը կոչուիլ: Անոր մէջէն ջնջուեցաւ տող մը, որ արդարութիւն մըն էր, «տէրտէր, քու հրացանդ մեզի պէտք է»: Դեռ քանի մը օր ալ, ու այդ հրացանը պիտի պայթէր. առաջուց ազդարարութիւն մը վտանգաւոր էր:

Ինչ որ ալ ըլլան իր գրչէն ելած նիւթերը, Բաշալեան միշտ ազնուական ոճով կը գրէ, կրնամ ըսել նաև ազնուապետական: Ոճը իր արժանապատուութիւնը կը պահէ նոյնիսկ էն խեղճուկ կնոջ նկարագրութեանը մէջ: Ու միթէ աղքատները, թշուառները չունի՞ն իրենց յատուկ արժանապատուութիւնը, որ զիրենք ակնանիշի կ'ընծայէ:

* * *

Տիգրան Կամսարական միակ նոր գրագէտն է, որ մեծկակ վէպով մը ներկայացաւ: Իր «Վարժապետին Աղջիկը» 1887ին «Արեւելք»ի մէջ իբր թերթօն երևնալէ յետոյ, առանձինն հատորով ալ հրատարակուած է: Այդ գիրքը հիմակ կարդացող քննադատ մը գրական ինչքան թերութեանց ալ

հանդիպի, բայց պիտի չկարենայ մտքէն անցընել, թէ տասնըութ-տասնըինը տարեկան պատանիի մը հեղինակութիւնը եղած ըլլայ:

Ամէն անոնք որ գրականութեան մէջ թևակոխեցին երբ դեռ ան յնքան թարմ էր իրենց տարիքը ու յաջողած գրուածներով ուշադրութիւն գրաւեցին, տարակոյս չկայ, թէ անոնք օժտուած էին բնատուր ձիրքերով, զոր կրթութեամբ պիտի կատարելագործէին, ժամանակին հետ: Կամսարական հոգեբան ծնած է. մեծ վէպին մէջ, իր հոգեբան դիտողի յատկութիւնը ակներև կը տեսնուի, թէև բարգաւաճման համար տակաւին աստե՛ն ունեցած չըլլայ: Նաև՝ տարտղնած միտք մը չէ, այլ՝ ինքնամփոփ: Խորհելու եւ իմաստասիրելու ընդունակութիւնը ցոյց կու տայ ու եթէ վիպասանութեան մէջ մէկէնիմէկ մեծ դո՛ւնէն մտնելու անհամբերութիւնը ունեցած է, պատճառն այն է, որ Երևակայութիւնը զինքը անհանգիստ ըրած է. զայն գոհացնել ուզած է: Բուխ, դիւրազգած սիրտ մըն է, ու Տոտէ եւ Լոթի դիւթիչ հմայքով մը զինքը իրենցը ըրած են: Բայց, իբր արուեստագէտ, իր նուրբ եւ սրբատաշ ոճը Կոնքուոններու աշակերտող մը կը յիշեցնէ: Պարբերութիւններ կան, զոր հասկնալու համար պէտք է կանգ առնել և մտածել:

Երիտասարդ հեղինակը յետոյ տուաւ վիպակներ ու գրական էջեր, որոնք զինքը մեր գեղարուեստական առաջնակարգ գրողներէն մէկը ըրին, և սակայն «Վարժապետին աղջիկը» ոչ միայն նոր երիտասարդներուն համակրալիր գնահատմանը արժանացաւ, այլեւ՝ հին գրողներն ալ գոհացուց: Մարկոս Աղաբէգեանց՝ պատմագէտ ու ժողովրդական գրականութեան սիրող մը, տեսակ

մը արհամարհանքով կը վերաբերուէր դէպի նոր գրականութիւնը. ուստի և «Վարժապետին Աղջիկն» ալ կարդալ չէր ուզած. բարեկամներու թախանձանքով կը սկսի կարդալ, ու ահա սքանչացած կը յայտարարէ, «Թէ Թուրքիոյ հայերը իրենց Աբովեանը պիտի ունենան»: Բաղդատութիւնը շատ հիշդ չէր. հեղինակը իր ներկայացուցած տիպարները իրենց միջավայրին բարբառովը խօսեցնել կուտար, ինչ որ «ժողովուրդի լեզու» կը կոչուի. ասկէ՛ Աբովեանի հետ շփոթութիւն մը: Ու յետոյ, արևմտեան բարձրուն մէջ նոր սովորութիւն մը սկսած էր մտնել. Թուրքիացի գրող մը գովելու համար զայն Ռուսիոյ հայու մը հետ կը բաղդատէին: Առաջ, Թուրքիացի հայ գրագէտի մը համար կ'ըսուէր՝ «մեր Վիկթոր Հիւկո՛ն է, մեր Լամարթինն է». ետքէն կ'ըսուէր՝ «մեր Աբովեա՛նն է, մեր Արծրունի՛ն է, մեր Րաֆֆի՛ն է»:

«Վարժապետին աղջիկը» ստուար հատորէն նկարագրական գեղեցիկ էջերու հաւաքածու մը կարելի է հանել: Այդ հատորը միշտ հաճոյքով պիտի կարդացուի, իբրեւ մեր նրբին գրականութեան ծագման օրերուն կորիզը:

* * *

«Արեւելք»ին ու «Մասիս»ին քրոնիկագիրը այդ թերթերուն մէջ հրատարակեց շարք մը վիպակներ, որոնք ընկերական զանազան խնդիրներ կը յուզէին՝ ամուսնական բանուորական, կրթական եւ այլն: Այդ նորավէպերը ընդհանրապէս թոյլ ոճով գրուած են, գրեթէ ամէնուն ալ սկզբնաւորութիւնները ըստ բաւականին խնամեալ կ'երևին, բայց աճապարանքին

Խթանը շուտով կը տեսնուի: Ասոնք իբր գրական գործ թէն շատ պակասաւոր են, սակայն իրենց յարձակողական առաջադրութեամբը աղմուկ յարուցին, իրենց կարգին իրենք ալ ծանր յարձակում կրելով:

* * *

Վիպագրութիւնը, տիկին Տիւսաբէն գատ, 1884-1890ի շրջանին համար այս չորս անունները կը յիշատակէ միայն, իբր հանրութեան ուշադրութիւնը իրենց վրայ կեդրոնացնողներ:

Հիմակ, այդ ժամանակուան վէպերը կամ վիպակները քննած ատեննիս, անոնց ոճն ու գեղարուեստն իստապահանջութեամբ նկատողութեան կ'առնենք, բայց տասնըհինգ քսան տարի առաջ, երբ վէպը կոռուզան էր, քննադատները աւելի անոր գաղափարներով, բարոյականութեամբը կամ անբարոյականութեամբը կը զբաղէին քան թէ գրականութեամբը: Ժողովուրդն ալ, որ արուեստագէտ մը չէ, իր ուշադրութիւնը նիւթին կը նուիրէր: Հազիւ թէ Եղիա Տէմիրճիպաշեան մը, իբր քննադատ, գրուածքի մը մէջ արուեստին կատարելագործութիւնը կամ տկարութիւնը մատնանիշ կ'ընէր երբեմն-երբեմն: Գրականութեան մէջ արուեստի նախանձախնդիր երիտասարդները հազիւ թէ պատրաստուիլ կը սկսէին: Դեռ քանի մը տարի սպասելու է մինչև որ «նորագոյններէն» Արշակ Զօպանեան էսթէթիքը հայ քննադատութեան համար նոր փորձաքար մը համարի: Բայց այդ 1884-1890էն ամէն գաղափար որ էսթէթիք գրականութեամբ յայտնուած է, անիկա

Ժամանակին դիմագրաւած է ու պիտի դիմագրաւէ:

Նաև դիտելի է, որ վիպասանները, ընդհանրապէս, տկար արարածներու համար հակում ունին, և վէպերը մեծ մասամբ դժբախտութիւններով կը վերջանան, ընթերցողը տրտմութեան մէջ թաղելով: Այս դիտողութիւնը ըրած են կովկասցի քննադատներն ալ, այն հազուադէպ պարագաներուն մէջ, երբ Արևմտեան հայ գրականութեան վրայ խօսելու առիթը ունեցեր են: Մենք, նոր գրագէտներուն գրչին ներքև կեանքի այս յոռետեսութիւնը պարզ մեկնութեամբ մը կը բացատրենք: Անոնց վիպասանութիւնը քանդումի և վերաշինութեան նպատակ մը առաջադրած է. և որպէս զի այդ նպատակին հասնին, հարկ է որ սրտերը յուզեն և անոր խռովութիւնովը իշխեն մտքերու վրայ: Եթէ իրականութիւնը՝ հրճուանքի տեսարաններ պարզէր միայն, արդարը՝ յաղթական, անիրաւը՝ կործանած, բարին՝ բարձրագլուխ, չարը՝ գետնամած, ո՛չ հարստահարող, ո՛չ հարստահարեալ, այն ատեն ոչ ոք պիտի ըմբոստանար սրտէն ու մտքէն, ու անբնական երեւոյթ մը պիտի թուէր յոռետես գրականութիւնը որ կը յուզէ, կը գրգռէ, կը զայրացնէ:

Սակայն որքան աւելի կը մօտենանք դէպի 1890, գրականութիւնն ալ իր ամբողջութեանը մէջ և յատկապէս վիպասանութեամբը, հետզհետէ կը խրոխտանայ և լաւատես կը դառնայ: Կոիւներու նախընթաց օրերը, ժողովուրդը պէտք է, որ ինքն իր մէջ վստահութիւն զգայ: «Տէրտէրին ուխտը» արդէն սրտապնդող՝ այսինքն լաւատես վիպակն է: Լքուած, գետին ինկած հրացանը նորէն վեր կը վերցուի, նորէն ձեռք կ'առնուի:

* * *

Թատրերգութիւնը նոր գրականութեան մէջ որեւէ բաժին մը չունի: Թատրոնները փակուած են. երբեմն-երբեմն եւրոպական լեզուէ դաշոյնի և թոյնի տրամ մը թարգմանուելով, կը ներկայացուի ի նպաստ բարեգործական հաստատութեան մը, բայց ազգային միտքը բան մը չի ծնիր:

Պատմագրութիւնն ալ փառաւոր մասնակցութեամբ մը չի ներկայանար. կառավարական խստութիւնները արգելք են անկախօրէն որևէ լուրջ ուսումնասիրութեան: Գարագաշեան իր քննական հայտն Կատմութեան երկրորդ հատորը կը հարկադրուի Թիֆլիս տպագրել տալ:

Սակայն կարևոր եւ յիշատակութեան շատ արժանի գործ մըն է Ազգային հիւանդանոցին կէս դարու երկհատոր Պատմութիւնը, զոր Բիւզանդ Քէշեան գրեց: Ս. Փրկչին հաստատութիւնը, Ղազէզ ամիրային օրով հիմնուած, անխափան կը շարունակուի մինչև մեր օրերը, ժամանակին հետ բարեփոխուելով: Քէշեան, հիւանդանոցին հոգաբարձութեան յանձնարարութեամբը և ընձեռած դիւրութիւններովը, ամբողջակի պատմութիւն մը գրեց մանրակրկիտ քննութեամբ եւ բազմակողմանի ուսումնասիրութեամբ: Այդ գործը պատմական նիւթերու բազմահարուստ հաւաքածու մըն է, կանոնաւոր դասակարգութեամբ, դիւրահասկնալի լեզուով գրուած: Սակայն զարգացած մտքով ընթերցող մը, որ մեծ պատմագրութեան ընտելացած է, Քէշեանին երկասիրութիւնը աւարտելէ յետոյ

կը զգայ թէ իր կարդացածը տեղեկութիւններու ընդարձակ օրագրութիւն մըն է, բայց ո՛չ այն պատմութիւնը, որ մտածել կու տայ եւ կը յուզէ: Հեղինակը ո՛չ իմաստասիրող է, ոչ բանաստեղծ:

Ազգային հիւանդանոցին պատմութիւնը Պոլսոյ հայոց ազգային կեանքին ամբողջութեանը էական մասն է: Ամիրա, էֆէնտի, խմբագիր, վաճառական, էրիկ մարդ ու կին հետզհետէ այդ հաստատութեան վարիչները եղած են: Անոր որբանոցին մէջ մեծցած ու կրթուած են շատ մը հայեր, մասնաւորապէս հայաստանցիներ, որոնց մէկ մասը ազգային կեանքին մէջ կարեւոր դիրքեր գրաւած են: Քէչեանին գրքին մէջ որքա՛ն անուններ կը բախին ականջիդ. կ'ըզայիր ճանչնալ անոնց դէմքերը, շօշափել հոգիները, աչքերուդ առջեւ տեսնել սրտերը: Հայաստանէն եկած կամ Պոլսէն եղող հայեր, Եւրոպա կրթուածներ ալլազան գործ ու պաշտօն ունեցողներ, հաւաքուեր են այդ շէնքին շուրջը քանի մը սերունդով: Հոն հայը յառաջդիմական երևցեր է ու նախապաշարեալ, յանդուգն ու վախկոտ, կռուող ու ստորնացող, բարի ու չար, դրական ու վերացական: Հո՛ն է ցեղը իր առաքինութիւններովը, իր տկարութիւններովը, եւ սակայն բան մը չես տեսներ. պատմաբանը քեզի բան մը չ'իմացներ, եթէ դուն արդէն տեղեակ չես: Ու արցունք մը չկայ: Պատմաբանը քաղաքական խմբագիր կը մնայ:

Կենսագրական գրականութիւնն ալ կրնանք պատմականին մէկ ճիւղը համարել: Այս սեռը եթէ ոչ առատօրէն, բայց բաւական յաջողութեամբ ու նորութեամբ մշակուեցաւ, ընդհանրապէս քրոնիկին հետ խառնուած: Աւելի կամ նուազ ծանօթ մէկը

երբ պաշտօնի կը կոչուէր, նոր գործով մը իր վրայ ուշադրութիւն կը հրաւիրէր, կամ մանաւանդ երբ մէկը կը մեռնէր, քրոնիկն ալ կը սկսէր անոր անցեալը պրպտել, քննութիւններ կատարել, ապրած ժամանակը ուսումնասիրել ու հակիրճ և ամփոփ ուրուագծերով հանրութեան առջև դնել ամբողջ կեանք մը: Կենսագրական քրոնիկն ալ իր ժպտուն, սգաւոր, հեզնող, զգայնիկ, բանաստեղծ եւ իմաստասէր խառնուածքովը, նոր գրականութեան մէկ առանձնայատկութիւնը կը համարուի: Հրանդ գրեց շղուտ ոճով, բայց ո՛չ «Պանդուխտի կեանքին» պէս զգացեալ. Տէմիրճիպաշեան սքանչելի էջեր ունի, Պէրպէրեան յորդահոս վարդապետական մը, Հրանդ Ասատուր՝ դասական, եւ Օտեանի նուիրած կենսագրական-քրոնիկին մէջ վսեմ ու զգայնիկ. Բաշալեանին շատ մը էջերը կրնան աղուոր քրոնիկներ համարուիլ. «Արեւելք» ու «Մասիս» իրենց յատուկ քրոնիկագիրը ունեցան. իսկ Մամուրեան թէեւ նոր չէր, բայց գերազանց տաղանդ երեւցուց մերթ ընդ մերթ:

Երգիծաբանութիւնն ալ քրոնիկին ու վէպին մէջ խառնուեցաւ, իրեն սեփական կոուանը ունենալով հանդերձ: Պաշտօնական երգիծաբանը Պարոնեանն էր, որ թէեւ երիտասարդ բայց «հիներէն» կը սեպուէր, վաղուց գրող մը ըլլալուն: Երգիծաբանութիւնը նոր թուականի մը մէջ՝ այլեւս իր գրչին տակ գէնք մը չեղաւ: Նպատակի մը նկրտող, գաղափարի մը ծառայող, սիրոյ եւ ատելութեան կրքերով բորբոքուած գրագէտը չէր, կամ չէր մնացած: «Մեղու»ին եւ «Թատրոն»ին ազգային — քաղաքական խմբագիրը՝ «Լոյսի»ն ու «Խիկար»ին մէջ շա՛տ սրամիտ, բայց

անմեղ կատակարան մըն էր: Ամէնքը զինքը կը սիրէին, ուստի եւ վախցնող, ահաբեկող ուժ մը չէր կրնար համարուիլ:

Պոլիսունեցանք նաեւ «Հնչակ»ը, խմբագրութեամբ Տիրան Փափազեանի: Զուարճացնող, խնդացնող զաւեշտաթերթ մը:

Ազգային-քաղաքական երգիծաբանականը մթագնած էր: Ատենօք զանազան թերթեր գրական այդ սեռը սքանչելապէս մշակած էին: Այսպէս՝ Սվահեանին ու Պարոնեանին «Մեղու»ները, Պարոնեանին «Թատրոն»ը, Այվազեանին «Մամուլ»ը, Հահեանին «Միմոս»ը. սակայն 1876էն յետոյ թուրք կառավարութիւնը երգիծաբանութեան վրայ հաշտ աչքով չնայեցաւ. զայն հետզհետէ տկարացուց, մինչեւ որ որևէ լեզուով երգիծաբանական թերթի հրատարակութիւնը արգիլուեցաւ: «Խիկար», «Հնչակ» զոհուածներուն մէջ էին: Կառավարութիւնը օրագիրներուն ալ չթողատրեց հեզնաբան յօդուածներու սպրդումը: Սակայն հայ ժողովուրդը առանց երգիծականի չէր կրնար մնալ, վասն զի իր ազգային եռուն-զեռուն կեանքը կը շարունակէր, մինչ թուրքերը ալեւս կը դադրէին հանրային կեանքով մը ապրելէ: Հայ երգիծաբանութիւնը իրեն համար նոր ապաստանարան մը ստեղծեց, եւ իր հնարամտութեամբը ինքզինքը կառավարութեան աչքէն ծածկեց: Վիպասանութիւնը հեզնաբան եղաւ. ծաղրեց անձերը, դրութիւնները, հաստատութիւնները: «Ներսէս»ը, «Մեղայ Տէրը», «Ղալաթիոյ Ռէսթը» շատ պիտի տկարանային առանց անոնց մէջ տիրապետող դառնահոգի ու վրիժառու երգիծականին: Գրագէտները ուր որ կրցին սպրդեցնել, սպրդեցուցին

հեզանութիւնը: Բաշալեան «Թափառիկ» կեղծ անունով գրեց «Վանդակէն դուրս» քրոնիկները, որոնք Ազգային ժողովին ծաղրանկարները եղան, եւ ծոմոկելով դէմքերը, շարժումները, խօսքերը, յաջողեցան իրենց ներքին էութեանը մէջ ցոյց տալ պատրիարք, եպիսկոպոս, պէյ, էֆէնտի, ժողովական: «Արեւելք»ի ու «Մասիս»ի երգիծաբանական քրոնիկներն ալ շատ աղմուկ յարուցին, շատ թշնամութիւններ առաջ բերին:

Կառավարական արգելքներուն շնորհիւ ստեղծուեցաւ նաեւ նոր երգիծականը, որուն գլխաւոր յատկանիշն է յայտնի չընել թէ երգիծական է: Օրուան դէպքերուն առթիւ պարզ պատմութիւն մը կը հրատարակուի, որ անմեղ սուտ մըն է: Ընթերցողները զայն կը սկսին կարդալ ու իբր ճշմարտութիւն մը «կլլել», բայց ինչ ինչ ակնարկութիւններ կասկած կ'արթնցնեն. կարդացողը կը շփոթի, սուտը իրաւը իրարմէ չի կրնար որոշել. յօդուածը կամ «պատմուածք»ը խօսակցութեանց, մեկնութեանց տեղի կու տայ, ու վերջապէս ամէն ինչ կը հասկցուի: Թուրքիոյ հայերը կամաց կամաց այս «նենգամտութեան» վարժուեցան ու անկէ ախորժեցան: Գրաքննութիւնը կարող չեղաւ «պլակ»ը արգիլել, վասնզի անոնք իբր իրական դէպքեր կը պատմուէին, որոնք գուցէ սխալ ըլլային, բայց օրագիր մը միշտ անսխալ տեղեկութիւններ չէ որ կը հաղորդէ: «Խմբագրութիւն մը, կը յայտարարէին թերթերը իրենց գրաքննիչին, իր սխալ լուրերուն համար որևէ պատասխանատուութեան ներքեւ չէ, եթէ անոնք կառավարական նկատումներու չեն հակառակիր ու ոչ ոքի ալ չեն վնասեր»: «Արեւելք»

ու «Մասիս» շատ զգուշաւոր եղան, որպէսզի չըլլայ թէ երգիծականի համար հիմնական ու անյաղթելի արգելքներու հանդիպին: Շատ չանցած երեւան պիտի գար մեր արդի էն նշանաւոր հեգնաբանը՝ Երուանդ Օտեան, որ այդ միջոցին դեռ պատանեակ, գրչի առաջին փորձեր կ'ընէր:

Բանաստեղծութիւնը փառքի տիտղոսներով չի յիշատակուիր: Ազգային երգը որ սրտերու թռիչ տուած էր ու երեւակայութիւնները բորբոքած, առանց նշանաւոր գործ մը արտադրելու, նոր գրականութեան մէջ անշուշտ ուրիշ սեռերու համահաւասար պիտի զարգանար, եթէ տարապայման խստութիւններ չծանրանային իր վրայ: «Մասիս» 1887ին, երբ դեռ հայ օրագրութեանը վրայ նախարգել գրաքննութիւն չէր հաստատուած, կ'ողբար երգին մահը. «Խեղճ երգեր, կ'աղաղակէր, այժմ հալածական ու վտարանդի, ո՞վ պիտի պատմէ այն ամէն ներշնչումները, զոր դուք աղդած էք հայ ժողովուրդին, ո՞վ պիտի պրպտէ հայրենեաց ամէն անկիւնները, ինչպէս դուք կը հսկէք հայութեան պահպանումին»:

Հայրենասիրական բանաստեղծութիւնը թեւակտուր կը մնար. և ժողովուրդը անոր կարօտը կը քաշէր. սիրայիններն ու հովուերգականները իր սիրտը չէին կրնար յագեցնել: Ազգային երգին տեղ գոնէ ժողովրդական երգը բռնել տալու փորձը եղաւ: Հայաստանի ժողովրդական բանաստեղծութիւնները հետզհետէ «Մասիս»ի մէջ հրատարակուեցան ու այս սեռին մօտեցող նոր տաղեր ալ հետեւողականութեամբ կամ ստեղծմամբ գրուեցան: Միհրան Յովհաննէսեան 1888ին հրատարակեց «Ռամկին սփոփանքը», որոնք պարզ ու ժողովրդական լեզուաւ Հայաստանի

զանազան նահանգներու տեղական բարբառներով խառն ոտանաւորներ էին եւ հանութեամբ կարդացուեցան: Այդ «նորութեան» վրան ալ գաղափար մը տալու համար առաջ կը բերենք Եղիա Տէմիրճիպաշեանին գրադատականէն քանի մը տող: Այս արտագրութիւննիս միանգամայն առիթ մըն է նաեւ գործնական գաղափար մը տալու Տէմիրճիպաշեանին «պերճ գրական» ոճին վրայ, որմէ հիմնովին կը տարբերէր նորերուն գրելու եղանակը:

«Միերան Յովհաննէսեան, կը գրէ Տէմիրճիպաշեան, կ'երեւի 1888ին, նոր հայ գրականութիւնն նոր հոսանքէ մը կը մղուի, վերջնադարեան: Ի՛նչ կ'ըսեմ, դարավերջեան հոսանքն այն յորդահոս, որ կը սպառնայ պեղել ու պողել դասականութեան ալ, վիպականութեան ալ աւազանն, ու գորշ կմախքն այլանդակ փոխանցել բարեձեւ վարդագոյն մարմնեկին, կամ տափակ տրմուղ տրտմատեսիլ իրականութիւնն ի գահ բարձրացնել փոխանակ Երեւակայութեան, որ իր անսահման լուսափետուր թեւոց մէջ կը պարփակէ երկիր և երկին, արտն ու անդն, և մանաւանդ Անդրագոյնն»:

Մկրտիչ Աճեմեան, երկար ատենէ ի վեր գրող բանաստեղծ մը, շարունակեց իր սրտի երգերը, որոնք «Լոյս եւ Ստուեր» անուն հատորով մը հրատարակուեցան:

Սակայն բանաստեղծութիւնն ալ իր բոլոր կաշկանդումներուն մէջ ճիգ մը ըրաւ նորութիւն մը առաջ բերելու, և ունեցանք Աղեքսանդր Փանոսեանը: Այս երիտասարդ գրողը ո՛չ սրտի քնարերգակն է, ոչ ալ հայրենասիրութեան երգիչը, այլ պարզապէս

տաղաչափ երգիծաբան է: Արուեստի գաղտնիք մը ունի, որուն շնորհիւ իր հիւղին մէջ եզական գրող մըն է: Երկու նոյնայանգ բառեր իրարու զարնել տալով անոնց բաղխումէն դիմագիծ մը, շարժում մը, պատկեր մը, նկարագիր մը, գաղափար մը դուրս կը ցատկեցնէ: Կը զարմացնէ, կը գրաւէ, կը հրճուեցնէ: Աչքէդ արցունք մը կը բերէ, բայց միշտ ծիծաղի արցունք մը: Իր յանգերը որ հասարակ ու սովորական չեն, անլուր ու խրթին բառերու հանդիպումներէ չեն ծնիր: Ոհին ու լեզուին պէս յանգերն ալ այնքան նոր են որքան բնական:

Այս շրջանին մէջ հայրենագիտութիւնն ալ բաւական մշակուեցաւ, մասնաւորապէս Գարեգին Եպիսկոպոս Սրուանձտեանցին աշխատասիրութիւններովը, որոնք քիչ շատ փոփոխութեամբ հրատարակուելու բախտաւորութիւնը ունեցան, երբ դեռ կանխարգել գրաքննութիւնը տարապայման խստութեամբ հղակտոր չէր ըներ հայերէն գիրքը: Սրուանձտեանցին մէկ հրատարակութեանը «Համով հոտով»ին առթիւ, Գրիգոր Օտեան հեղինակին նամակ մը գրելով կ'ըսէր. «Ձեր ոհին մէջ՝ հայոց կուսակաշտական դարերուն մոգութիւնն ու դիւթութիւնը կայ. ձեր զգացումներն ու մտածութիւնները՝ քրիստոնէական դարերուն սրբութիւնն ու կուսութիւնը ունին... դուք ոչ իբրեւ բնագէտ ու բնալոյծ կը պատիք ու կը դատեք ծառն ու քարը, հողն ու ջուրը. դուք հոգի կը տեսնէք ամէն բանի մէջ, և եթէ բան մը հոգի չունի՝ դուք հոգի կու տաք անոր»: Այս գնահատումը հիշդ է: Սրուանձտեանցին գրքերը մեր բանաստեղծական հրատարակութեանց շարքը կարելի է դասել:

Հայաստանցի ուրիշ գրող մը՝ Տուտուխեան

երկրին տնտեսական, ընկերական, մտաւորական կեանքը բազմակողմանի քննութեամբ ուսումնասիրեց «Հայաստանի կեանքէն» իր յօդուածներովը, որոնք «Արեւելք»ի մէջ հրատարակուեցան: Այդ բաղեջի երիտասարդը լաւ գերմաներէն գիտէր ու զարգացած էր: Իր բոլոր տեսութիւնները կարգաւոր, կանոնաւոր, դրական մտքով կը պատրաստէր: Դժբախտութիւն է, որ այդ գեղեցիկ, պարզ, յստակ ոճով գրուած շահեկան յօդուածները մոռցուած կը մնան հին թերթերու մէջ:

Հայաստանէն ուրիշ երիտասարդներ ալ սկսան գրել: Ղաղարոս Նահապետեան «Բնութեան սոխակներ»ը հրատարակեց: Այդ գրուածքին արժանիքը ինչ որ ալ ըլլար, բայց Հայաստանի կեանքէն պատկերներ կը ներկայացնէր, ահա ինչ որ պէտք էր մեզի: Տարօնցի Գեղամ իր համբաւաւոր տեղագրութիւնները սկսաւ: Յարութիւնեան որ տարիներ ետքը հոյակապ գրող մը պիտի ըլլար եւ զուտ հայաստանցի գրագէտ մը, իր նախափորձերը տուաւ: Այս անունները պիտի լսենք յաջորդ շրջանին, որ 1891էն կը սկսի եւ կը շարունակուի մինչեւ հիմա: Հայաստանցի գրողները մասամբ պիտի դարմանէին այն դժբախտութիւնը, զոր վերել յիշեցինք, այն է՝ օտար հողի վրայ ազգային գրականութեան օտար սննդառութեամբ աճումն ու զարգացումը:

* * *

Թուրքիոյ հայոց մամուլը 1884-1890ին միայն «Արեւելք»ի ու «Մասիս»ի մէջ չէր պարփակուեր. ուրիշ թերթեր ու պարբերականներ ալ կը հրատարակուէին:

Թերթերուն մէկ մասը, և բազմաթիւը հայատառ թուրքեվարներն էին, երեք հատ, որոնց մէջ հայերէն յօդուածներ ալ կը հրատարակուէին, բայց առանց գրական ուղղութեան մը հետեւելու, առանց մասնաւոր նշանակութիւն մը ունենալու կամ նորութիւն մը ցուցադրելու: Իբրեւ պարբերական «Արեւելեան Մամուլ»ը, «Երկրագունտ»ը, «Գրական եւ Իմաստասիրական Շարժում»ը ունեցանք: Առաջինը Իզմիր կը տպագրուէր, անխնամ խմբագրութեամբ. վիճաբանութեանց, անձնական կռիւներու հաւաքածու մըն էր. գրական ուղղութեան վարիչ մը չէր: Ամէն անոնք որ Թուրքիոյ հայոց վերջին քսան տարիներու մտաւորական շարժումին վրայ կը խօսին, «Արեւելեան Մամուլ»ին դիմում չեն ըներ:

«Երկրագունտ»ը հրատարակութիւն Ասիական Ընկերութեան ամսաթերթ մըն էր, որուն առաջին թիւերը վաթսունական թուականին Մանչեսթր երեցած էին Շահնազարեան վարդապետէն. յետոյ դէպի 1870 Պոլիս Շահնազարեան վարժարանին աշակերտներուն խմբագրութեամբը շարունակուեցաւ: Իսկ 1883ին Խասգեղ թաղին Ասիական Ընկերութեան անցաւ: Տարի մը Պարոնեան եղաւ անոր խմբագիրը, բայց ուշագրաւ բան մը երեւան չհանեց. 1884ին Տէմիրհիպաշեան Պարոնեանին յաջորդեց. ամսաթերթը աւելի գրականացաւ, բայց լոկ խմբագրին յօդուածներովը: Հաւաքածոյին մէջ մէկ քանի շահեկան նիւթերու կարելի է հանդիպիլ, սակայն թուականի մը բացումը ազդարարող լոյս մը չ'ընդնշմարուիր անոր մէջ:

«Գրական և Իմաստասիրական Շարժումն»

ալ ամսաթերթ մըն էր Տէմիրճիպաշեանին խմբագրութեամբը, եւ անոր գրութիւններովը լեցուած: Բայց այդ գրագէտը հրապարակն այնքան ողողած էր, որ իրմէն յատկապէս թերթ մը նորութիւն մը չէր եւ կարեւորութիւն չէր կրնար ստանալ: Իրաւ է որ «Շարժում»ը աղուոր հատուածներ կը պարունակէ, բայց հանդէսի մը մէջ, որ նոր թուականի մը կը հրատարակուի, մեր փնտռածը քանի մը աւելի կամ նուազ գեղեցիկ յօդուածներ չեն, այլ՝ ոգի մը, գաղափար մը, ուղղութիւն մը, ըլլա՛յ պահպանողական, ըլլա՛յ յառաջդիմական: Ու Տէմիրճիպաշեան ո՛չ մէկն էր, ոչ միւսը: Ու յետոյ, երբեք կարելի չէր որ այդ հասունցած երիտասարդին ազդեցութիւնը տարածուէր նորերուն վրայ, որոնք գրական, իմաստասիրական, ազգային-քաղաքական հաւատքով լեցուած էին: «Ո՛հ, կ'աղաղակէր, մի՛ խօսքերս ի համար առնուք, մի՛ կարդաք զիս: Մտացս ոսկրագօրք կը քայքայուին. յիմարութեան սահմանաց վրայ կը գտնուիմ... Եւ միթէ չե՞մ մանրանկարն իննեւտասներորդ դարու մարդկութեան...»: Պէտք չունէր յանձնարարելու որ իր խօսքերը նկատողութեան չառնեն: Երբ ասիացի խեղճուկ հայ մը ինքզինքը տասնեւիններորդ դարու մարդկութեան իբր մէկ մանրանկարը կը ներկայացնէ, ալ ո՛չ ոք իրեն կարեւորութիւն կու տայ, վասնզի ինքն իր վրայ կը խնդացնէ: «Երկրագունտ»ն ու «Շարժում»ը յատուկ արտօնագրով հրատարակուող թերթեր չէին, այլ իբր տեսրակ հրապարակ կ'ելլէին, հանրային կրթութեան պաշտօնատան գրաքննութեամբը: Օրին մէկն ալ կառավարութիւնը որնէ՛ լեզուով այդ տեսակ տեսրակներու տպագրութիւնը արգիլեց, ու

վերոյիշեալ երկու ամսաթերթերն ալ դադրեցան: Կը վերադառնանք ուրեմն «Արեւելք»ի եւ «Մասիս»ի:

* * *

Ռուսահայոց մտաւորականութեան հետ սերտ յարաբերութիւններ հաստատելու ձգտումը յիշեցինք, բայց մեր տեղեկութիւնները առկախ թողուցինք. շարունակենք:

Արեւմտեան գրականութեան նոր վարիչները մտածեցին, թէ լուրջ բան մը ըրած պիտի չըլլան եթէ Արեւելեան հայոց քանի մը անունները, քանի մը նմոյշները երբեմն երբեմն Թուրքիոյ հայոց ծանօթացնեն. աւելի բազմակողմանի ծրագրով մը աշխատիլ կ'ուզէին, որպէսզի Թուրքիոյ հայերը հիմնական տեղեկութիւններ ստանալով, կարողանային Ռուսիոյ հայոց մտաւորական ու բարոյական կեանքին գիտակցօրէն հետամտիլ: Եւ բաւական չէին համարեր ռուսահայերը ճանչցնել միայն: Ո՛չ ապաքէն անոնք ռուսական գրականութեան, ռուսական մտքին, ռուսական բարքերուն ազդեցութիւնը կը կրէին: Թուրքիոյ հայերը, որպէս զի Ռուսիոյ հայերը կարենան ռուսմանասիրել, պէտք էր որ նոյնիսկ ռուսերուն վրայ որոշ գաղափար մը կազմէին: «Արեւելք» ու «Մասիս» իրենց այս մտածութիւնները, 1884էն սկսեալ, աստիճանաբար գործադրեցին: Ետքէն երբ մտքերը ա՛լ բաւական ընտելացած էին Արեւելեան հայոց կեանքին, այդ գործադրութեան դրուած ծրագիրն ալ «Մասիս»ի մէջ հրատարակուեցաւ ամփոփ համառօտութեամբ, որպէսզի գործին ամբողջութիւնը ընթերցողներուն

յատակօրէն ըմբռնել տայ: Ահաւաստիկ այդ յայտարարութիւնը.

«Մասիս»ի ծրագրին մէջ է գծագրել Արարատ-Կովկասեան կեանքի ամբողջ պատկերն: Առ այդ անհրաժեշտ է մէկ կողմէն ուսումնասիրել ռուսական ոգին, ռուսական գրականութիւնը, օրէնքները և կառավարական ուղղութիւնը, որպէսզի կարելի ըլլայ գիտնալ թէ ի՛նչ ազդեցութեան ներքեւ կը զարգանան Արարատ-Կովկասեան հայերը: Միւս կողմէն պէտք է գիտնալ այդ հայերուն մօտաւոր անցեալը, յիշատակները ու աւանդութիւնները, ճանչնալ անոնց գրականութիւնը, հմտանալ այն ամէն ընկերական խնդիրներուն, որոնց հոգածութիւնը ունին:

«Մասիս»ի խմբագիրները սկսած են կատարել այս աշխատութիւնները: Արդէն հրատարակուեցաւ Արարատ-Կովկասեան գրականութեան մասին առաջին յօդուած մը. սկսան հրատարակուիլ ժողովրդական յիշատակներ և պիտի շարունակուին: Այսօր ալ կը սկսուի նոր շարք մը յօդուածներով՝ ռուսական կեանքի եւ գրականութեան վրայ»:

Յօդուածներու այդ շարքը կը գրէր Լեւոն Բաշալեան, ամփոփելով Վոկիւէի «Ռուսական վէպը» որ այդ միջոցին նոր հրատարակուած էր ու մեծ համբաւ կը վայելէր, նոյնիսկ ֆրանսացիներուն իբր նորութիւն մը ճանչցնելով ռուսական ոգին ու գրականութիւնը: Ասկէ զատ, նաեւ ռուսագէտ երիտասարդ մընալ՝ Գէորգեան ճեմարանին աշակերտ՝ իբր մշտական աշխատակից մը, «Արեւելք»ի ու «Մասիս»ի մէջ ռուս թերթերէ, հանդէսներէ, գրքերէ թարգմանութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ կը հրատարակէր: Ուրիշներ ալ ֆրանսերէնին

օգնութեամբը Տուրկենելը, Տոսթոյեվսքին, Պուշկինը, Լերմոնտովը կը ծանօթացնէին: Խմբագիրները ուսումնասիրութիւններ կը կատարէին եկեղեցական օրինական խնդիրներու վրայ ու ժողովուրդը կը լուսաբանէին հարցերու շուրջ, որոնց մասին երկար ատենէ ի վեր շարունակ խօսուած էր, առանց անոնց էութիւնը գիտնալու: Շատ թղթակցութիւններ կ'ընդունուէին Բեթրպուրկէն, Մոսկուայէն, Թիֆլիսէն:

Ռուսահայոց անցեալ ու ժամանակակից կեանքը իր բազմազան երեւոյթներուն մէջ կ'ուսումնասիրուի: Չկայ ուսսահայոց մէջ կարելոր խնդիր մը, որ ընդարձակօրէն չքննուի նոյնիսկ թրքահայ գրողներէն ու յաճախ Արեւմտեան հայերը իրենք իրենց մէջ վէճի կը բռնուին ուսսահայոց այնպիսի գործերու մասին, որոնք անդին կարեւորութիւն չեն ստացած: Հրատարակուելու կոչուած «Աշխատանք» թերթի մը խմբագրին հիւանդութիւնը, այս առթիւ հիւանդանոցէն յայտարարութիւնները, Թիֆլիսէն Պոլիս «Արեւելք»-ի մէջ Ծերենցի հետ բուռն վիճաբանութիւններու տեղի կու տայ: Ջօրավարներ, եկեղեցականներ, գործիչներ հետզհետէ կը ծանօթացուին: Րաֆֆի վերաբերմամբ շահագրգռական տեղեկութիւններ կը հաղորդուին, Սունդուկեանցը կը ծանօթացուի, Չմշկեանը կը նկարագրուի, Լէօ դեռ նոր մը եւ արդէն իր ապագան կը գուշակուի եւ իր վրայ ընդարձակօրէն կը խօսուի:

Ռուսահայ գրագէտներուն գրքերուն, յօդուածներուն վրայ գաղափարներ կը տրուին, արտատպումներով հանդերձ: «Մասիս» կը հրատարակէ Գամառ-Քաթիպայի անտիպ բանաստեղծութիւնները: Գրիգոր Նիկողոսեան

կ'աշխատակցի երկու թերթերուն: Վրթանէս Փափազեան իր «Գնանք ընթրել» վէպը «Մասիս»ին կու տայ: Լեոնեց «Մասիս»ի մէջ երեւան կու գայ, եւ անոր խմբագիրներուն սիրտը կը գրաւէ: Ու դեռ 1890ի ժամը չզարկած, 1885 Դեկտեմբերին Լեոնեց «Մասիս»ի մէջ կը զարնէ.

Զա՛րկ... արդարութեան գոշիւնը խլացուր,
Անմեղներու ողբն ձայնովդ մեռցուր,
Կըռի՛ր երկաթը, է՛հ, ամո՛ւր կըռիր,
Սոսկ գլխիդ համար կացին պատրաստի՛ր:

Ապագային գաղափարակցութիւնը արդէն կը սկսի գրականութեամբ: Իսկ Գրիգոր Արծրունի Զուիցերիայէն ուղղակի «Արեւելք»ին ու «Մասիս»ին կը գրէ:

* * *

Կը մտնենք 1890 թուականը. արդէն երկու տարիէ ի վեր «Արեւելք» ու «Մասիս» իրարմէ անջատուած էին, միեւնոյն խմբագրատան մէջ, միեւնոյն վարչութեամբ հրատարակուելով հանդերձ: Գրական խումբը ամբողջովին «Մասիս»ի հետ էր, եւ անոր մէջ կը գրէր: Իր խմբագիրներէն երեքը իրենց գրական շրջանակէն դուրս ելլելով հանրային գործունեայ կեանքի մըն ալ մասնակցեր էին, թերթն ալ այդ կեանքին ազդարարը ընելով: Մուսա պէյին դատաստանէն յետոյ, արդէն ազգային մեծ տագնապ մը կը գուշակուէր. էրզրումի ջարդը, որ 1890 Յունիսին տեղի ունեցաւ, փութացուց

պայթումը եւ պատահեցաւ 1890 Յուլիս 15ը: Պոլիս խռովայոյց կեանքով մը կ'ապրէր: Ձերբակալութիւն, բանտարկութիւն, աքսոր, կախաղան ժողովուրդը սարսափի մէջ կը պահէին: Յուլիս 15էն մինչեւ Հոկտեմբեր 15, ճիշդ երեք ամիս, «Մասիս» անվրդով կը շարունակէ իր դերը, յուսադրելով, խրախուսելով, ներշնչելով, գրգռելով ժողովուրդը: Առանց երկիւղի կը հրատարակէ «Մշեցի բանուորին արցունքը» Յակոբ Պատրիկեան ստորագրութեամբ: Այդ անունը քանի մը օրէն նշանակութիւն մը պիտի ունենայ: Հոկտեմբեր 1ին կը ձերբակալուին «Մասիս»ի երեք խմբագիրներուն հետ մօտէն յարաբերութիւն ունեցող անձեր. շաբաթաթերթին վերջին թիւը որ Հոկտեմբեր 15 թուականը կը կրէ, Հոկտեմբեր 20ին հրապարակ կ'ելլէ. խմբագիրներէն մին առջի օրը բանտարկուած է. միւսն ալ երկու օր վերջը կը մեկնի, ու «Մասիս» կը դադրի: Իր գրական խումբը այլեւս չի գրեր: «Արեւելք», որ 1890 Փետրուարէն ի վեր գուտ պահպանողական եւ որեւէ գաղափարէ գուրկ վարչութեան մը ձեռքով կը հրատարակուէր ու Քէչեանին խմբագրութեամբ, պարզապէս գործի թերթի մը կը վերածուի:

Ազգային կեանքի նոր շրջանը, որ 1879ին սկսած էր, կը յանգէր 1890 Յուլիս 15ին: Գում-Գաբուի ցոյցը անցեալի մը վերջակէտն էր ու ապագայի մը մեկնակէտը: Այդ օրը հայը նմանեցաւ թշնամի բանակէ մը պաշարեալ ժողովուրդի մը, որուն պահապան զինուորներէն սակաւածեոն ջոկատ մը կը մտաբերէ եւ կը փորձէ յանկարծական յարձակումով մը պաշարողները անբեկել եւ նահանջի պարտաւորել: Չի յաջողիր. բաւական կորուստ տալէ յետոյ կը

վերադառնալ իր պարիսպներուն մէջ, որպէսզի նոր պատրաստութիւններ տեսնէ, նորէն յարձակի, փրկէ երկիրն ու ժողովուրդը: Բայց պաշարող թշնամին, որուն աչքերը բացուած են, աւելի արթուն կը հսկէ. պաշարեալներն ալ պարտաւոր են քաջ ըլլալէ առաջ վարպետ ըլլալ. պիտի ջանան իրենց ռազմական յատակագիծները գաղտնի պահել: Գրականութիւնը, որ ցոյցին օրը ծանրապէս վտանգուած էր ու վնասուած, նորէն ինքզինքը պիտի գտնէ: Պիտի մտնէ պաշարուած ժողովուրդին մէջ, պիտի անցնի անոր գլուխը:

Գրական ոժերը որ 1890 Հոկտեմբերին քայքայուած էին, նորէն իրար պիտի գտնեն, բայց ո՛չ «Արեւելք»ին կամ «Մասիս»ին շուրջը. նոր կեդրոն մը պիտի հաստատուի:

Այդ շրջանին պատմութիւնը կը պահենք ուրիշ տեսութեան մը. անոր մէջ պիտի յիշատակենք անունները կարգ մը գրողներու, որոնք ուշագրաւ դէմքեր կը հանդիսանան:

«Բանբեր Գրականութեան
եւ Արուեստի»
Բ. Գիրք
1904, Ս. Պետերբուրգ

ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԶՈՂԻՆ՝ ԻՒՐ ՀԻԱՑՈՂՆԵՐՆ
ՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԸ

Մար Մինա գերեզմանատուն
Գահիրե, Եգիպտոս

Արխիւ ՇԱՆԹ 1911/3

ԳՐԱԿԱՆ ՅՈՒՇՔԵՐ

Ա.

Արեւմտեան Հայոց հիմակուան գրականութեան սկզբնաւորութիւնը 1890էն կարելի է թուագրել առաջին հանգրուանը դէպի նոր կեանքի մը ժամադրավայրը:

Այդ գրականութիւնը պարբերական մամուլին մէջ օթեւանեցաւ և տակաւին հոն ասպնջականիլ կը շարունակէ, ո՛չ միայն Պոլիս և Իզմիր, այլև արտասահման ալ: Եթէ գիրքը, նոյնիսկ խեղճուկրակ հատոր մը, Թուրքիոյ մէջ՝ տպագրական տարապայման խստութեանց երեսէն, ամենամեծ դժուարութեանց կը հանդիպի հրապարակ ելլելու համար գիրքը՝ հրատարակման և տարածման դիւրութիւններ չի վայելեր Եւրոպա, Ամերիկա, Եգիպտոս, ուր հայ գրագէտին գրիչը որևէ կաշկանդումի հարկադրուած չէ: Օրուան մտատանջանքները շատ կը դժուարացնեն ծնունդն այնպիսի երկասիրութեանց, որոնք երկարատեւ աշխատութեամբ կը պատրաստուին: Եւ մինչ պարբերական մամուլը ծովեր ու ցամաքներ կտրելով թեթեւաթուիչ կը վազվուտէ Ամերիկայէն Եգիպտոս, Եգիպտոսէն Ամերիկա, գիրքը հոգատար խնամակալներու կը կարօտի, որպէս զի զինքը մէկ երկրէն ուրիշ երկիր մը փոխադրեն և տեղ մը հանգչեցնեն:

Կ. Պոլիս 1890ին հայեվար մէկ օրաթերթ կանոնաւորապէս և լրջօրէն կը հրատարակուէր՝ «Արեւելք»ը, մէկ ալ ազգային-գրական

երկշաբաթաթերթ մը՝ Մասիսը: Այս հանդեսը, որ 1889 Սեպտեմբերէն սկսեալ, գրագէտներու խումբի մը գրական ու քաղաքական բերանն էր, դադրեցաւ 1890 Հոկտեմբեր 15ին, իր գլխաւոր խմբագիրներուն բանտարկութեամբն ու տարագիր ցրուելովը:

Մասիսին աներևութացման դժբախտութեամբը, Թուրքիոյ հայոց մտքին գերագոյն վարիչը Արևելքը կը ներկայանար, Բիւզանդ Քէշեանէն ներշնչեալ: Երիտասարդ և հանրածանօթ հրապարակագիրը, թէև Արևելքին 1884էն ի վեր կ'աշխատակցէր իբր «գլխաւոր խմբագիր», բայց վարչական մարմնի մը անտանելի հսկողութիւնը իր մտքին վրայ կը ծանրանար միշտ, սակայն 1890 ամի Փետրուարին՝ Արևելքի վարչական մարմնին կրած փոփոխութիւններովը, «գլխաւոր խմբագիրն» ալ հետզհետէ դէպի անկախութիւն կը դիմէր, մինչև որ նախ-էջին բացարձակօրէն տիրապետեց. երկրորդ և երրորդ երեսները թէև իրենց անկախութիւնը պահել կը նկրտէին, բայց Քէշեանի ազդեցութիւնը թերթին ամբողջութեանը մէջ կը սողոսկէր:

Կ. Պոլսոյ այժմու մեծագոյն օրագրին՝ Բիւզանդիոնին տէր և խմբագիրը, յետ քառորդ դարու մը հրապարակագրութեան, դեռ մինչև այսօր ալ ո՛րևէ որոշ գաղափարի մը դրօշակիրը չի ներկայանար, ո՛չ յառաջդիմական, ո՛չ յետամնաց, ո՛չ պահպանողական, ոչ ազատական: Հրապարակագրին կոչումը փաստաբանական գործի հետ շփոթմամբ, կը կարծէ մերթ յայ դատին պաշտպան հանդիսանալ, մերթ յայն առանց որևէ անպատեհութեան, ըստ պահանջման օրուան նկատումներուն: Գեղեցիկ գրականութեան, գեղարուեստի, գաղափարական

Թուշունի բնագղմամբ՝ հակառակորդ, այդ շատ «գործնական» խմբագիրը յաջողեցավ ամենակարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ Արեւելքի ճակտին վրայ կոխել տալ «նպարավաճառ թերթ»ի դատակնիքը:

Մասիսին դադարմամբը, գրագէտ երիտասարդութիւնը՝ անտուն անտեղ, անօթևան, անապաստան կը մնար: Գրականութիւնը չզիջաւ ասպնջականութիւն խնդրել թերթէ մը, որուն խմբագրապետը հանրային միտքը կը ջանար ստամոքսասէր մղել, հայ ժողովուրդը հեռու պահելու համար գաղափարական թռիչներու փորձանքներէն. ուղեղին ու սրտին տեղ՝ փորն ու որովայնը,- ներուի բնապաշտ բացատրութեան: Եւ հայ ժողովուրդն ալ չէր հանդուժեր կաշկանդուիլ որովայնասէր մամուլի մը ետեւէն, վասն զի նոր կեանքի մը արեւածագը կը նշողէր: Ժողովուրդը իր հաւատարծարծ մամուլին վերածննդեանը կ'ակնկալէր անձկակարօտ: Կը սպասէր մարդու մը, կը սպասէր թերթի մը: Մարդն ալ երևցաւ, թերթն ալ: Մարդը՝ Յովհաննէս Շահնազարը, թերթը՝ Հայրենիքը:

* * *

Բանտերուն դուռները այն ինչ կիսով մը բացուեցան 1891 Յունուար 5ին, վերածնութեան թերթի մը ստեղծման գաղափարը կայծակեց Յովհաննէս Շահնազարի մտքին մէջ: Երիտասարդ օրէնագէտը գտաւ Արեւելքի հիմնադիրներէն մին, որ դադրած Մասիսին խմբագրութեանն ալ մասնակցած էր, եւ յետ կարճատեւ խորհրդակցութեան մը՝ որոշեց Հայրենիքը գնել: Նոր Հայրենիքը հրատարակուեցաւ 1891 Յունիս 13-25ին:

Յովհաննէս Շահնազար Փարիզէն հինգ տարի առաջ Պոլիս վերադարձած էր, փաստաբանի վկայականով: Շատ չանցած իրեն կը յանձնուէր բազմագումար դատ մը, զոր Օսմանեան կառավարութեան դէմ կը բանար Հիրշ Պառոնը, սեփականատէր՝ եւրոպական Թուրքիոյ երկաթուղիներուն: Հոչակաւոր եւրոպացիէն երիտասարդ հայ փաստաբանին ցոյց տրուած վստահութիւնը՝ գործի միջավայրերու ուշադրութիւնը անոր վրայ դարձուց, ու մեծկակ դատեր իրեն կը տարուէին: Եւ ահա յանկարծ Շահնազար խմբագրական ասպարէզին հետ կը փոխանակէր այն փաստաբանական ասպարէզը, որ այնքա՛ն շահաւէտ ասպարէզով մը ասպահովեալ էր:

Նորեկ խմբագիրը հետը նաև հազար ոսկիի դրամագլուխ մը կը տանէր, Հայրենիքին յարատև յաջողութեանը իբր երաշխաւորութիւն: Մինչև այդ ժամանակ՝ հայ մը թերթի արտօնատէր կը դառնար առանց ասպարէզ մը գոհելու. ու ո՛չ ոք ալ այնքան անխոհեմ եղած էր իր անձնական կարևոր մէկ գումարը յատկացնել հայեվար թերթ մը հրատարակելու:

Թէ՛ գործ, թէ՛ դրամ գոհող այդ եզական-երեւոյթ խմբագիրը միանգամայն անձնաւորութիւն մըն էր, բարձրագոյն ուսումն ստացած: Թուրքիոյ հայոց օրագրութիւնը առաջին անգամն էր, որ հրատարակիչ մը կ'ունենար, համալսարանէ շրջանաւարտ: Հմուտ գրագէտներ հայ մամուլին մէջ խմբագրապետի պաշտօն վարած էին, ինչպէս Տէրոյենց, Մամուրեան և ուրիշներ, բայց մասնագէտ համալսարանական մը՝ ոչ:

Հրապարակագրի և գրագետի հռչականուն համբառով սպառազինուած չէր, երբ Շահնազար կու գար օրագրութեան մէջ խիզախել. երբ բարեկամներէն ոմանք միայն կը յիշէին, թէ 1879ին «Հէնց» ու «* *» ծածկանունով կրակոտ քանի մը յօդուածներ հրատարակած էր Մշակին մէջ: Սրուան ձտեանցին գրած եւ Մանանային ներմուծումներուն շարքը գետեղուած խանդավառ նամակ մը ուսանողութեան օրերու յիշատակ մը կ'արթնցնէր: Փարիզէն վերադարձին Արեւելքին պատիկ պատմուածքներ տուած էր, կամ գնահատումներ, որոնք իրենց կարճառօտութեանը մէջ ցոյց կու տային, թէ երիտասարդ գրագետը «հասարակ տեղիքներ»է սարսափող մըն է, ու մինչև իսկ ըմբոստ մը, որ չի յարգեր «անվիճելի» համարուած «ճշմարտութիւնները»: Բայց այդ «գրեթէ անծանօթը» շատ պիտի չուշանար ինքզինքը ճանչցնել տալու: Իր ուժանակ-պայթուցիկ գաղափարները ժողովուրդը կը սարսէին, կը ցնցէին, մինչեւ որ օր մը Հայրենիքն ալ օդը հանեցին:

Իրաւաբանը նաև սիրող մըն էր ընկերաբանական ուսումներու, զորս կը մշակէր, ինչպէս նաեւ քաղաքական տնտեսագիտութեան ալ, որուն ուսուցչի պաշտօնին կոչուեցաւ Կեդրոնական վարժարանը, եւ հոն հզօրապէս նպաստեց գաղափարանուէր երիտասարդութեան մը փթթումին կամ պայթումին: Հայրենիքը Շահնազարի տնօրինութեամբը սքանչելապէս ընկերվարական թերթը եղաւ, անծայրածիր յառաջդիմութեան նուիրուած, որքան որ կը ներէր, — կամ որքան որ չէր ներեր, — Թուրքիոյ գրաքննութիւնը: Յանդգնամիտ հրապարակագիրը մեր ընկերային և հանրային կեանքը ընկերվարի

ելեքտրավառ լոյսէն առաջնորդել ուզեց, ա՛լ բաւական համարելով իւղասուն պլպլուն պատրոյգը, ազգին աչքերը հակուրող:

Անկախ մտքով երիտասարդ գրողները՝ աղուոր գրականութեան սիրատարփներու մտաւորական վերածնունդի գաղափարին նուիրուած, որոնք բացն էին մնացեր, յորմէհետէ կիսամսեակ Մասիսը ա՛լ չէր հրատարակուեր, այդ գրողները նորէն իրենց հոլարան մը գտան Հայրենիքի մէջ:

Հայրենիքին հրատարակուելէն վեց ամիս ետքը, 1892 Յունուար 4ին, Մասիսը վերստին հրապարակ ելաւ, երեք շաբաթը անգամ մը հրատարակուող հանդէս, խմբագրութեամբ երիտասարդ երկու փաստաբան գրագէտներու՝ Գրիգոր Զօհրապ և Հրանդ Ասատուր:

Նորագոյն Մասիսը ուզեց պաշտօնաթերթ մը հռչակուիլ աւարտուն Արուեստին, ուստի եւ ջանաց խոյս տալ հանրային կեանքի մարտնչումներէ, որոնք իր գեղատենչի հանգստութիւնը պիտի վրդովէին: Բայց գրական եւ գեղարուեստական թերթ մը չէր կրնար թուականի մը տենդոտ մտքին հետ հոգեկան հաղորդակցութենէ կտրուած մնալ. իր հրատարակած կենսագրականները, գրական տեսութիւնները, պատմական ուսումնասիրութիւնները, բանաստեղծութիւնները, վիպակները, ամէնքն ալ տեւական յիշատակ մը թողուցին թէ՛ մտքերու, թէ՛ սրտերու մէջ:

Հայրենիք և Մասիս իրարու չհակառակեցան. գրական հանդէսին խմբագիրները կ'աշխատակցէին քաղաքական-ազգային օրաթերթին, որուն խմբագիրներն ալ Մասիսին մէջ կ'երևնային:

Այս գրական եղբայրակցությունը տեւեց մինչեւ 1893ին սկիզբները, երբ յանկարծ Մասիսին կողմէն Հայրենիքին դէմ անիմաստ հրատարակություն մը սիրալիր յարաբերությունները խզեց: Բայց երկու թերթերուն անկախ աշխատակիցները իրենց գրական յարաբերությունները շարունակեցին ատեն մը ևս, մինչև որ 1893 Օգոստոսին Մասիսը օրհասեցաւ: Տպագրական տեսչությունը գրական հանդէսը առժամեայ դադարումի դատապարտած էր. թերթի խմբագրությունը այս առիթէն օգտուեցաւ հրապարակէն քաշուելու համար: Մասիսը գրասէր հասարակութեան հաճելի թերթ մը թէև, բայց իր երկու փաստաբան խմբագիրներուն շատ յոգնություն կը պատճառէր: Սակայն այդ 1892-93ի հաւաքածոն գրական աղուոր յիշատակարան մը պիտի մնայ, մէջէն ջնջելով անտեղի եւ անիմաստ երկու յօդուած, որոնք թեթեւամտութեան պահու մը Հայրենիքին դէմ արձակուեցան:

Հարենիքին եւ Մասիսին հետ միաժամանակ հրատարակուող Արեւելքէն գատ, ուրիշ հանդէսներ եւ հայատառ բայց թրքաբարբառ թերթեր ալ կը հրատարակուէին Արեւելեան Մամուլ, Փունջ, Ծաղիկ, Բիւրակն, եւ Մանգումէ, ճերիտէ, Մեճմուա: Ասոնց մէջ ալ երբեմն-երբեմն գրական էջեր տեսնուած են, բայց իբր դիպուածական բացառություն: Մեր լաւագոյն գրողներուն մեծամասնությունը, 1890էն ասդին, Հայրենիքին եւ Մասիսին մէջ կրնանք գտնել:

Բ.

Նորագոյն գրականութեան շուրջը դեգերինք 1891ի երկրորդ կէսէն, այսինքն թուականի մը, երբ Հայրենիքը կ'երեւի եւ քիչ ետքը Ասատուր-Զօհրապ Մասիսը:

Մեր գրական բեղմնաւորութիւնը բոնադատ հանգստի պարտաւորուած էր 1890 Հոկտեմբերէն մինչև 1891 Յունիս: Նորագոյն գրողներէն մէկը Արշակ Զօպանեան՝ այդ «ամլութեան շրջանին» վրայ իր սկսնակի տպաւորութիւնը 1891 Յունիսին արձանագրած է, ըսելով «այն գրական ամլութեան յուսահատեցուցիչ շրջանին մէջ, յորում կ'ապրինք, մինչդեռ ծանօթ գրագէտները մեծագոյն մասամբ հրապարակէն քաշուած են կամ երբեմն միայն հոն կ'երևին»: Բայց ահա այդ ծանօթ գրագէտները խմբովին Հայրենիք կը փոխադրուին, իրենց գործը հոն շարունակելու համար, և ուր նորեկ գրողները պիտի գտնեն «գեղեցիկ շրջան մը», արդէն պատրաստուած: Միևնոյն Զօպանեանը, մին այդ նորեկներէն, ահա ինչպէս կը նկարագրէ 1891 Յունիսին, այն գրական շրջանը, ուր իրենք ալ մտնել կու գան: «Եւ ահա կը ծագի այսօր իրապաշտ դպրոց մը, լեզուն հետզհետէ կը ճշդուի, գրականութիւնը կը ճոխանայ իսկատիպ գրուածներով. վէպեր, քրոնիկներ, նորավէպեր, ֆանթեզիներ կը սկսին երևիլ. հայ գրականութեան ամենէն հասուն (հասունութիւն, որ վաղահաս է) եւ ամենէն գեղեցիկ շրջանին մէջ կը գտնուինք»:

Այդ «հասուն շրջան»ի գրագէտներէն ոմանց վրայ յաճախ խօսուած է, ինչպէս՝ Բաշալեան, Զօհրապ, Կամսարական. երեքն ալ գրեթէ միևնոյն

Ժամանակները երևցան, 1884-1885ին բոլորտիրքը. ասոնք, իբր արուեստագէտ գրողներ, իրենց համբաւը գլխաւորապէս վիպագրութեան կը պարտին: Համառօտ յիշատակութիւններ ընենք «նորերուն», - բնականաբար՝ այդ թուականին մէջ դեռ «նոր»: Անոնցմէ ոմանք դեռ մինչև հիմակ ալ հինցած չեն համարուիր:

* * *

ՍԻՊԻԼ, երբեմն օրիորդ Զապէլ Խանճեան և այժմ տիկին Հրանդ Ասատուր, արևմտեան հայ գրագէտներուն շարքը առաջնակարգ դիրք կը գրաւէ, իսկ իբրև «կին հեղինակ» առաջին և անմրցակից: Իրական կեանքի բանաստեղծն է, առանց իրար խառնակելու իրականութիւն և բնապաշտութիւն: Ընթերցողը ցնցողական ստեղծագործութիւններով չի յափշտակեր եւ ոչ ալ մտքէ շանցնելիք պատկերներով կը զմայլեցնէ, բայց իր թախծութեան ու ցաւերու երգերէն սրտահեշտ տրտմութիւն մը կը ցայտէ: Մեր այն սակաւաթիւ տաղաշափներէն է, որոնք թուլիկ, տարտղնած չեն գրեր. ոտանաւորի օրէնքներուն քաջատեղեակ, զանոնք խղճմտօրէն կը յարգէ: Վէպ մըն ալ գրած է 1890- 91ին, «Աղջկան մը սիրտը», առանձին հատորով ալ հրատարակուած: Հեղինակութիւն մը, ուր դեռատի գրագիտուհիին կարողութիւնները շատ տեղ երևան կու գան: Այդ գրքին ընթերցումէն կարելի է գուշակել, թէ տիկին Սիպիլ պիտի կրնար տաղանդաւոր վիպագիր մը ըլլալ, եթէ իր ուժերը մանր աշխատութեանց շուրջը չսպառէր: Իբրև գաղափարի հեղինակ, տիկին Հրանդ

Ասատուր միջնորդ մըն է պահպանողականութեան ու յառաջդիմութեան միջև. տնաշէն տանտիկին գրող մը եւ ոչ թէ պոռչտող տնաքանդ մը:

ՏԻԿԻՆ ՄԱՐԻ ՍՎԱՃԵԱՆ 1896ին Պոլսէն Փարիզ փոխադրուելով, մեր արդի կեանքէն վիպականեր գրեց, նիւթ ընտրելով օրուան աղէխարշ դէպքերը: Բայց նախ Պոլիս՝ Հայրենիքին մէջ երևցաւ իր այն վէպը, որ կեանքի փորձառութեամբ հոժ բազմաշառու աղմուկով դղրդեցուց մասնաւոր միջավայրեր, որոնց ընտանեկան բարքերը և ամուսնական տխուր կենցաղավարութիւնը կը լուսանկարէր կամ կը մթանկարէր:

ԿԱԼԻԲՍՕ տիկին Մարի Պէյլերեան: Հայ կինը տիկին Մարի Պէյլերեանին նախածեռնութեամբը իր առաջին «պաշտօնաթերթ»ը կ'ունենար՝ Արտեմիսը, Եգիպտոս: Բայց երբ ֆրանսուհիներն իսկ չկրցին իրենց Լա Ֆրոնտը պահպանել, չզարմանանք որ հայ կիներու թերթ մըն ալ առժամապէս երեւցած ըլլայ, վերստին հրատարակման յուսադրութեամբ: Տիկին Պէյլերեան իր գրական առաջին փորձերը Պոլիս ըրած է, կրակոտ թուականի մը, 1892-95, մասնակցութեամբ միանգամայն օրուան ծանր դէպքերուն: Եգիպտոս փոխադրուելով, մինչև առանձին թերթ մը ունենալը, տեղական օրագիրներուն մէջ արձակ եւ ոտանաւոր գրեց, տաք մտքով և աւելի տաք սրտով:

ԱՆԱՅԻՍ տիկին Աւետիսեան, Արեւելքի մէջ սկսաւ գրել, մինչ տակաւին օրիորդ Չօպանեան էր: Անկէ ի վեր պարբերաբար յօդուածներ կը հրատարակէ, ջանալով հետզհետէ աւելի նրբօրէն եւ վայելչազարդ աշխարհաբար մը գրել, Ֆրանսայի անկապաշտ գրականութեան հակած թեթև իմն:

ՎԱՀՐԱՄ ՍՎԱՃԵԱՆ, տիկին Մարի Սվանեանին զաւակը. երաժշտութեան սիրահար ու դաշնակահարութեան մէջ մեծ համբաւով արուեստագէտ, բայց նաեւ քաջ հայագէտ, հմուտ ըլլալով ֆրանսերէնի, իտալերէնի, գերմաներէնի: Նախ իբր ոտանաւոր գրող յայտնուեցաւ, բայց վիպակներովն է որ առաջնակարգ գրագէտ մը հանդիսացաւ Պոլիս, ուր Հայրենիքին մէջ փոքրիկ հրաշակերտներ թողած է:*

ԱՂԵՔՍԱՆԻՐ ՓԱՆՈՍԵԱՆ, տաղաչափութեամբ երգիծաբանը չի վերլուծուիր. եզական երևոյթ մը Պոլսոյ մամուլին մէջ, գիւտերուն նորութեամբը եւ յանկարծականովը, յանգերուն երևակայութեամբ՝ ընթերցողը կը խելայեղէ: Փանոսեան նաև քաջ ֆրանսագէտ մըն է. ֆրանսերէն լեզուով իր բանաստեղծութիւնները ամէն ատեն որ հրապարակ կ'ելլեն շատ համակիր ընդունելութիւն կը գտնեն: Փարիզ 1884ին «Պառնաս»ի բացած գրական մրցակցութեան մասնակցող հարիւրէն աւելի բանաստեղծներուն մէջ Փանոսեան առաջիններէն հանդիսացաւ՝ իր «Յուսահատութիւն» տրտմահոծ քերթուածովը:

ԳԱՌՆԻԿ ՖԸՆՏԳԼԵԱՆ, Ասատուր-Ձօհրայ Մասիսին զօրավիգներէն մին, կարեւոր դիրք մը գրաւեց գրական հայ խումբին մէջ, իր լեզուաբանական, ուսումնական եւ գրական հմտութիւններովը: Վաճառական երիտասարդ մը,

(*) Ծանօթ. «Գեղունի»ի խմբագրութեան.- «Ասոր կը յաջորդէ Երուանդ Օտեանի կենսագրութիւնը, սակայն ձեռագրի մէկ մասը կորսուելով ստիպուեցանք դուրս թողուլ»:

որ մեր հին պատմությունը եւ մատենագրությունը լաւ ուսումնասիրած է. գրաբար հայերէնի քաջատեղեակ, լաւ գիտէ նաև զանազան լեզուներ ալ: Հիմա Մանչէսթըր ատելտրական տան մը թէև վարիչ, բայց և այնպէս ժամանակ կը գտնէ գրականութեան համար: Թարգմանեց համբաււոր Օմար Խայեամը, ու պարբերաբար հրատարակ կը հանէ այլևայլ յօդուածներ, որոնք պատմական նիւթեր կ'ուսումնասիրեն:

ՀՐԱՆԴ ԱՍՍՏՈՒՐ, շատ երախտիք ունի մեր նոր աշխարհաբարին վրայ, որ վերջին քսան տարուան ժամանակամիջոցին կամաց կամաց բարեշրջեցաւ ու իր յառաջխաղացութիւնը կը շարունակէ: Հրանդ Ասատուր այն սակաւաթիւ գրողներէն է, որոնք կը տքնին- և կը յաջողին- ճշգրիտ քերականութեամբ աշխարհաբար գրելու:

Արեւելքին, Հայրենիքին աշխատակից, ինչպէս եւ Մասիսին, որուն խմբագիր տնօրէններէն մին եղաւ ժամանակ մը, շատ բան գրած է, բայց ուշագրաւ գրագէտ մըն է այն ուսումնասիրութեանց մէջ, որոնք հմտութիւն կը պահանջեն: Երբեմն ալ իր քրոնիկներուն մէջ տրտում բանաստեղծ մը, թերևս առանց իսկ անդրադառնալու:

ՏԻԳՐԱՆ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ, Մասիս շաբաթաթերթին հիմակուան խմբագիրը, կեանքի շախզախուածներուն սիրահար գրագէտն է. անոնց համար միշտ արցունք մը ունի: Հիւծուած պատանիին մաճհին վրայ կը յառի, սիրտը անոր սրտին վրայ կը դնէ. գերեզմանները կը դեգերի ու կ'երագէ: Օրուան դժբախտութենէ մը սիրտը վիրաւորուած, նոյն բոպէին թուղթին վրայ կը նետէ սրտէն ցայտած վշտի արցունքը,

առանց մտաբերելու թէ գրականութիւն կ'ընէ: Մեր այն սակաւաթիւ գրողներէն է, որոնց բոլոր յօդուածները հին թերթերու մէջ մոռցուած մնալու դատապարտուած չեն: Իրմէ հատոր մը պիտի մնայ ապագային, հատոր մը՝ զոր պատանիները ուռենիներու ներքև նստած պիտի ուզեն կարդալ:

ՅՈՎՍԷՓ ԵՈՒՍՈՒՖԵԱՆ, Արեւելքին սկզբնաւորութեանը գիտական-գրական նոր հիւղ մը ստեղծեց, որ թերթին գլխաւոր հրապոյրներէն մէկը մնաց երկարատեան:

ՏՈՔԹ. ԳՕԼՕԼԵԱՆ, երիտասարդ բժիշկը Փարիզէն Հայրենիքին գրած առողջաբանական յօդուածներովը, իսկատիպ գրագէտ երևան եկաւ: Առողջաբանութեան մէջ գրական ազուորութիւնը երեւոյթ մըն էր, որ անշուշտ շատ սովորական չէր:

ՏԻՐԱՆ ՔԷԼԷԿԵԱՆ, թուրքերէն լեզուով ականաւոր հրապարակագիր, նշանաւոր հանդիսացաւ նաև հայ մամուլին մէջ, ուր Հայրենիքին տուաւ բազմազան նիւթերու վրայ լրջամիտ տեսութիւններ, ժողովուրդին դիւրամատչելի, բայց յաճախ նաև գեղեցիկ գրականութեամբ զարդարուն:

ՄՐՄԸՐԵԱՆ, հրատոչոր գրող, մարգարէաշունչ կրօնաբան, միստիք մը, ինչպէս կ'երևի «Ալէլուիա յԵրուսաղէմ»էն: Քաջ հայագէտ:

ՆՇԱՆ ԸԻՎԱՆԵԱՆ, Հորոյ ծածկանունով, տարիներու ընթացքին հրատարակեց և մինչեւ հիմակ ալ կը շարունակէ հրատարակել կրօնական-պատմական տեսութիւններ, բազմակողմանի հմտութեամբ լեցուն:

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Պոլսոյ մամուլին, մէջ երևցաւ 1890ին, մինչ Կեդրոնական վարժարանը

դեռ ուսանող էր: Դպրոցէն 1891ին շրջանաւարտ ելլելով, նախ Արեւելքին ու ապա Հայրենիքին ու Մասիսին աշխատակից եղաւ. պահ մըն ալ Ծաղիկ հանդէսը իբր ամսաթերթ խմրագրեց: Թէև գրականութեան համար յուսալիր ապագայ մը կը խոստանար, բայց դեռատի գրողը հազիւ զարգանալ սկսած, ուզեց մէկէնիմէկ փայլիլ մատենագրական ամէն ճիւղերուն մէջ, բայց ո՛չ մէկուն մէջ նշանաւոր հետք մը թողուց, վասն զի միշտ հապճեպով կը գրէ, շատ թերի ու երեսի հմտութեամբ: Մինչ այսօր կրնանք մեծ հաճոյքով կարդալ Կամսարականին, Օտեանին, Ջօհրապին, Բաշալեանին վիպակները, որոնք իրենց հրատարակման թուականէն տասնհինգ տարի ետքն ալ դեռ կրնան նորութիւն համարուիլ, կարելի չէ առանց ամենածանր ձանձորոյթի թղթատել Չօպանեանի «Թուղթի փառքը»: Իր ոտանաւորներուն մէջ՝ Չօպանեան ուշադիր է տաղաչափութեան արհեստին, բայց իբր բանաստեղծ՝ շա՛տ տկար մըն է: «Հասարակ տեղիքներու սիրատարփի մը».

ցո՛ւրտ զերթ գիշեր ու սգաւոր՝ ինչպէս բուն: «Մահը» սեւ կմախային էակն է. հուրը՝ «հերարձակ ու կարմիր տարր», որ «անհամար բազուկներով շառագործ». արեւն ալ՝ «առտուններն իր արիւնոտ անկողնէն» կ'ելլէ: Ոտանաւորներուն մէջ չես հանդիպիր պատկերի մը, մտածութեան մը որ ուշադրութիւնդ գրաւէ: Բացառութիւն՝ եւրոպական ընթերցումներէ վերոյշումներու համար: Չօպանեան թէև տասն հինգ տարի է կը գրէ, բայց մեր լեզուին, մեր գրականութեան ու մեր մտաւորականութեան զարգացմանը օգտակար ծառայութիւն մը չէ կրցած մատուցանել, վասն զի անխնամ ոճով անհոգ գրող մըն է, շատ հարեւանցի մտքերով:*

ԲԱՐԹՈՂ ՇԱՀՐԻԿԵԱՆ, Արմաշու դպրեվանքը քանի մը տարի ուսում ստանալէ յետոյ, Հայրենիքին խմբագրութեանը մասնակցեցաւ. կը գրէր գլխաւորապէս կրօնական նիւթերու վրայ, «Կունծիկ Աբեղայ» անունով: Կիրակի օրերը կը հրատարակէր կիրակնօրեայ խօսքերը, որոնք շատ պարզ ու վայելուչ լեզուով կը բացատրէին քրիստոնէութեան ընկերաբանական իմաստասիրութիւնը: Շնորհալի, փափուկ ու գրաւիչ ոճով գրող մը, որուն մեծ ապագայ պահուած էր մեր գրականութեան մէջ, բայց մէ՞ դժ որ կարճ եղաւ արեւը խեղճ երիտասարդին:

Պոլսական մամուլը, որ կը նկրտէր եւրոպական գրականութեան ազդեցութեամբը բարգաւաճիլ, այդ մամուլը առաջնորդ պիտի հանդիսանար Հայաստան ծնող գրասէր մտքերու: Նոր շրջանին մէջ ունեցանք գրագէտներ, աւելի կամ նուազ ուշագրաւ, որոնցմէ երեքը յիշեցնենք, շնորհիւ այն համբաւին, զոր կը վայելէն նոյնիսկ պոլսեցի շատ խոտապահանջ գրագէտներուն մօտ:

ԹՂԿԱՏԻՆՑԻ, Խարբերդէն: Կորովալիր բանաստեղծ մըն է արձակագիր, որ նախ Հայրենիքին մէջ երևաց: Հայաստանի կեանքը խորապէս ուսումնասիրած, երկրի լեզուին համովն ու հոտովը կը գրէ, իրարու խառնելով երևակայութեան տեսիլք եւ իրականութիւն: Շատ անգամ վսեմին սահմանները կ'արշաւէ: Ոճը, մերթ վայելչապէս գեղահիւս պարբերութիւններու շարք մը, մերթ գնդակատիպ ձուլումներ կարճ, ինքնազուսպ, շեշտակի սուրացող:

ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ, Խարբերդէն. երեւցաւ Հայրենիքին մէջ. նրբացած արուեստագէտ.

* Ծանօթ. «Գեղունի»ի խմբագրութեան.-
«Խիստ չէ՞ արդեօք քննադատութիւնը»:

աշակերտ Լոթիի ու Տոտէի, զգայնիկ եւ խորհող, ոճի յղկումին մինչև իսկ բժախնդիր մը: Իր վիպակները տրտմաթաթաւ ու կենսաբոբ գործեր են, որոնք որոշ թուականի մը գրականութեան «ինչու»ն կը պարզեն:

ԳԵՂԱՄ, Տարօնէն. երևցաւ Մասիս շաբաթաթերթին ու Արեւելք օրագրին մէջ: Նկարագրիչ մը Հայաստանի կեանքին, տոհմական ոճով, լեզուով զգացումներով: Իր բազմազան ու բազմերփին գրութիւնները ընթերցողը ուխտավայրէ մը գեղը կը փոխադրեն, գեղէն քաղքի մը ժխորին մէջ կը նետեն, իր գրչին տակ աւանդութիւնները, պատրանքները, երազները, իրականութիւնները խառնամառն կու գան գրաւել սրտերու հետ եւ մտքերն ալ: Գեղամին յօդուածները ընդհանրապէս երկայնածիփ են, բայց միշտ հաճոյքով կը կարդացուին նոյնիսկ պոլսեցի գրագէտներէն, որոնք եւրոպական մատենագրութեան մտերիմներն են:

Արևմտեան հայ մամուլը՝ այն շրջանին մէջ, որ 1891էն կը սկսի, պարտաւորութեցաւ հետզհետէ աւելի զգուշաւոր վարմունքով վերաբերիլ դէպի Արեւելեան հայուն կեանքը եւ գրականութիւնը:

Կ. Պոլսոյ եւ Իզմիրի մամուլները, 1890ի դէպքերէն յետոյ, շարունակեցին զբաղիլ Կովկասով: Հայրենիք իրենը ըրաւ այն ուղղութիւնը, որուն կը հետեւէր երբեմն Արեւելք, Ռուսիոյ հայոց գործերուն մէջ: Հոչակութեցաւ «Պոլսոյ Մշակ»ը, իսկ Արեւելքն ու Արեւելեան Մամուլը Կովկասի պահպանողական կուսակցութեան յարեցան: Տպագրական տեսչութիւնը ծայրայեղ խստութեանց պէտք չտեսաւ. իսկ մամուլն ալ կովկասեան խնդիրները կ'ուսումնասիրէր

զգուշաւորութեամբ: Բայց 1892էն սկսեալ կացութիւնը փոխուեցաւ. կառավարութիւնը արգիլեց մինչև իսկ յիշատակութիւնը Թիֆլիսի հայ թերթերու անունին: Միայն մաքսանենգութեամբ հնարաւոր էր անվնաս յօգուած մը արտատպել թերթերէ, որոնք գաղտագողի ստացուած էին, բայց Թիֆլիսի հետ յարաբերութիւնները չխզուեցան. Կ. Պոլսոյ հետ Մշակին յարաբերութիւնները կը կեդրոնանային Հայրենիքին խմբագրատունը, ուրկէ անընդհատ կը շարունակուէին թղթակցութիւնները դէպի Կովկաս:

Բայց Արևմտ. հայոց գրականութիւնը իր նոր ընթացքին մէջ կանգ առաւ 1895ի վերջին ամիսները: Կառավարական խստութիւնները ահեղօրէն ծանրացան մամուլին վրայ, որուն խմբագիրները յուսախաբութեան ներքև ընկնուած էին ժողովուրդին հետ: Հայրենիք 1895ի Դեկտեմբեր ամսուան վերջին օրերը խափանուեցաւ անպայման ժամանակի մը համար. իր գլխաւոր խմբագիրներէն ոմանք հարկադրուեցան Պոլիսը թողուլ, որպէսզի թերթին վերաբացումը հնարաւոր ըլլայ: Այդ չուէն քանի մը ամիս յետոյ, յառաջդիմական օրագիրը վերստին հրատարակման թոյլտուութիւն կը ստանար, բայց ամսէ մը ետքը կը ջնջուէր, իր տնօրէնին Յովհաննէս Շահնազարին բանտարկութեամբը ու յետոյ տարագրութեամբը:

Այսպէս ահա, գահավէժ անկումի, խուճապական տագնապի, արիւն արցունքի մէջ նսեմաստուեր կ'աղօտանար 1891-1895ի մտաւորական վերածնունդի արեւածագը, որ սակայն անջնջելի յիշատակ մը կը թողուր, բեղմնաւորման արտը պատրաստած:

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (1880 - 1900)

Ա

Գեղունիին մէջ ընդարձակ յօդուածով մը խօսեցանք Թուրքիոյ հայոց գրականութեան վրայ: Մեր շուկէտը եղաւ 1850 թուականը, եւ կանգ առինք 1880ին: Հիմա կ'ուզենք այդ ժամանակամիջոցէն մեկնելով հասնիլ մինչեւ մեր օրերը: Բայց պէտք կը զգանք Գեղունիին տեսութիւնը նախապէս համառօտ մը ծանօթացնել Բազմավէպի ընթերցողներուն ալ, որպէսզի կարենան առանց դժուարութեան հետամտիլ մէկ թուականէն միւսին փոխանցմանը:

* * *

Թուրքիոյ հայոց մտաւորական շարժումին կեդրոնավայրը Պոլիսը եղած է, վասն զի հոն կը կեդրոնանայ իրենց տնտեսական և քաղաքական կեանքը: Օսմանեան մայրաքաղաքը ընդհանուր ազգային կեանքին վրայ գերազդեցիկ իշխանութիւն ունեցաւ, շնորհիւ հոն հիմնուած վարչական և կրօնական ազգային նոր իշխանութեան մը, որ Պատրիարքութիւնն է:

Մեր արդի գրականութիւնը երեք հիւղաւորմամբ զարգացաւ. հայրենագիտական, թարգմանական, հրապարակագրական: Մխիթարեանները մշակեցին առաջինը, տոհմային պատմութեան և լեզուի

մեծամեծ հրատարակութիւններով, որոնց կցորդեցին դասական գրքերու հայացումը: Իզմիր՝ եւրոպական արդի մատենագրութիւնը տարածեց մեր մէջ: Կ. Պոլսոյ յատկանիշը հրատարակագրութիւնը եղաւ:

Ինչ որ ընդհանուր առումով Թուրքիոյ հայոց գրականութիւնը կը կոչուի՝ պոլսականն է: Հայաստան մատենագրութիւն չունի. գլխաւորապէս այն պատճառաւ որ հայրենի հողին վրայ տպարանի հաստատութիւնը անհնարին եղած է:

Կ. Պոլսոյ գրականութիւնը հրատարակագրական եղաւ և հրատարակագրական մնաց. վասն զի իրեն նպատակ մը առաջադրած էր՝ ցեղին վերածնունդը: Յաջողութիւնը՝ մաքառում է: Միեւնոյն ատեն հայ ժողովուրդը կ'ընդլայնէր ազգայնութեան ըմբռնումը: Լոկ պատմական-կրօնական հայրենիքի մը զգացումին կը միացնէր պատմական-աշխարհական հայրենիքի մը գաղափարն ալ: Օրագրութիւն, ատենաբանութիւն, թատրոն, բանաստեղծութիւն, միեւնոյն շարժումէն մղուած կը յառաջանային: Եւրոպական դաստիարակութեամբ զարգացած նոր երիտասարդութիւն մը այդ շարժումին վարիչն էր:

Պոլսոյ և Իզմիրի մտաւորական շարժումին ամբողջութիւնը հատուածներու բաժնելով, իւրաքանչիւրը պատկերացուցինք իրեն յատուկ դէմքի մը ուրուագրութեամբ: Տեսանք որ ազգային-կրօնական աւանդութեանց անվթար պահպանումին ախոյեանը կը կանգնի պրուսացի Տէրոյնց Չամուրճի պատուելին, խաւարեալներու պետը: Լուսաւորչականներուն կ'առաջնորդէ Պալեան-Ռուսինեան-Օտեան գեղարուեստասէրներու խումբը: Պէշիկթաշլեան հայրենիքին երգիչն է. Ծերենց —

Շիշմանեան վիպասանը: Մամուրեան ու Ջիլինկիրեան եւրոպական արդի գրականութիւնը կ'ընտելացնեն հայոց, ու միանգամայն նոր հրապարակագրութեան մը նախածեռնութիւնը կ'ունենան: Դուրեան սրտի բանաստեղծը: Շահնազարեան վարդապետ՝ նոր տիպար եկեղեցականն է. Մատաթիա Գարագաշեան հայոց պատմութիւնը գիտնականօրէն քննող կը հանդիսանայ ու մեր նոր աշխարհաբարը գրաբարին մէջ կաղապարելու կը տքնի:

Այս դէմքերէն իւրաքանչիւրը խումբ մը կը ներկայացնէ. այդ խումբերուն համախմբումը հայ մտաւորականութիւնն է 1850էն 1880:

Բ.

Քանի մը տարուան մեծամեծ դէպքերը Թուրքիոյ ընդհանուր վիճակը փոխած ըլլալով, բնականաբար հայ կեանքն ալ պիտի կրէր պատահարներուն հզօր ազդեցութիւնը: Խաղաղութեան թուականը որ 1888էն յետոյ կը բացուի, նոր կեանք մը կ'այգորէ հայ ցեղին ալ: Անդին հորիզոնը նոր արշալոյսի մը ծագիլ կը թուի: Ջայն աւետողը պատրիարք մըն է:

Հայ ազգին պատրիարքէ մը դէպի նոր կեանք այս առաջնորդութիւնը, արդէն կը հաստատէ ժողովուրդին ու եկեղեցականութեան միջեւ յարաբերութեանց բարեփոխումը: Սահմանադրութիւնը վերջ մը դրած ըլլալով պատրիարքարանին միահեծան իշխանութեանը, այլեւս ո՛չ եկեղեցական, ոչ աշխարհական կրնան ժողովուրդը ճնշել: Ատելութեան շարժառիթները օրէ օր կը պակսին: Միեւնոյն ատեն երկու ժողովրդական պատրիարք՝ Խրիմեան

եւ Վարժապետեան մտքի և սրտի յատկութեանց շնորհիւ կը յաջողին պատրիարքութիւնը և հետը՝ եկեղեցականութիւնը յարգելի ընել: Գում-Գաբու կը յառին ազգին ամէն ըղձանքները:

Սագըզ-Աղահիի պատրիարքարանն ալ հանդարտած է: Մաքառումները վերջացած են փոխադարձ զիջողութիւններով: Նորպետմը՝ Ազարեան պատրիարք՝ հաշտարար քաղաքականութեամբ մը ժողովուրդը կը սիրաշահի:

Վախճանի մը յանգած են ուրեմն այն բոլոր մարտնչումները, որոնց նպատակակէտն էր ներքին բարեկարգութիւն, կամ ազգային-եկեղեցական իրաւունքներու պաշտպանութիւն:

Վերջացեր են նաև կրօնական հալածանքները: Աշխարհական հայրենիքի գաղափարը կը միացնէ հայ ցեղը: Նոյնիսկ կրօնական իշխանութիւնները՝ Գում-Գաբու, Սագըզ-Աղահ, Ֆինճանճըլար-Եոզուշը, այդ գաղափարին պաշտօն կը մատուցանեն: Հայաստանի տնտեսական, բարոյական, մտաւորական վիճակին հոգածութիւնը կը գրաւէ մտքերը:

Հայաստանը կը փնտռուի, ու հայրենագիտական գրականութիւնը կը զարգանայ: Հայաստանի հնախօսութեան հեղինակին յաջորդները մեզի կու տան Շիրակ, Սիսուան, Այրարատ, Սիսականք: Սրուանձտեանց գրչովը կը պեղէ Հայաստանը ու կու տայ Գրոց եւ Բրոց, Հնոց եւ Նորոց, Մանանայ, Համով Հոտով, Թորոս Աղբար: Հայաստանի կեանքէն հայաստանցիի մը գրած վէպը կ'ունենանք, Սեդրակեանցի (Տէվկանց) Շահէնը:

Հայրենի երկրին հին ու նոր կեանքի ուսումնասիրութիւնը օր մը համբայ պիտի բանայ

զուտ հայկական կեանքէ գրականութեան մը: Առ այժմ նոր գրականութեան հայացումը կը նախապատրաստէ: Օտար հողի վրայ ծնած կամ հոն փոխադրուած հայ միտքերը պիտի նմանին այն հայոց, որոնց հայրերը օտար երկրի մէջ ատենօք մոռցեր են հայրենի ականդութիւններ ու լեզու: Օր մը իրենց թոռները վերստին կը հայանան, սպասելով հայրենիք վերադարձի օրուան:

Ընթերցող ժողովուրդին ճաշակն ալ նրբանալ սկսած է: Թարգմանուած գրքերը՝ ըլլան անոնք մեծ հեղինակութիւններ, ինչպէս՝ Հիւկոյի Թշուառները, ըլլան զբօսցնող վէպեր, ինչպէս՝ Տիւմայի Մոնթէ Քրիսթոն, հայ միտքը քիչ շատ ընտելացուցած են եւրոպական ոճին: Հիմակ հայ գրագէտը պիտի ջանայ հայկական համով հոտով ու եւրոպական ոճով գրել:

* * *

Ինչպէս քաղաքական ու մտաւորական, նոյն եւ գրական փոխանցումի թուականի մը սկզբնաւորութիւնն է 1878 տարին: Բայց պատմական երկու թուականներու միջև ճշդագիծ սահմանագլուխ մը չ'երկննար: Քսաներորդ դարուն առաջին տարիները որոշակի ինչո՞վ կը տարբերին վերջացող դարուն ետքի օրերէն: Այսպէս և մեր կեանքը: Կը զգա՞նք փոփոխման օրը, բայց կը փոխուի՞նք, կը փոխուի՞նք:

Նոր գրականութեան ծագումէն երեսուն տարի վերջը, շատ փոխուած տեսարանի մը առջեւ ենք: Պէշիկթաշլեան վաղուց է մեռած, առանց

իր տաղանդին արժանաւոր մեծկակ գործ մը ձգած ըլլալու: Մեռած է Ռուսինեան: Կը թողու սահմանադրութիւն մը, Ներքին Կանոնագիր մը պերճախօս ատենաբանութիւններ, բայց ո՞ր է շմոռցուող գիրքը: Դուրեան յոյսեր տուած մեկներ է: Եւ Օտեան վտարանդի մըն է: Հեռու անոնցմէ, գոր կը սիրէր, Երանութիւնը մահուան մէջ փնտոող յուսահատը: «Աշխարհէ զգուած եմ, ելլամ երթամ աշխարհէ: Երթամ ի լոյս աստուածատեսութեան»:

Ա՛լ բողոքովին անկապաշտ գրագէտ:

Այդ սերունդէն երիտասարդացած է Շիշմանեան, այլափոխմամբ Ծերենցի: Ուժեղ ու կորովի մարդն է. ցեղ մը սրտապնդող տիպար մը: Հրապարակագրութիւնը չէ թողած, վասնզի արիւնը դեռ կ'եռայ, բայց ա՛լ մարտնչող մը չէ: Մարտնչի որո՞ւ դէմ: Նոր դարը կը գուշակէ. եւ անոր տոմարին մէջ ալ կ'արձանագրուի: Հիմակ է որ իրարու ետեւէ կը գրէ այն վէպերը, որոնք օրուան կարօտին յագուրդ կու տան:

Գ.

Ո՞ր է սակայն նոր սերունդը ներկայացնող գրականութիւնը: Պատրաստուելու վրայ է:

Փոխանցումի թուականին դեռ որոշ չէ գծագրուած ազգին նոր իտէականը: Հին սերունդը կատարելիք գործ մը ունէր, անոր հետամտեցաւ, զայն ամբողջացուց: Ազգին կազմակերպութիւն մը տալով զայն ինքնամփոփ մարմին մը ըրաւ: Գրականութիւնը որոշ ձգտումի մը չէր ծառայեր: Այդ ատեններն էր, 1870էն սկսեալ, որ նոր գրողներ երեւան եկան:

Ասոնք օժտուած կը թուէին ձիրքերով, որոնք ճշմարիտ գրական մարդը կը յօրինեն: Եւ սակայն իտէական մը կը պակսէր իրենց: Իրենց իտէականը անձերնին եղաւ: Եւ ահա ինքնամոլութեան հիւանդոտ գրականութիւն մը ծայր տալ սկսաւ: Իւրաքանչիւր գրող ինքն իր փառաբանանքը կը կարդար: Քիչ մը եւս ու ահա հիւանդութիւնը պիտի համաճարակուէր: Ունայնամտութիւնը շուտով իրեն կռուան մը կը պատրաստէ դատարկ ուղեղներու մէջ: Բայց ժամանակը երկունքի մէջ էր: Մտքերը հասունցած էին, և գրական ձգտումներով գրականութիւն մը ուղղութիւն պիտի տար ազգային մտքին:

* * *

Արշալոյսը որ հորիզոնը երեւցած էր, հետզհետէ կը խուսափէր: Ու մարը մտնելու վրայ էր արեւը պատրիարքին, որ զայն աւետած էր: Կիսաստուերը կ'երկննար: Ետևէն խաւարում: Երկիւղալից ապագայ մը:

Ժամանակին գրութիւնները երբ ուշադիր կարդանք, պիտի անդրադառնանք թէ նոր հրապարակագիրները նմանած են կենդանիներու, որոնք երկրաշարժի ցնցումը կը նախազգան եւ վրդովման նշանները բնազդաբար երեւան կը բերեն:

Այդ նախազգացման գրականութեան զուգընթաց կը յառաջանայ ընկերական գրականութիւնը, որ նոր կը ծնի: Օրագրութեան մէջ Վալէսի անունը կ'արտասանուի:

Մեզի համար «ընկերային խնդիրներ» բացատրութիւնը ամբողջապէս այն իմաստը չունի,

որով կ'ըմբռնեն զայն երոպացիները: Հայուն ընկերային խնդիրը ազգային շրջանակէն դուրս չ'ելլեր: Երկրին վարչական կազմակերպութիւնը նպաստաւոր չէ մամուլին ազդեցութեանը այն ամէն գործերուն մէջ, որոնք կառավարական ձեռնհասութեան կը պատկանին: Բայց իբր սկզբնաւորութիւն կը բաւէ ազգային շրջանակն ալ: Մեր բարոյական կեանքին տնօրինութեան ամբողջակի իրաւունքը վայելելով, կարող ենք ներքնապէս մենք մեզ բարեկարգել, սպասելով աւելի լայնատարած մտածութիւններու: Ու նոյնիսկ կան նիւթական կարգ մը խնդիրներ ալ, որոնց վրայ մամուլը կրնայ հզօրապէս ներգործել: Հայը հայուն հետ տնտեսական յարաբերութիւններ ունի, և ասոնք ալ գրողներուն ուշադրութիւնը կը հրաւիրեն: Գրական սեռ մը բարգաւաճիլ պիտի սկսի, ընկերային խնդիրներու մտահոգութեան իբր հետեւանք: Վիպասանութիւնն է որ պիտի մշակուի ներքին կեանքի բարեփոխման մասնաւոր ձգտումով: Տիկին Սրբուհի Տիսաբի առաջին վէպը ու Բաշալեանի առաջին նորավէպը ընդհանուր կերպով գաղափար մը կրնան տալ, թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ հայ վիպասանութիւնը իր սկզբնաւորութեանը ու զարգացմանը զանազան փուլերուն:

Վէպը թատրոնին բաց թողած տեղը պիտի բռնէ: Հանգամանքները ալլելու չեն թոյլատրեր հայ թատրերգութեան շարունակութիւնը: Հազիւ ծիլ արձակած մատաղատունկը կը չորնայ: Վիպագրութիւնը՝ իր նախափորձերուն իսկ՝ աւելի կատարելագործեալ արուեստով մը կը ներկայանայ, քան թէ թատրերգութիւնը իր առաջին արտադրութեանցը մէջ: Բաշալեան, Զօհրապ, Կամսարական երբ իրենց

վիպակաները կը հրատարակեն, բաղդատաբար աւելի ինքնատիպ արուեստագէտներ երևան կու գան քան թէ Պէշիկթաշլեան, Դուրեան, Թերզեան իրենց թատրերգութիւններովը:

Թատրոնին հետ կը վերջանայ ազգային երգը: Կը փոխուին նաեւ գրքի հրատարակութեան պայմանները: Շատ դժուար գործ մը կ'ըլլայ առանձին հատորով երկասիրութեան մը երեւումը: Ուստի եւ օրագրութիւնը բացարձակ տէրը կը դառնայ գրական հրապարակին:

Ու արդէն նոր արիւնախառնութեամբ կազդուրուած է: Շատ երիտասարդ հրապարակագիր մը, Բիւզանդ Քէչեան, Մասիսի խմբագրութեան մէջ առաջնակարգ դեր մը ստանձնելով, կը յաջողի հայ լրագրութիւնը վերանորոգել:

Մասիսը սակայն չի բաւեր գոհացում տալ ամբողջ այն երիտասարդութեան, որ քանի մը տարի է հանրային գործունեայ կեանք մը կը վարէ: Այդ երիտասարդութիւնն ալ իր գրական ուժը հանրային մաքառումներու պիտի նուիրէ, նման նախորդ սերունդին: Քիչ շատ տարբեր պայմաններէ շրջապատեալ սակայն:

Պոլսոյ մամուլին մէջ ընկերային խնդրին կը ժամանակակցի «հարուստ» կոչուած դասակարգին դէմ պայքարը: Նոր երեւոյթ մը նաեւ այդ դասակարգն ալ, որ յետոյ «Ազնուաշուք» տիտղոսով սկսաւ ճանչցուիլ:

«Ազնուաշուք»ը կը համապատասխանէ «նոր հարուստ» բառին: Խրիմի պատերազմէն ետքը, երբ հայ սեղանաւորութիւնը ա՛լ կը փճանար արագաբար, հայ վաճառականութիւնն ալ սկսաւ ծաղկիլ, շնորհիւ

Եւրոպայի հետ յարաբերութեանց դիւրացման: Ընդարձակօրէն առեւտուր ընող, կառավարութեան հետ մեծ գործերու ձեռնարկող, վաշխառութեան դրութիւնը շարունակող բազմաթիւ հայեր առաջ եկան Պոլիս: Աստուցմէ շատերը մասնակցեցան ազգային գործերու: Ընդհանրապէս— քիչ բացառութեամբ— բարեխիղճ երեւցան հանրային դրամին գործածութեանը մէջ: Ու մինչեւ իսկ իրենցմէ ոմանք բաւական կը նպաստէին բարեգործական ու կրթական հաստատութեանց: Նիւթական առաւելութեամբը զոր կը վայելէին, այդ նոր հարուստները բնականաբար պիտի գրաւէին ժողովուրդին մեծարանքը: Նիւթապէս հարուստ, բայց մտաւորապէս աղքատ Ազնուաշուքները ուզեցին չափազանցօրէն անկախութեամբ վարել իրենց յանձնուած ազգային պաշտօնները: Հո՛ն, ուր նիւթականը մտաւորականին աջակցութեանը կը կարօտէր, հո՛ն Ազնուաշուքները իրենց «խելքովը» շատ վնասակար կը դառնային: Ու իրենց յաւակնոտութիւնը զաւեշտականի համեմատութիւններ կ'առնէր: Միեւնոյն ատեն այս հարուստներէն շատերը չարաչար կը հարստահարէին իրենց անձնական գործերուն մէջ գտնուող պաշտօնեաները, բանուորները, ամէն ոք: Ու կատարելագործութեան կը հասցնեն տնաքանդ վաշխառութիւնը:

Եւ ահա կը տեսնենք որ հրապարակագրութիւնը կը ջանայ այդ դասակարգին իշխանութիւնը սահմանափակել: Խմբագրական յօդուածներն ու վէպը կը նկրտին այդ նպատակին:

* * *

Ընկերային խնդիրներու բաժնին մաս կը կազմէ կրօնքին մեր անհատական կեանքին վրայ ունեցած իշխանութիւնը: Շատ դարեր անցեր են յորմէհետէ հաստատուած են կանոններն ու օրէնքները, որոնք հայուն անհատական ու ընտանեկան կենցաղավարութեան պայմանները կը տնօրինեն: Բարեփոխումի ժամանակը հասած է: Հայրապետները օրէնսդրած են աչքի առջեւ ունենալով իրենց ժամանակակիցները: Հարիւրաւոր տարիներ յետոյ գալիք սերունդները հոգածութեան առարկայ չէին կրնար ըլլալ: Ոչ ոք շոգին ու ելեկտրականութիւնը գուշակած էր: Մեռածները չեն որ ողջերուն կեանքը պիտի վարեն: Այս մտածութենէն կը ծագի եկեղեցիին վարչական օրէնքներու բարեփոխման պահանջումը: Այդ բարեփոխումը դիւրացնելու համար, հրապարակագրութիւնը կ'ազդէ մտքերու վրայ. վիպագրութիւնը կ'ուզէ սրտերը իրեն կուսակցել:

Ազնուաշուք դասակարգին հետ կէս դարու մէջ մեծցեր է ուրիշ խմբակ մըն ալ: Էֆէնտիներունը: Ամիրայութիւնը թէեւ վերջացած է, բայց անոր յաջորդած է Էֆէնտիութիւնը: Որքան ատեն որ այդ դասակարգին ներկայացուցիչները Օտեան մը, Սերվիշէն մը կը հանդիսանան, ազգին սիրտը հանդարտ կը մնայ: Բայց այլասերումը չ'ուշանար: Վրդովումը ծայր կու տայ: Էֆէնտիներու դէմ կռիւր կը մղուի երկու միջոցով. ուղղակի եւ անուղղակի: Ազգային ժողովին մէջ՝ ուղղակի, օրագրութեամբ՝ անուղղակի:

Բայց միեւնոյն ատեն տարօրինակ կերպով

կնճռոտ էր ազգային կեանքը: Խաղաղութեան թուականը, որ բացուած էր 1878էն յետոյ, օրէ օր վրդովման շրջանի մը կը փոխուի: Պոլսոյ մամուլին յօդուածները հոգիներու խռովքը կը ցոլացնեն:

Դ.

Վերջին քանի մը տարուան ընթացքին մէջ Ռուսիոյ և Թուրքիոյ հայոց յարաբերութիւնները աներևակայելի կերպով ընդարձակուած և մտերմացած էին: Արեւելք թերթի հիմնարկութենէն առաջ Թուրքիոյ հայերը շատ քիչ բան կ'իմանային Ռուսիոյ հայոց կեանքէն: Ու փոխադարձաբար: Հայաստան կրթութիւն տարածող ընկերութեանց հաստատմամբը 1876էն սկսեալ կանոնաւոր յարաբերութիւններու սկզբնաւորութիւն եղաւ Կ. Պոլսոյ և Ռուսիոյ հայոց միջեւ, միջնորդը Մշակ թերթն էր: Նորահաստատ կապերը հզօրապէս պիտի ազդէին ազգային կեանքին և Պոլսոյ օրագրութեան վրայ:

Ա՛լ անկէ ետքը Մշակի խմբագրութիւնը իրեն համար բերան մը ունէր Թուրքիոյ հայոց մէջ: Արեւելքի հրատարակութիւնը սկսելէն քանի մը ամիս ետքը, Մասիսը այլեւս կարող չէր շարունակուիլ, ու 1884 Յուլիսին իբրեւ օրաթերթ ըլլալէ կը դադրէր երեսուն երեք տարուան թերթը, եւ կու գար անձնատուր ըլլալ Արեւելքի:

Արեւելքի լայնածաւալ էջերը բաց էին Մշակի վարիչներուն առջեւ: Գրիգոր Արծրունի, Բաֆֆի, Առաքելեան, Մալումեան կ'երևէին Արեւելքի մէջ: Կովկասէն ամէն մշակական Արեւելքը իբր իր թերթը

կը նկատէր: Ազգային ամէն խնդիր թէ՛ Մշակի եւ թէ Արեւելքի մէջ գաղափարներու կատարեալ համերաշխութեամբ կը քննուէր: Զգացումներու եւ մտածութիւններու համանմանութիւնը երեւան կու գար հանրային ուրիշ գործերու մէջ ալ:

Հարկ է սակայն այս առթիւ յիշեցնել, որ հիմակուան Արեւելքը որեւէ առնչութիւն չունի 1884ի Արեւելքին հետ: Անունը և հաստատման թուականը միեւնոյնն են: Մարդիկն ալ փոխուած են, ուղղութիւնն ալ:

Ու իբր միջանկեալ հարկ է յիշեցնել, որ նոյնիսկ նախկին Արեւելքը մշակականութեան մղուեցաւ ո՛չ թէ հաւաքական հաւանութեամբ, այլ անհատական ազդեցութեամբ: Արեւելք կը խմբագրուէր վարչական մարմնի մը հսկողութեամբ: Երբ 1890 Փետրուար 12ին վարչական մարմնին մէջ փոփոխութիւններ տեղի ունեցան, Արեւելք ալ սկսաւ դադրիլ Մշակի հետ որեւէ համերաշխութենէ: Այդ միջոցին Պոլսոյ մշակականները առժամապէս ուրիշ հանդէս հրատարակեցին, վասն զի ժամանակը «երկունքի մէջ էր»: Իսկ 1891ին Արեւելք բոլորովին հակամշակական եղաւ, մասնաւորապէս Քէչեանի ազդեցութեամբը: Բայց 1891ին ալ հիմնուեցաւ Հայրենիքը:

* * *

Կովկասի հետ սերտ յարաբերութիւնները տարօրինակ կերպով ազդեցին Թուրքիոյ հայոց վրայ: Մինչև այն ատեն Հայաստան Կ. Պոլսէն կը ներշնչուէր, հիմա սկսաւ Ռուսիոյ հայոցմէն ալ գաղափսոր ստանալ: Մշակը ամէն կողմ կը

տարածուէր. Բաֆֆիի վէպերը մտան ամէն քաղաք, ամէն գիւղ, ամէն տուն, ամէն խան:

Այսպէս, Թուրքիոյ հայոց պոլսական գրականութիւնը 1878էն մինչեւ 1890 կը փոխուի տիրապետող գաղափարներուն և զգացումներուն ազդեցութեամբ: Կը ներշնչէ ժողովուրդին, կը ներշնչուի ժողովուրդէն: Իսկ երբ կը հասնինք 1890 թուականը՝ կը հասկնանք թէ ճգնաժամի մը մօտ է Թուրքիոյ հայութիւնը: Գրականութեան մէջ նմանը չտեսնուած իրարանցում կայ: Բուռն ոգորում մը:

* * *

Հանգստութեան միջնարար մը, որ եօթը ամիս կը տեւէ: Այդ միջոցին Արեւելք կը պատկերացնէ մաս մը հայոց հանդարտասէր ձգտումը: Բայց շատ չանցած, 1891 Յուլիս 13-25ին նոր Հայրենիքը կը հիմնուի Յ. Շահնազարի կողմէ:

Այն բոլոր գաղափարները, որոնք տասն հինգ տարիէ ի վեր կը խտանային հայոց մտքերուն մէջ, այն բոլոր զգացումները, որոնք այդ ժամանակամիջոցին հայոց ոգիները կը տագնապէին, ատոնք ամէնքը կու գան կը համբարին Հայրենիքի մէջ: Ու հոնկէ կը հրթռին հայ աշխարհը:

Մարտնչող, կտրուկ, զարնող գրականութիւն մը երևան կու գայ Հայրենիքի մէջ, բայց միշտ՝ հրապարակագրութեան հովանաւորութեամբ:

Մեր ժամանակակից գրականութիւնը Հայրենիքի մէջ կը պայթեցնէ իր բոլոր գեղարուեստական, լեզուաբանական զօրութիւնը: Գրողները կարծես նախազգացումն ունենան մօտալուտ պատահարներու:

Բան մը իրենց կ'ըսէ, թէ քիչ մը ևս ու ա՛լ ազգին քովը պիտի չըլլան: Կը զգան թէ կափարիչ մը պիտի դրուի կէս դարու գաղափարական գրականութեան վրայ: Ու կ'ուզեն անեղծելի դրոշմով շիրիմը «կնքեալ պահել մինչև ցալուստ»:

Ե.

Այժմու գրականութիւնն ալ դարձեալ օրագրութեան մէջ է: Անոր վրայ ծանրանալ պիտի չուզենք: Դեռ պատմութեան շրջանակին մէջ չէ անցած: Կը բաւականանանք ըսել, որ 1895ի գրականութեան շարունակութիւնը շատ զգալի կերպով ընդհատուած կը տեսնուի: Վաղնջուց աշխատաւորներ կը շարունակեն ըստ պարագայից գրել: Հանգամանքներու փոփոխութիւնը իրենց վրայ չէ ազդած: Են ինչ որ եղած էին, եւ պիտի ըլլան ինչ որ են: Ո՛չ ժամանակը, ո՛չ Միջոցը կ'ազդէ իրենց վրայ:

Բայց նոր գրողներ ալ երեւան եկած են: Ասոնց մէջ աչքի զարնող, ուշագրաւ դէմք մը չի տեսնուիր:

Հանրային կեանքի պայքարներու դադարման միջոցն է: «Արուեստը արուեստին համար» գրականութեան մը փորձերը տեղի կ'ունենան նորագոյններուն կողմէ, բայց մեծ անյաջողութեամբ: Իսկ նախորդներէն- որոնք` էր երբեմն որ «նոր» կը յորջորչուէին- դեռ իրական տաղանդ մը կը փայլեցնեն ստուերամած օրագրութեան մէջ:

Պոլսոյ հիմակուան գրականութեան մէջ որևէ գաղափարի մը նոյնիսկ գաղտնածածուկ ազդեցութիւնը չի նշմարուիր: Եւ ոչ ալ զգացման մը

գերիշխանութիւնը կը յայտնուի: Գրողները կիրք մը չունին: Ո՛չ լաւատես են, ո՛չ յոռետես, ո՛չ յուսալիր, ոչ յուսահատ: Ներքին վրդովումի թեթև նշան մը իսկ չի տեսնուիր: Պոլսոյ հայ ժողովուրդին, հայ վարչութեան ամբողջ պատկերը Պոլսոյ օրագրութեան մէջ կը ցուայ:

Ու ծանր հիւանդութեան մը ախտանիշն է «ես»ին յանախումը եւ ընդհանրացումը: Վերջին ատեններս գրել սկսողներէն շատերը առանց «ես»ի, «իմ»ի քանի մը տող չեն կրնար արտադրել: Դպրոցէն նոր ելլողը որ ծածկանունով մը հրապարակ կ'իջնէ, կը կարծէ թէ ամբողջ ազգը անձկանօք կը սպասէ իմանալու, թէ ի՞նչ պարագաներու բերմամբ այդ ծածկանունը առած է վրան եւ ոչ ուրիշ մը: Դատարկամիտներու այդ հիւանդութենէն երբեմն կը բռնուին նաեւ այնպիսի գրողներ ալ, որոնք իրական տաղանդ եւ արժանիք ունին, ուստի եւ համեմատութիւնը իրենց պէտք չէր սոսկում ազդէր: Բայց հիւանդութեան միջավայրի մը մէջ առողջներն ալ կրնան պլշտկիլ:

* * *

Տասը տարիէ ի վեր է, որ Հայաստանէն ալ «եւրոպականօրէն» գրողներ սկսան տեղ մը գրաւել Պոլսոյ օրագրութեան մէջ: Այդ երիտասարդները գրականութեան համար օժտուած են բնատուր ձիրքերով: Ու պոլսեցիներուն վրայ բազմաթիւ առաւելութիւններ կը վալլեն տոհմային մատենագրութեան մը ստեղծումին համար: Կ'ապրին հոն, ուր կ'ապրի ցեղին հոգին բիւրաւոր տարիներէ հետէ: Հոն է լեզուն, պատմութիւնը, յիշատակաբանը,

աւանդութիւնը: Հոն է Ապագան, վասնզի Անցեալը հոն եղած է. ու Ներկան ալ հոն է:

Անոնք որ Հայաստանէն սկսած են գեղեցիկ դպրութեան դրոշմովը գրել, անոնք սակաւաթիւ մենաշնորհեալներ են: Երևան կու գան իբր շուրջերնին դիտող մտքեր ու խորապէս զգացող հոգիներ, բայց ակներև կը տեսնուի, թէ իրենց կը պակսին բարգաւաճման ընդարձակ միջոցներ: Բնածիր տուրքերը չեն բաւեր, և ոչ ալ միջավայրը ինքնիրենը կը բաւէ լուրջ գրականութեան մը ստեղծումին: Եւ շմոռնանք որ նա մանաւանդ մեզի համար գեղեցիկ գրականութիւնը՝ ընկերսիրական գրականութիւնը պիտի ըլլայ: Պէտք է սորվիլ, բայց ո՞ւր գտնել իմաստասիրական, պատմական, ընկերաբանական, գիտական, գեղարուեստական գրքերն ու հանդէսները, որոնք միտքը կ'արգասաւորեն: Դժբախտութիւնը հոս է: Եթէ Հայաստանի գրողներէն ոմանց դիւրութիւն ընծայուի քանի մը տարի Եւրոպա անցընելէ յետոյ երկիր վերադառնալ, տարակոյս չունինք որ հիմակուանէն ալլապէս գերազանց եւրոպական- հայ մատենագրութիւն մը պիտի սկսինք ունենալ:

2.

Գեղունիէն հոս շարունակուած լոյս տեսութիւնը կը վերջացնենք քանի մը նկատողութիւններով, որոնք կրնան իրենց կարգին ընդարձակ յօդուածներու նիւթ մատակարարել:

* * *

Պէտք չէ մեղադրել Կ. Պոլսոյ գրագէտները, եթէ մեծ խնամքով պատրաստուած ընդարձակ գրքեր չեն կրնար հեղինակել: Ժամանակը կը պակսի իրենց: Իւրաքանչիւր գրագէտ պէտք է զբաղի իր անձնական գործովը: Գրելու համար հարկ է հանգստի ժամերէն կորզել: Ու գիտենք թէ Պոլսոյ երթեւեկութեանց եղանակները որքան յոգնեցուցիչ են: Առտուն տունէն պէտք է կանուխ դուրս ելլել, ու իրիկուան յոգնած դադրած ներս մտնել:

Օրագրողներն ալ լաւագոյն վիճակի մէջ չեն: Թերթի մը հազարումէկ հոգերը չեն թոյլատրեր խնամոտ աշխատութիւն մը:

Հայաստանի գրողները աշխատելու լաւագոյն պայմաններու մէջ կը գտնուին: Երթեւեկութեանց դժուարութիւններէն ազատ են. մանաւանդ ձմեռը երկար ժամերով տուներնին կը մնան ամէն օր:

Պոլսոյ հայ գրողները նաեւ չեն վայելեր ինքնազարգացման դիւրութիւն: Ո՛չ հայերէն, ոչ օտար լեզուներով գրքերու մատենադարան կը գտնեն: Եւ ոչ ալ միշտ առձեռն պատրաստ են հանդէսներ ու գրքեր: Պէտք է միշտ գնել, ու ենթադրելով իսկ թէ դրամական դիւրութիւն չպակսի- ինչ որ հազուադէպ պարագայ մըն է- բայց եւ այնպէս գիրք հայթայթելու դժուարութիւնները շատ են:

Այս տեսութեանց մէջ պարզուեցան նաեւ այն կարգ մը պատճառներն ալ, որոնք կը ջլատեն մեր գրականութեան բարգաւաճումը: Շատ երկար պիտի ըլլայ ուրիշ խոշընդոտներու թուումը: Յիշատակման առիթները պիտի չպակսին:

Իսկ առայժմ բաւական համարենք ըսել, որ երբ նկատողութեան կ'առնենք բոլոր այն հանգամանքները, որոնք մտաւորական բարգաւաճման դէմ պատնէշ կը կանգնեն Թուրքիոյ հայոց համար, ձայն մը մեր սրտէն մեզի կ'ըսէ, թէ կէս դարու մեր գրականութիւնը իր բոլոր թերութիւններովը մէկտեղ, դարձեալ տոհմային հզօր կենսականութեան ապացոյցն է: Պիտի չվարանինք զայն հրաշագործութեան մը ծնունդ նկատել:

Ու ցեղային հաստատ հաւատքն է այդ հրաշքը պարզելովը: Պահենք հաւատքը, ու օր մը հրաշքը հզօրագոյն պիտի փայլի:

«Բազմավէպ»
էջ 321-328

ՀՐՊԵՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ

Թուրքիոյ Հայոց արդի գրականութիւնն ու գրագէտները ուսումնասիրել ուզողը մեծ արգելքի մը կը հանդիպի: Գիրք գրեթէ չկայ: Փնտռել, գտնել պէտք է երեսուն քառասուն տարուան թերթերու եւ հանդէսներու բիւրաւոր թիւերը: Անոնց մէջ մոռցուած կը մնան գրական, իմաստասիրական, պատմական էջեր, վէպեր ու վիպակներ, որոնք վերջին քառորդ դարուն մեր գրականութիւնը կը ներկայացնեն: Անոնք որ յանձն չեն առներ հնախոյզի այդ աշխատութիւնը, բայց միանգամայն հարկ մը կը տեսնեն ուրուագրել մեր մտաւորական արդի շարժումը, անոնք իբր ուղեցոյց իրենց յիշողութիւնը կրնան միայն ունենալ: Այդ աշնորդութեամբն է որ *Գեղունիին* ու *Բազմավէպին* մէջ քիչ շատ լայնկեկ բռնուած տեսութեամբ մը ներկայացուցինք կէս դարու մեր գրականութեան յատկանշական գծերը: Հիմակ ալ կը խօսինք մեզի աւելի մօտիկ քանի մը դէմքերու վրայ:

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

Ամէն Հայ որ Թուրքիա օրագիր կը կարդայ, լսած է եղիա Տէմիրճիպաշեան անունը: Հանրածանօթ գրագէտը երեսուն տարիէն աւելի է, որ Պոլսոյ բոլոր թերթերուն մէջ միշտ և հանապազ կ'երևի: Եթէ կարելի ըլլար անոր արտադրութեանցը հաւաքածոն ընել, պիտի ունենայինք Աստուածաշունչին

ստուարութեամբը տասնէն քսան հատոր:

Եւրոպական մատենագրութեան ընտելացած հայ մը երբ դիպուածով Տէմիրհիպաշեանէն որևէ էջ մը կը կարդայ, ոհէն անմիջապէս կ'անդրադառնայ, ստորագրութիւնը նոյնիսկ չտեսած, թէ մեծ գրականութեան մտերմացած հեղինակի մը հետ կը գտնուի:

Եւ սակայն այդ գրագէտը, որ առաջնակարգ յատկութիւններով օժտուած է, ո՛չ մեր նոր գրականութեան ընթացքին վրայ ազդեց, ոչ ալ հանրային մտքին վրայ տպաւորութիւն մը թողուց, վասնզի հիւանդոտ գրագէտը եղաւ: Իր բոլոր մտածութիւնները իր անձին շուրջը խտացուց: Թո՛ղ խօսի Պայրընի վրայ կամ Միցքիելիչի, թող Նիրվանան յիշատակէ կամ Արամազդը, Պղատունը թէ Օկիւսթ Քոնթը, միշտ՝ յառաջաբան ու վերջաբան իր անձն է: Կը պատմէ թէ ինչպէ՞ս կ'ապրի, ի՞նչ կ'ուտէ, ի՞նչ կը հագնի: Մանրամասնօրէն կը ծանօթացնէ իր ազգականները, իր ընտանիքը, ամէնքն ալ իբր մասունքներ Մեծ-Ամբողջին, որ ինքն իսկ է: «Ինք, միշտ ինք, ամենուրեք ինք»:

Մտքի հաւասարակշռութեան խանգարման ախտանիշն է՝ իր անձը նկարագրելու ծայրայեղ մոլեգնութիւնը: Տէմիրհիպաշեան կ'ուզէր, և միշտ ալ կ'ուզէ, որ Թուրքիոյ հայերը ամէն օր իր պատկերը իրենց աչքերուն առջեւը ունենան: Ո՛չ միայն իր գրութեանցը միջոցաւ հայ ժողովուրդը իր անձովը զբաղելու կը բռնադատէր, այլև կը ջանար գործնական խաղերով ալ հանրային մտազբաղմանը առարկայ ըլլալ: Կիրակի օր մը Գատըզեղի եկեղեցիին դուռը կը կայնի ու ֆէսը բացած կը մուրայ: Էֆէնտիները

զինքը կ'առնեն տուն կը տանին, հաշի վար կը դնեն: Նոյն օրը ամբողջ Գատըզեղ, և միւս օրը ամբողջ Պոլիս այդ արհեստական խենթութեան վրայ կը խօսին: Օր մը կ'երթայ ծովամտն կենազրաւիլ, բայց նախապէս խոհեմութիւնը կ'ունենայ հայ նաւավար մը Մօտան սպասցնել տալ: Երբ աւագին վրայ քանի մը քայլ կը յառաջանայ, փրկիչն ալ անդէնեւանդ կը հասնի ետեւէն: Իրիկուն չեղած Պոլիս կ'իմանայ, թէ Եղիան ինքնասպանութեամբ պիտի կորսուէր եթէ հրաշքով մը այդ պահուն Պետօն Մօտա գտնուած չըլլար: Ու կեղծ մուրացիկը, դերասան անձնասպանը մոլեգնոտ կը բորբոքի, երբ կը գտնուին լրագիրներ, որ լռութիւն կը պահեն այդ ունայնասէր զաւեշտներուն վրայ:

Տէմիրհիպաշեանին ամբողջ կեանքը ունայնամիտ ինքնամոլութեան ցուցադրութիւն մը եղած է: Այդ ախտէն բռնուած ըլլալուն է, որ ուզած է համայնագէտ, ծովածաւալ տաղանդ մը երեւիլ: Ունկնդիրներն ու ընթերցողները բերանաբաց թողուլ-ահա ինչ եղած է իր խելքը միտքը: Ուստի եւ երեսուն տարիէ ի վեր կը տեսնենք զինքը հրապարակաւ ամէն նիւթի վրայ խօսող ու գրող: Հին ու նոր կրօնքներ, իմաստասիրութիւն, տնտեսագիտութիւն, լեզուաբանութիւն, բանաստեղծութիւն, գեղարուեստ, գիտութիւն ամէնուն վրայ հառած է: Չկայ գրագէտ մը, գեղարուեստագէտ մը, բանաստեղծ մը, իմաստասէր մը, պատմաբան մը, մանկավարժ մը, լեզուաբան մը, որուն անունը յիշատակած չըլլայ, որուն գործերուն վրայ խօսած չըլլայ, եւ որուն ինքզինքը աշակերտ ու դաւանող- եւ մինչեւ իսկ շարունակող- չհռչակէ: Այո՛, պարզ ժողովուրդը արմնցած կը

մնայ այս ովկիան գիտութեան հանդէպ, բայց ով որ ֆրանսերէն քանի մը հանդէս աչքէ անցընելու առիթ ունեցած է, կամ Լաոուսի մեծ բառգիրքը տեսած է, անիկա անմիջապէս կ'անդրադառնայ Տէմիրճիպաշեանին հնարիմաց վարպետութեան գաղտնիքին: Պարզ թարգմանութիւններ, կամ օրուան ընթերցումի մը տպաւորութիւններ կը հրամցուին իբր հեղինակութիւններ: Ու ըսենք նաեւ որ ընթերցողը բան մը չի հասկնար այդ գրուածներէն, վասնզի զանոնք գրողը ինքն իսկ բան մը չէ հասկցած իր գրածէն:

Տէմիրճիպաշեան- միշտ ունայնամտութեան հիւանդութեամբ- հոռոմաբան տիտղոսներով հրապարակ հանած է պարբերականներ, որոնք թէևև չափազանցօրէն նօսրամիտ պարունակութեամբ կը ներկայանան, բայց կը կոշուին «ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ», «ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԲԱՌԳԻՐՔ!»: «Մ Է, խոշո՛ր, խոշո՛ր անուններով պզտիկ բաներուն ազդեցութի՛ւնը ամբոխին վրայ», կը գոչէ Մեթերլինկ:

Տէմիրճիպաշեանին նորագոյն մէկ գրութենէն քանի մը տող լուսանկարի մը պէս կը պատկերացնէ անոր ինքնախաբ և խաբող միտքը: Պոլիս 1896ին տպուած ֆրանսահայ բառգրքի մը- վասն զի բառգրքեր ալ շինած է- յառաջաբանէն կ'առնենք հետեւեալը.

«Մեր — եթէ կրնայ այսպէս բացատրուիլ — մտաւորական լեզուն միշտ ֆրանսերէնը մնաց՝ հակառակ գուշակութեանց: Մեր պատմաբանը Միշլէն է, մեր գիտունը՝ Գլօտ Պեռնար, մեր իմաստասէրը՝ Լիգոէն կամ Տէնը, մեր գրադատը՝

Լմէգո կամ Պրինդիէն, մեր մանկավարժն անմահ Ռուսոն, մեր պատգամն յաւէտ՝ Ֆէռնէի նահապետը, մեր երգիչը՝ Պէռանժէն, մեր նկարիչը՝ Տըլագոուան, մեր վեհուկը՝ Ռընան, մեր վէպը՝ Մատամ Պովառի, մեր գուսանը՝ Լամալիպրան, ե՛ւ... մեր մեռելն է հէ՛ գ Բօլ Վէռլէնն»:

Նախ պէտք է դիտել, որ այս անուններէն շատը հայոց անծանօթ են: Եթէ «մեր վիպասանը Հիւկոն կամ Տուման է» ըսուէր, ինչ և է. ատ անունները հանրածանօթ են հայոց, բայց ո՞վ լսեր է, կամ նոյնիսկ ֆրանսերէն գիտցող հայոցմէ քանի՞ հոգի կարդացած են Ֆլօպէռի համբաւաւոր վէպը Մատամ Պովառին: Լամարթինը ամէնքս ալ գիտենք, բայց Վէռլէ՞նը: Եւ սակայն հայոց ամբողջութեանը անծանօթ, անընտել անունները ափիբերան կը պահեն ժողովուրդը: «Ինչե՛ր ալ գիտէ» պիտի գոչեն:

Եւ այս յիշատակութիւնները եթէ մինչև իսկ հարևանցիկ ակնարկով քննենք, անմիջապէս կը տեսնենք թէ Տէմիրեհիպաշեանի միտքը տրամաբանութեամբ չի յոգնիր:

Առնենք Լամալիպրանը: «Մեր գուսանը Լամալիպրան»: Ի՞նչ է գուսան մը: Երգեցող մը: Արդ՝ որպէսզի երգեցող մը «մե՛րը» կարենայ ըսուիլ, պէտք է որ զինքը լսելու դիւրութիւն ունենանք: Հեղինակ մը կրնաս կարդալ հեռուէն, բայց երգի՞չ մը: Արդ՝ Լամալիպրան Ֆրանսա գտնուած է, որով Թուրքիոյ հայերը զինքը լսած չէին կրնար ըլլալ: Ու յետոյ, եօթանասուն տարի առաջ մեռած է, երբ հազիւ թէ մէկ-երկու հայ կրնային Փարիզ գացած ըլլալ: Ու չմոռնանք որ Մալիպրան և ոչ իսկ ֆրանսացի էր:

Ու Պէռանժէ՞ն: Արդեօք այդ տողերը գրողը

լսած է Պէռանժէի մէկ երգը: Շատոնց է, որ Ֆրանսայի մէջ ալ ոչ ոք Պէռանժէն կը յիշատակէ:

Հապա Տըլագոուան, ինչո՞ւ մեր նկարիչը: Մեր գիտունը Գլօտ Պեռնար. ուսկի՞ց: Իրա՞ւ լրջաբար կարելի է կարծել որ Ռուսոյի «Էմիլ»ը մեզ կը դաստիարակէ, կամ թէ՛ մեր մտքին վրայ որևէ ներգործութիւն ունեցած է Վոլթէռ, զոր «Ֆէռնէի նահապետ» հասարակ տեղիքովը կ'որակէ: Կովկասցի հայ մը երբ այդ տողերը կարդայ, պիտի ենթադրէ որ Թուրքիոյ ֆրանսագէտ հայերը Թէնի կամ Միշլէի այնպէս ընտանի են, ինչպէս իրենք՝ Թուրքիոյ կամ Թուրկենէֆի:

Տէմիրճիպաշեան իր բոլոր սքանչելի կարողութիւնները նուիրեց այս արհեստական ու խաբեպատիր գրականութեան տարածումին — եթէ երբեք «գրականութիւն» անուանել ներելի է այս բանդագուշանքը:

Խասգեղի Ներսէսեան, ու ետքէն ալ Շահնազարեան վարժարանին աշակերտը, ստացած էր այն կրթութիւնը, որուն հիմը ֆրանսերէնի ընտելացումն է, մէկտեղ քիչ մըն ալ մատենագրական ծանօթութիւն: Դպրոցէն դուրս ուրիշներուն պէս ինքն ալ ինքնակրթութեամբ զարգացած է: Միայն թէ մինչ ուրիշները ողջմտութիւն ունեցած են գրել այն նիւթերուն վրայ միայն, որոնց տեղեակ են, անդին Փիլիսոփայական բառգիրքին! հեղինակը խենթ ու խելառ խօսած է անանկ խնդիրներու վրայ, զորս հիմնովին կ'անգիտանար: Այսպէս ահա, եղաւ ատեն մը որ Տէմիրճիպաշեան ինքզինքը հայ Լիթոէ հոշակեց, այսինքն՝ Օկիւսթ Քոնթի Դրական Փիլիսոփայութեան տարածողը: Օր չէր անցըներ առանց «Դրական» և

«Փիլիսոփայութիւն» բառերը յեղյեղելու: Կարելի՞ է մտաբերել որ հիմնապէս գիտութիւն չսորված մէկը կարող ըլլայ Քոնթի դասախօսութիւններէն բան մը հասկնալ և Դրական Փիլիսոփայութեան հմտանալ: Ուր մնաց որ անհնարին է հայոց պէս հազիւ թէ շատ տարրական կրթութիւն առած ժողովուրդին մէջ դրական իմաստասիրութիւն տարածել, ան ալ քանի մը էջով:

* * *

Նոյա Տէմիրճիպաշեան երեսուն տարիէ հետէ շարունակ կը գրէ, բազմաքանակ յօդուած արտադրած է. սակայն այսօր իրմէն հատոր մը չի գտնուիր հայոց ձեռքը: Ու ամբողջ երեսուն տրուան մէջ անազդեցիկ մնացած է հայ մտքին վրայ: Այս չէքուչէքը մեզի կ'ուրախացնէ: Ոչ ոք կը փափաքի որ հիւանդութիւն մը պլշտկէ ժողովուրդը, թող այդ հիւանդութիւնը բարոյական ըլլայ կամ մտաւորական:

Բայց նաև, իբր հայ մատենագրութեան բարգաւաճմանը փափաքող, խորապէս կը ցաւինք որ Տէմիրճիպաշեան այսքան գէշ գործածած ըլլայ գրականութեան համար այն բնատուր գեղեցիկ յատկութիւնները, որոնցմով օժտուած հայերը բազմաթիւ չեն: Եթէ երբեք օր մը գտնուի բանասէր հայ մը, որ խնամքով կարդայ ամէն ինչ որ Տէմիրճիպաշեան գրած է ու անոնց մէջէն հատորիկ մը դուրս հանէ, ապագայ սերունդը պիտի տեսնէ թէ արդարեւ կորսուած է ճշմարիտ գրագէտի կոչում ունեցող հայ մը:

ՍՐԲՈՒՀԻ ՏԻՒՍԱԲ

Հանգուցեալ տիկին Տիւսաբ ծանօթ է հանրային կեանքովը և հրատարակութիւններովը: Այս քանի մը տողերը գրագէտին յատկացուած են:

Հայ հեղինակուհին երեք վէպ գրած է. *Մայտան, Սիրանոյշը, Արաքսիան*: Վերջին երկուքը բազմաթիւ ընթերցողներ չունեցան: Առաջինը ընդունելութիւն գտաւ նորոյթին հրապոյրովը:

Այս վիպասանութիւնները ամէնքն ալ ազնուազգի զգացումներէ ներշնչուած են. բայց ամէնքն ալ կարդացողին հոգին բերանը կը բերեն, այնքա՛ն ձանձրացուցիչ են: Քարոզ-վէպեր: Քարոզը՝ ժամը: Շատ երկայնամիտ համբերութեամբ զօրացած պէտք է ըլլար, աւարտել կարենալու համար այն հարիւրաւոր էջերը, ուր սիրող սրտերը սիրելու տեղ վարդապետելու ելեր են: Վէպէն ալ — ու մանաւանդ վէպէն — «գործ և ոչ խօսք» կը պահանջուի: Առաքինասէրները հանրային բարոյականի դէմ մեղանշում կը համարեն վէպին մէջ Մոլութեան հոլանի դեգերումը: Բայց ընդունինք նաեւ որ վիպասանը մահացու մեղք կը գործէ, երբ խստամաղձոտ դէմքով առաքինութիւնը ամենուրեք մեզի կը հանդիպեցնէ:

Տիկին Տիւսաբ միանգամայն մեծ վստահութիւն մը չէր կրնար ներշնչել նոյնիսկ իբր հայ կնոջ դատը պաշտպանող փաստաբան-քարոզիչ: Ֆրանսերէնի հմտութիւն եւ ֆրանսական վիպասանութեանց ընտելացումը բաւական չեն ստեղծելու համար առաքելական պաշտօնով գրագիտուհին: *Մայտային*

հեղինակը ո՛չ հայ կինը կը ճանչնար, ո՛չ հայ ընկերութիւնը, ոչ հայ կեանքը: Եւրոպականացեալ հայուհի մըն էր: Թէ՛ ինքը եւ թէ՛ իրեն հետեւողները երբ «հայ կին» կ'ըսեն, թուի թէ կը հասկնան Պոլսոյ կամ Իզմիրի հայ գաղթականութեանց պատկանող, եւրոպական տարազով պննագարդիկ հայուհին միայն: Պաշտպանելով անոր «դատը», կը կարծեն հայ կնոջ դատը պաշտպանած ըլլալ: Կը սխալին:

Ո՛ր է հայ կինը, ի՞նչ է իր՝ դատը:

Հայ կինը հայ հողին վրան է: Ով որ անոր դատը պաշտպանել կ'ուզէ, պէտք է որ նախ անոր կեանքը ուսումնասիրէ, հետը ապրելով: Ինչ որ հեռուէն «չարիք» կը թուի եւրոպաբնակ ֆրանսագէտ հայ կնոջ աչքին, թերեւս անդին «բարիք» է: Հայաստանի հայ կինը ունի իր կրօնքը, իր ասանդուլութիւնները, իր յիշատակները, իր ընկերական կեանքը, որոնք անցեալի մը ծնունդն են: Այդ անցեալը, պոլսեցի հայ կնոջ համար գրեթէ խաթարեալ, բայց Հայաստան միշտ կը պայծառափայլի և տոհմային կեանքը կը պահպանէ: Ոչ ոք կրնայ հայ կնոջ դատին պաշտպանութիւնը լրջօրէն ստանձնել. պարզապէս Տիկին Սթալ, Տիկին Ժորժ Սան, Տիմա Որդի կարդալով: Տիկին Տիւսաբ ֆրանսերէն վէպերու ընթերցումէն ուսումնասիրեց եւ դատեց հայ կինը: Իր տեսութիւնները ուրեմն մնացին առանց որեւէ հիւթեղ գաղափարի:

Այսպէս ահա տիկին Տիւսաբին գրքերը մեր ժամանակակից մատենագրութեան մէջ նշանաւոր տեղ մը չգրուեցին, ու նաեւ զգալի ազդեցութիւն չունեցան հայ կնոջ և հայ ընկերական կեանքին վրայ: Այդ գրքերուն կը պակսէր թէ՛ ընկերական կեանքի գիտութիւն, թէ՛ վիպասանութեան արուեստը:

Կը փափաքինք որ այդ աշխատասէր հայ տիկնոջ, որ ազնիւ զգացումներով տոգորուած էր, այս գրական դժբախտութենէն օգտուին ամէն անոնք՝ որ հայ կնոջ դատը պաշտպանել կ'ուզեն:

Նախ հայ կինը ճանչնան:

ԹՈՎՄԱՍ ԹԵՐԶԵԱՆ

Երկար ատենէ ի վեր է որ Թովմաս Թերզեան այլեւս մեր օրուան գրականութեան մէջ երեւան չի գար: Կեանքի հոգերը շատ կանուխէն հանգստի դատապարտեցին բեղմնաւոր տաղանդ մը: Բայց կը կարծենք որ իր առաջին գործերուն գոնէ կարելոր մէկ մասը օրուան նորութիւն պիտի ըլլայ տարիներ յետոյ: Հաւանօրէն Նաումի թատրոն մը օրին մէկը նորէն պիտի ներկայացնէ Արշակ Բ.ը, առաջին ու վերջին հայ օբերան, հեղինակութիւն Թերզեանի:

Մեկուսացեալ բանաստեղծին ողբերգութիւններն ու քնարերգական բանաստեղծութիւնները բազմաթիւ են, տպագրեալ կամ դեռ անտիպ: Առաջիններուն մէջ է Սանդուխտ ողբերգութիւնը որ Ալիշանի

*Կուսանք հայոց նոր շուշան
Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան*

համբաւաւոր քերթուածին ներշնչութեամբ գրուած է: Խանդի ու աւիւնի բանաստեղծութիւն մը, այդ ողբերգութիւնը, որ շատ տարիներ թէ՛ Պոլիս եւ թէ՛ Կովկաս հայ ժողովուրդը հրճուեցուց:

Բայց Անակրէոնի թարգմանիչը իբր քնարերգակ բանաստեղծ թեթեւցուցած է հայ երիտասարդութեան

սիրտը, քառորդ դար մը առաջ: Այսօր մեր աչքերուն առջեւ չունինք Թերզեանի ունէ՛ մէկ ոտանաւորը, զոր պաղարիւնութեամբ կարդալով վերլուծենք ու քննադատենք կամ գնահատենք: Բայց մեր սրտերուն խորը տակաւին կը հեծեծեն մեղեդիներ, որոնք երբեմն տրտմեցուցին մեզ: Քսանեւհինգէն աւելի տարիներ անցան, անկէ ի վեր թախծութեան շատ նուագներ եկան խոռվեցին մեր հոգիները, սակայն Տիկին Բեմպէ Պալեանի մահուան եղերերգը միշտ կը մնայ անմոռաց:

Թերզեան Ալիշանին աշակերտած ըլլալու բախտաւորութիւնը ունեցած է: Վարժապետը աշակերտին մէջ կը զգար խանդավառ հոգին, զոր ինքն ալ կը բորբոքէր: Ապագայ քնարերգակը դպրոցին մէջ մատենագրական լուրջ ուսումնասիրութիւններ ըրաւ ու եռանդով փարեցաւ մեր հին լեզուին: Ոսկեբերանը զինքը գրաւած էր. ձեռքէն չէր ձգեր. մինչեւ իսկ գիշերները բարձին տակը: Մեր ոսկեդարեան հայերէնին Թերզեանին վրայ բարերար ազդեցութիւնը ակներեւ կը տեսնուի անոր պերճ աշխարհաբարին մէջ: Խանդավառ երիտասարդը Պոլիս վերադառնալով, շատ շանցած իր անունն ալ Պէշիկթաշլեանին զուգաբարբառ կը հնչուի գրեթէ:

Այդ ատեններն էր որ արքունի ճարտարապետ Պալեան Յակոբ պէյ խանդավառ բարեկամ կը հանդիսանար հայգրագէտներու և արուեստագէտներու, կը կառուցանէր Օրթագեղի թատրոնը, ուր Ադամեան և Հրաչեայ արուեստագէտներ էին, և Թերզեան տիտղոսաւոր թատրերգակ բանաստեղծ: Հայ թատրոնին մեծ ապագայ մը կը պատրաստուէր: Յակոբ պէյին ընտանեկան դժբախտութիւնը ու

վաղաժամ մահը ցիրուցան տարտղնեցին Օրթագեղի բանաստեղծական բոյնը:

Թերզեան ամուսնացած, բազմադիմի մտատանջութիւններով ծանրաբեռն, օրն ի բուն աշխատելու դատապարտեալ, այլեւս չէր կրնար երգել: Ինք որ արուեստին երկրպագուն էր, կը զգար թէ բանաստեղծ մը ո՛չ միայն ներշնչեալ մը պէտք է ըլլայ, այլ եւ աշխատող մը: Եւ չէր կրնար աշխատիլ: Ու ընկերական կեաքի նոր պայմանները ջլատեցին զինքը:

Հիմակ Թերզեան կը մնայ սիրուած յիշատակ մը. սակայն օր մը պիտի վերակենդանանայ, եւ այն ատեն իր անտիպ ոտանաւորներն ալ օրուան նորութիւն ըլլան թերեւս:

Այս յոյսով սպասենք:

ՀՐԱՆԴ ԱՍԱՏՈՒՐ

Ներկայէն աւելի անցեալին, և անցեալէն աւելի ապագային գրական մարդը:

Հրանդ Ասատուր առանձնաշնորհեալ վիճակ մը ունի: Հիմակ ինքն է թրքահայ միակ գրողը, որ դիւրութիւն կը վայելէ ամբողջ ժամանակը գրականութեան նուիրելով լուրջ երկասիրութիւն մը ստեղծելու երկարատեւ աշխատութեամբ: Միանգամայն իր կեանքն ալ միացուցած է հշմարիտ գրագիտուհիի մը, Սիպիլի, երբեմն օրիորդ Զապէլ Խանհեան, և այժմ Տիկին Հրանդ Ասատուր: Կեանքի ու նաեւ գրականութեան լուծը մէկտեղ կրելու գրական ու սիրական ամուլ մը: Իր տեսակին մէջ

եզական նորութիւն մը մեր գրականութեան համար: Կ'աշխատին առանց հապճեպի: Ահա ինչու համար Հրանդ Ասատուրը աւելի ապագային մարդը կը համարենք քան թէ հիմակուան:

Օգտուինք այս դադարէն, յետադարձ ակնարկ մը տալու համար անցեալին:

* * *

Հրանդ Ասատուր 1885ի վերջերն էր որ Բարիզէն Պոլիս վերադարձաւ, փաստաբանութեան վկայագրով: Ֆրանսայի մայրաքաղաքին մէջ լուրջ ուսանող մը եղած էր, բոպէ մը իսկ պարապ վատնելէ վախնալով: Իր ընտանիքին համար սիրագեղ սրտով լեցուած, կ'ըմբռնէր պարտականութիւնները որ կը ծանրանային իր վրայ: Պիտի գար Պոլիս ինքն իր ճամբան պատրաստելու և դիպուածին հարուածները դարմանելու: Ապագայ գրական երիտասարդը կանուխէն ուրեմն կը տագնապէր որոշ պարտականութեանց գաղափարով:

Այդ ատենները Բարիզ տարագրեալ կ'ապրէր Օտեան: Ամէնուն պէս Ասատուր ալ հմայուած էր այդ ժողովրդական անունէն, անոր բարեկամական համակրանքը վայելեց: Այդ բարեկամութիւնը հզօրապէս ազդեց երիտասարդ ուսանողին թէ՛ սրտին, թէ՛ մտքին վրայ: Ըսենք՝ դժբախտ հետեւանքներով-բնականաբար ըստ մեր կարծիքին:

Ջախջախուած մարդն էր այն ատեն Օտեան: Նմանած էր առասպելին հովիւին, որ օր մը արքայական պալատ մը կը փոխադրուի իբր թագաւորին փեսայ: Գիշեր մըն ալ յանկարծ այդ մեծութենէն խլուած,

ինքզինքը նորէն իր հանգրուանը կը գտնէ, ցուպը ձեռքը, տուրեկը անութէն կախ: Օտեան, իր հիւղակն ալ չէր վերադարձած: Վտարանդին էր. տարագրեալին աւանդական ցուպը ձեռքը, թշուառութեան մախաղը անութէն վար: Խորտակուած պետական անձնաւորութիւնը ըմբոստ մը չէր սակայն: Բախտին տնօրինութեանց կը համակերպէր անապատականի մը համբերութեամբն ու անհոգութեամբը: Երբ Արեւելք թերթը հրատարակեց Հրանդ Ասատուրին ծածկանուն քրոնիկները, երեսփոխան հրապարակագիր մը՝ հանգուցեալ Ստեփան Փափագեան, որ լաւ պիտի ճանչնար իր ժամանակակիցները, Հայրենիքին մէջ Օտեանին վերագրեց ինչ որ նորեկ փաստաբանը ինք գրած էր:

Տարաբախտ տարագրին մահուանը լուրը Պոլիս հասնելուն, Հրանդ Ասատուր անոր յիշատակին նուիրեց տրտմաթախիծ բանաստեղծութեան ու վշտակիր իմաստասիրութեան էջ մը, որ չի մոռցուիր: Ու տասն հինգ տարիներ են որ անցած են անկէ ի վեր: Հրանդ Ասատուր անցեալին ու ապագային գրական մարդն է, ըսինք քիչ մը վերը. բացատրութիւն մը:

Երիտասարդ փաստաբանը 1887ին Պոլիս հասած օրը հետը կը բերէր նաեւ գրականութեան համար իր յանձնարարականը: Յօդուած մըն էր քարանթինայի սպասումի ժամերուն գրուած: Արեւելք Անգլիոյ մայրաքաղաքին այդ նկարագրութիւնը փութաց հրատարակել, ու թուրք մամուլն ալ զայն թարգմանեց: Փոխառութիւն մը, որ յանախաղէպ պատահում չէր: Այդ առաջին յօդուածին գտած ընդունելութիւնը քաջալերանք մը եղաւ երկիւղած

սկզբնակին: Ա՛լ կանոնաւորապէս Արեւելքին տուաւ այն փարիզեան համով հոտով քրոնիկները, որոնք «սկզբնակ»ը շուտով «նոր գրագէտ»ի աստիճանին բարձրացուցին: Շատ չանցած՝ Հրանդ Ասատուր սկսաւ վայելել համբաւ մը, որ կը տարածուէր մինչեւ Կովկաս ալ, ուր լսելիքները ընդհանրապէս կը խլանան պոլսահնչակ անուններու դէմ: Ամուսնական խնդիրներ ուսումնասիրող յօդուած մը ամբողջապէս արտատպուելով դժուարահաս *Մշակ*ին մէջ, այդ համբաւը նուիրագործեց:

Հրանդ Ասատուր ուշագրաւ հրապարակագիր մը եղած էր, գրական դրոշմով, սակայն փափաքեցաւ հետզհետէ ընդլայնել շրջանակը, ուր սղմուած էր: Մտաբերեց վիպագրութիւնն ալ փորձել: Վիպասանի կոչումին կը պատրաստուէր մատենագրական խնամեալ ուսումնասիրութիւններով: Ընդարձակ վէպի մը ծրագիրը՝ որ մեր ժամանակին ընտանեկան ընկերական բազմաթիւ խնդիրները կ'ընդգրկէր՝ կէս մը խորհուրդ, կէս մը ձեռագիր վիճակին մէջ իսկ հաւաստում մը եղաւ անոնց որ մօտէն տեղեկացան անոր: Այդ հաւաստումն այն էր, թէ փաստաբան հրապարակագիրը ինքզինքը նուիրելով վիպասանութեան, մեր նոր մատենագրութեան պիտի տար վէպեր, որոնք դիւրագորով սիրտ մը ու շուրջը դիտող միտք մը պիտի յայտնէին: Ծրագիրը ծրագիր մնաց: Այս լքումին պատճառները կրնան հոգեբանական ուսումնասիրութեան նիւթ ըլլալ: Ապագային կարելի է քննութեան առնել այս պարագան, երբ Հրանդ Ասատուր իբր պատմագիր ներկայանայ:

«Իբր պատմագիր» ըսուեցաւ: Նորավէպի մը փորձէն յետոյ Հրանդ Ասատուր բողոքովին պատմագրութեան յարեցաւ: Իբր նախապատրաստութիւն ձեռնարկեց ինչ ինչ աշխատութիւններու, որոնց մէջ Ձօրայեանի եւ Պարոնեանի կենսագրութիւնները: Այս վերջին գործէն հրատարակուեցան քանի մը կտորներ: Սակայն հոգեկան վարանումները, որոնք Հրանդ Ասատուրը նահանջի պարտաւորեցին հրապարակագրի ասպարէզէն ու թելակտուր թողին վիպասանի թոխչը, այդ միևնոյն պատճառները թերևս — կամ անտարակոյս — յետաձգեցին կենսագրականներու շարունակութիւնը: Ինքն հեղինակը՝ որևէ մէկ գործին թերութեանը անդրադառնալու կարող, ընտելացած ըլլալով երոպական մատենագրութեան, բայց երբ կարգը սրբագրելու կու գայ, ան ատեն վարանումը կը սկսի ու կը տեսէ: Գաղափարի տարածման գրականութեան մէջ — թո՛ղ անիկաներկայանայ ինչ ձևի տակ որ կ'ուզէ յօդուած, վէպ կամ կենսագրական — հայ հեղինակ մը պէտք է քիչ շատ «ջլէբաց» մը — սան-քիւլօթ երևնայ: Տասն հինգ տարիներու գրական կեանքէ մը ետքը, Հրանդ Ասատուր տակաւին տեսքն ունի ամչկոտ նոր հարսի մը: Հիմակ կը ներկայանայ իբր պատմագիր մը: Հիւանդանոցի ընդարձակ օրացոյցին մէջ Պատմական ժամանակագրութիւնը, գոր ինք գրած էր, աշխատութիւն մըն է, որուն օգտակարութեանը վրայ աւելորդ է ծանրանալ: Ընդհանուր գոհունակութիւնը որ յայտնուեցաւ ազգին մէջ, կ'ապացուցանէ թէ՛ գործին կարևորութիւնը, թէ՛ անոր պատրաստութեան խղճամիտ կանոնաւորութիւնը:

Կը տեղեկացուի թէ Հրանդ Ասատուր այժմ ինքզինքը նուիրած է Կ. Պոլոյ հայոց պատրիարքներուն, և հետևաբար Կ. Պոլսոյ հայոց ալ, պատմութիւնը գրելու: Տարակոյս չկայ թէ հայ ժողովուրդը ջերմագին շնորհակալութեամբ պիտի ողջունէ այդ պատմութիւնը, որ հայութեան ժամանակակից կեանքը իմաստասիրելու նիւթերը պիտի հայթայթէ: Ուրեմն առ այժմ սպասենք ասպագային:

Այս քանի մը տեղեկութիւնները վերջացնելու ատեն ըսենք, թէ Հրանդ Ասատուրի գրական յատկութիւններն են գաղափարներու յստակ արտայայտութիւն, ոճի պարզութիւն, լեզուի ճշդութիւն ու կանոնաւորութիւն: Իբրեւ խորհող մարդ՝ յառաջդիմութիւնը հանդարտօրէն բարեշրջումի մէջ փնտռած է, առանց պատմութեան ընթացքին վրայ բռնազաբօսիկ ճնշումի: Հապճեպին թշնամին է: Իր գաղափարներուն համակարծիք ըլլանք կամ ոչ, պիտի ընդունինք որ խղճամիտ գրող մը եղած է միշտ, ու պիտի մնայ:

ՀՐՊԵՏ

«Բազմավէպ» 1903
էջ- 378-385

Վ Ե Ր Ջ

Այս գրքին տպագրութիւնը սկսաւ 1943
տպարան «Յուսաբեր» - Գահիրէ

